

03

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ВРЕДНОСТИ И ИЗАЗОВИ САВРЕМЕНЕ ДРЖАВЕ

Александар Гајић, Љубиша Деспотовић,
Петар Магић, Марија Ђорић,
Сава Митровић, Марко Голубовић,
Рајко Петровић, Радиша Саковић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Сања Лазаревић Радак, Алекса Филиповић

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Војин Божинов, Дајана Лазаревић,
Никола Перишић, Петар С. Ђурчић

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

УДК 32

Број 3/2024.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије, Добрињска 11, Београд

Телефон: 011 3349-204

E-mail: ips@ips.ac.rs; spm@ips.ac.rs

https://www.ips.ac.rs

www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 3/2024. XXXI vol. 85

Главни и одговорни уредник

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политичке студије

Заменик главног и одговорног уредника

др Нада Радужи, научни саветник, Институт за политичке студије

Редакција часописа

др Милан Јовановић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Дејан Ђурђевић, редовни професор, Правни факултет, Универзитет у Београду,

др Живојин Ђурић

др Јасна Милошевић Ђорђевић, редовни професор, Факултет за медије и комуникације,

др Ђуро Бодрожић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије,

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политичке студије,

др Кирил Шевченко, професор, Руски државни универзитет друштвених наука, Минск,

др Вишња Стојадиновић, научни сарадник, Институт за политичке студије,

др Андреј Баранов, професор, Кубански државни универзитет, Краснодар,

dr Mamoru Sadakata, Professor, Graduate School of Law, Nagoya University, Japan,

dr Ewa Bujwid-Kurek, Professor, Institute for Political Science and International Relations

of the Jagiellonian University, Krakow, Poland,

др Михаил Залиханов, професор, члан Руске академије наука

Секретари часописа

др Марија Докић, научни сарадник, Институт за политичке студије

ма Олга Стевановић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Андријана Лазаревић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Љиљана Коларски, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Јелена Вујановић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије

Савет часописа

др Зоран Аврамовић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду,

др Сретен Сокић, редовни професор у пензији, Факултет политичких наука,

Универзитет у Београду, др Милован Митровић, редовни професор у пензији, Правни факултет,

Универзитет у Београду, др Миломир Степић, научни саветник, Институт за политичке студије,

др Драган Симеуновић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Милан Брдар, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду,

др Зоран Стојиљковић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Драгана Митровић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Љубиша Деспотовић, редовни професор,

Факултет за европске правно-политичке студије у Новом Саду

Чланови савета из иностранства

dr Simon James Critchley, Professor, New School for Social Research, dr Anastasia Mitrofanova, Professor,

Diplomatic Academy of the Russian Federation, Moscow, др Иван (Алексејевич) Чарота, професор, члан

Белоруске академије наука; члан Руске академије наука; члан Српске академије наука и уметности

Лектура и коректура

Ања Маљевић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ДВОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPT налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа

SCIndeks, C.E.E.O.L. (Central and Eastern European Online Library) и

ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа

Донат граф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

Тема броја:

ВРЕДНОСТИ И ИЗАЗОВИ САВРЕМЕНЕ ДРЖАВЕ

Александар Гајић, Љубиша Деспотовић

ПОСТХУМАНИЗАМ:

ИСТОРИЈА, ЦИЉЕВИ И НЕПОСРЕДНЕ ОПАСНОСТИ.....07-24

Петар Матић

ГРУПЕ ГРАЂАНА КАО АКТЕРИ

ЛОКАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ У СРБИЈИ..... 25-38

Марија Ђорић

ИСТРАЖИВАЊЕ КОРЕЛАЦИЈЕ

МЕНТАЛНИХ ПОРЕМЕЋАЈА И ТЕРОРИЗМА.....39-58

Сава Митровић

ДИСКУРЗИВНО СТВАРАЊЕ НАЦИЈЕ:

СРПСТВО КАО ДРУГОСТ У КРЕИРАЊУ

ЦРНОГОРСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА.....59-80

Марко Голубовић, Рајко Петровић, Радиша Саковић

МОДЕЛ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ СЕПАРАТИСТИЧКИХ ТЕЖЊИ:

ПРАКТИЧНИ И ТЕОРЕТСКИ ПРИСТУП..... 81-124

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Сања Лазаревић Радак

ГАВРИЛО ПРИНЦИП У УЛИЧНОЈ УМЕТНОСТИ:

ПРИМЕР ИДЕОЛОШКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ.....125-150

Алекса Филиповић

ФИНСКО И ШВЕДСКО ЧЛАНСТВО У НАТО-У – ПУТ КА ВЕЋОЈ РЕГИОНАЛНОЈ БЕЗБЕДНОСТИ ИЛИ НЕСТАБИЛНОСТИ?...151-174

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Војин Божинов

ПОБУНА АЛБАНАЦА У САП КОСОВУ ТОКОМ 1981.
ВИЂЕНА ОЧИМА БУГАРСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ.....175-188

Дајана Лазаревић

НАЦИЈА И ДРЖАВА У ПОЛИТИКОЛОШКОЈ МИСЛИ
ДР ЂУРЕ БОДРОЖИЋА.....189-192

Никола Перишић

НАДЗИРАЊЕ ДЕМОКРАТИЈЕ.....193-198

Петар С. Ђурчић

ДА ЛИ СУ КОНЗЕРВАТИВИЗАМ И КАПИТАЛИЗАМ
У ПРИЈАТЕЉСКОМ ОДНОСУ?.....199-205

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

This Issue's Theme:

VALUES AND CHALLENGES OF THE CONTEMPORARY STATE

Aleksandar Gajić, Ljubiša Despotović

POSTHUMANISM:

HISTORY, GOALS AND IMMINENT PERILS..... 07-24

Petar Matić

CITIZENS' GROUPS AS LOCAL DEMOCRACY

ACTORS IN SERBIA.....25-38

Marija Đorić

RESEARCH ON THE CORRELATION OF

MENTAL DISORDERS AND TERRORISM.....39-58

Sava Mitrović

THE DISCURSIVE CONSTRUCTION OF THE NATION:

SERBHOOD AS THE OTHER IN THE CONSTRUCTION

OF MONTENEGRIN NATIONAL IDENTITY..... 59-80

Marko Golubović, Rajko Petrović, Radiša Saković

A MODEL FOR IDENTIFYING SEPARATIST TENDENCIES:

A PRACTICAL AND THEORETICAL APPROACH.....81-124

ESSAYS AND STUDIES

Sanja Lazarević Radak

GAVRILO PRINCIP AND STREET ART:

AN EXAMPLE OF IDEOLOGICAL TRANSFORMATION....125-150

Aleksa Filipović

FINNISH AND SWEDISH NATO MEMBERSHIP – A PATH

TOWARDS MORE REGIONAL SECURITY OR INSTABILITY? 151-174

REVIEWS AND OVERVIEWS

Voin Bojinov

THE REVOLT OF THE ALBANIANS FROM KOSOVO
THROUGH THE EYES OF THE
BULGARIAN DIPLOMACY.....175-188

Dajana Lazarević

NATION AND STATE IN THE POLITICAL THOUGHT
OF DR ĐURO BODROŽIĆ.....189-192

Nikola Perišić

MONITORING DEMOCRACY.....193-198

Petar S. Ćurčić

CONSERVATIVISM AND CAPITALISM:
FRIENDS OR FOES?.....199-205

UDC 32:177
DOI: 10.5937/spm85-50230
ORCID: 0000-0002-3873-0231
ORCID: 0000-0002-0473-2829
Original scientific paper

Српска политичка мисао
број 3/2024.
Vol. 85
стр. 07-24

Aleksandar Gajić*

Institute of European Studies, Belgrade

Ljubiša Despotović**

Institute for Political Studies, Belgrade

POSTHUMANISM: HISTORY, GOALS AND IMMINENT PERILS***

Resume

The Paper studies the origin, development, main representatives, and basic characteristics of the posthumanist movement, its normative positions and goals (including its relation towards technology and nature), as well as the similarities and differences between modern posthumanism and transhumanism. In order to compare the posthumanist movement with humanistic modernism and notice their basic similarities and differences, which are crucial for understanding the relationship of man and technology towards natural conditions, the second part of the Paper points out the basic characteristics of modern humanistic anthropocentrism and its attitude towards technique. The final part of the Paper concerns the critique of posthumanism from the perspective of Christian personalism, which opens up possibilities for us to have a different view of the problems of postmodern living that posthumanism wants to overcome.

Keywords: posthumanism, Anthropocene, Christianity, humanism, modernity, posthumanism technique/technology

---

* E-mail address: romero@eunet.rs.

** E-mail address: despotlj@stcable.net.

*** The work was created within the scientific research activities of the Institute of European Studies in Belgrade and Institute of Political Studies in Belgrade, funded by the Ministry of Science of Republic of Serbia.

INTRODUCTION: FROM IMPROVING TO OVERCOMING HUMAN NATURE

Posthumanism personifies the main direction of postmodern ideological activities that are dealing with the crisis of modernity at the beginning of the 21st century. Enthused by the new possibilities opening in the fields of cybernetics, informatics, genetics, and the creation of new forms of artificial intelligence, posthumanism proponents want to turn them in the direction of causing fundamental changes in the very nature of the human species and its relation to the world. In other words – they plan to completely overcome the “human condition” and, consequently, human society. That’s the main reason why Francis Fukuyama, in a noticeably apocalyptic tone, claimed that posthumanism is the “world’s most dangerous idea” (Fukuyama 2004, 42–43).

Throughout history, mankind has mostly aspired to improve itself and its way of living by a spiritual approach, with the assistance of a deity or supernatural forces. Other approaches, including those that tended to achieve human improvement by their own efforts and earthly means, were much rarer: we can identify them in Gilgamesh’s quest for immortality and his encounter with Utnapishtim (Epic of Gilgamesh, tablet 9) or adventurous quests to find the “Fountain of Youth” (the most notable is Ponce de Leon’s in the 16th century). Such approaches can be also identified in modern celebrations of human potentials in some notable Renaissance philosophical treatises, like Pico della Mirandola’s “Oration on the Dignity of Man” (1486) or early modern utopian literature (Thomas More’s “Utopia”, Francis Bacon’s “New Atlantis”). The modern Enlightenment movement in the 18th century fervently advocated the idea that human beings could radically improve their lives by applying their capacity for reason and understanding. Just as modern science discovered the physical laws that govern the material cosmos, they searched for a similar set of principles about the nature of the human mind and human societies. Following that reasoning, all modern revolutions were carried out, and more modern concepts and their arguments were created by a long list of thinkers, from Condorcet (who argued that the perfection of human society would ultimately lead to the perfection of individuals), William Goldwin (who was the first to favor the possibility of “earthly immortality”) to social reformers and revolutionaries of the early (Henri de Saint-Simon, Auguste Comte, Karl Marx) and late 19th century (Edward Bellamy, the Fabian Society, etc).

Friedrich Nietzsche's philosophy and his predictions about the origin of the "Übermensch" by self-actualization can be seen as a kind of theoretical basis from which a transhumanist and posthumanist worldview will later emerge. The same can be said of the Russian movement of cosmism which combined elements of science, religion, and ethic for the construction of evolutionary natural philosophy of both the cosmos and humankind (most notably in the writings of Nikolai Fyodorov (Fjodorov 1997), and for the theories of Pierre Teilhard de Chardin, a French paleontologist and Jesuit theologian who portrayed evolutionary "telos" (the so-called "Omega Point") in the development of an all-encompassing global consciousness ("Noosphere").

Although Dante Alighieri was the first to coin the verb "trasumanar" (meaning "to transhumanize") - but in a spiritual way, to be transformed and able to visit paradise, it was the biologist Julian Huxley who used the term transhumanism (previously mentioned only by the Canadian philosopher W. D. Lighthall in 1940) which was completely placed in a secular scientific dimension. In his book "New Bottles for New Wine", Huxley borrowed most of his ideas from John Desmond Bernal (1901–1971), who advocated the improvement of the human species through the direct application of technology, and mixed them with Fabian socialist inclinations of his close friend, writer H. G. Wells. It was directed toward the glorification of sciences and technologies in order to enhance human capacities such as intelligence, health, memory, the ability to concentrate, and the prolongation of the human health-span.

These enhanced, modified humans still undertake most of the activities that have characterized the human world for many millennia: they still enjoy the same pleasures, still suffer the same kinds of pain. They still have the same dilemmas and disappointments as their ancestors, but their performance lies well beyond the previous human range in terms of both quality and quantity. Transhumanism also shares most elements of the earlier version of modern humanism, such as respect for reason and science, belief in progress, etc. but differs in recognizing significant alterations in human nature by interferences of science and technologies and the possibilities that they open. "However, the contemporary concept of transhumanism is more closely related to the ideas of the Iranian futurist Fereidoun M. Esfandiary, better known as FM 2030, who wrote the 'Upwingers Manifesto' (1973) and the book 'Are You a Transhuman?: Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World' (1989), and his former partner Natasha Vita-More, who

wrote the ‘Transhumanist Arts Statement’ which came out in 2003 and which is a revised version of the ‘Transhuman Manifesto’ from 1983” (Sorgner, Sorgner and Grimm 2013, 13). The first self-proclaimed transhumanists formed their movement in the early 1980s at the University of California in Los Angeles, which still remains their main center. In L.A. leading humanists such as Esfandiary (FM 2030) and Natasha Vita-More gave lectures and held experimental movie premieres, published their books and magazines (for example “Extropy Magazine”) and founded their institutes (Foresight Institute).

Nowadays, transhumanists are mostly concerned with interdisciplinary ways to understand, evaluate, and apply all available possibilities for the overcoming of human biological limitations. They draw their inspirations from both futurology and ethic, while seeing nature and its givenness as a problematic obstacle to progress. While some of them stick to a theoretical approach to the perceived benefits of human enhancement by advanced technologies, others are focused on the practical realization of the modification of the human body and specific methods of enhancement like changes of the nervous system (both brain and peripheral nervous system) and genetic predispositions. Therefore, contemporary transhumanism can be described as having four main branches – a branch of philosophy, a scientific, experimental approach, a social movement, and a worldview. It can be also divided into many currents or subdivisions such as immortalism, extropianism, postgenderism, democratic transhumanism, libertarian transhumanism, etc.

While transhumanism yearns for the era in which technological reformulations of the “human condition” will irredeemably impact their evolution, posthumanism sees the posthuman as a goal which is already within reach, since we have never been human: “human” is a modern concept, based on humanistic and anthropocentric premises that need to be completely overcome.

Posthumanism is a contemporary social and philosophical movement based both in continental European philosophy and Anglo-American literary and cultural theory as their outgrowth. Mainly postmodern, posthumanism eclectically combines perspectivism with naturalism, immanentism, and materialism, all seen as postmodern interpretations. Its philosophic branch aspires to reconceive the human by criticizing modern discourses that previously defined “humanity” and “human nature”. Whereas a modern humanist approach defines humans as autonomous, conscious, capable of free will, intentional and exceptional

beings at the apex of existence, posthumanism sees the human being as a) physically, chemically, and biologically enmeshed and dependent on the environment; b) moved to action through interactions that generate effects, habits, and reason; and c) possessing no attribute that is uniquely human but is instead made up of a larger evolving ecosystem. This position points out both the outer and inner imperfectability and disunity of all beings because it understands the whole existence through heterogeneous, fluidly changeable perspectives. “Contemporary transhumanists argue that human nature is an unsatisfactory ‘work in progress’ that should be modified through technological means where the instrumental benefits for individuals outweigh the technological risks. This ethic of improvement is premised on prospective developments in four areas: Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology and Cognitive Science – the so-called ‘NBIC’ suite” (Roden 2010). But, their goal is less focused on the hyper-technological appliance to enhance human beings but more so on completely overcoming it by constant, progressive disappearances of differences between the human and the outer world. Since the publication of the first programming texts that propagated it (“A Cyborg Manifesto” by Donna Haraway in 1985), posthumanism has been directed towards three interconnected “border demolitions” or destructions of barriers – removing the clear distinction between human and animal, between the organism and the machine, and between the physical and non-physical. By pushing these barriers – the posthumanists are convinced – a new space for the creation of chimeras (creatures created by crossbreeding different animal species), human-animal hybrids and the cyborg (a combination of man and robot) will be opened.

Only when this inner, diffuse transformation is accomplished (as its supporters believe), it will be reflected in the outside world and influence its further improvement. But social changes are of a derivative, secondary importance in comparison with the posthumanists primary goal – the emergence of a titanic supernatural being. Posthumanists are dreaming that these creatures will be able to transform and awaken new potentials in the entire material universe, those which, unawakened and unrealized, have been “asleep” since the creation of the cosmos. Some posthumanists (for instance, Kurzweil) even attribute a sacral dimension to such an “awakening”, while the scientific, non-religious majority among them sees the emergence of postmodern intelligence as the driving force leading to the reconstruction of all natural laws that exist in our universe.

The first to use the term “posthumanism” was Ihab Hassan in his article “Prometheus as Performer: Toward a Posthumanist Culture?” in 1977. The term was later adopted by cultural theorists like Donna Haraway, author of “A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century” (1985) and Katherine Hayles (“How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics” (1999)). Some of the recognized philosophers of today, like Peter Sloterdijk, Bruno Latour, Cary Wolfe, Francisco Varela, Evan Thompson and Humberto Maturana, can be also seen as close to posthumanistic positions. Roch’s, Thompson’s and Varela’s book ‘The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience’ from 1991, or Varela’s and Maturana’s ‘Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living’ from 1980 represent many traces of what posthumanism stands for, e.g. plurality, perspectivism and immanentism. It is their way of dealing with the theory of evolution which reveals the relevance of this topic for the posthumanism. The geneticist Eva Jablonka can be seen as being related to posthumanism from a scientific perspective, too. Her book ‘Evolution in Four Dimensions’ co-authored together with Marion Lamb and published in 2005 stands for posthumanism within evolutionary biology. Given the wide spectrum of researchers and thinkers who are related to posthumanism, it can be described as a diverse and a contemporarily strong cultural movement” (Sorgner, Sorgner and Grimm 2013, 12–13).

But, is posthumanism still humanism or a kind of antihumanism? Does it retain some modern humanist values or completely reject them? Is it using technique against or in line with humanist goals? To be able to truly understand the discourse of posthumanism and its aspiration to redefine the boundaries of humanity by both technological and discursive/deconstructive approach, we must turn our attention toward modern humanistic anthropocentrism and its attitude toward technique, which should allow us to detect the basic similarities between humanism and posthumanism.

MODERNITY, TECHNOLOGY AND THEIR ACHIEVEMENTS

It is no easy task to determine modernity: some portray it in contrast to the Middle Ages and all pre-modern epochs and their traditions as their complete opposite, or even as “counter-traditional rationality”;

others see it in a progressivist, positive perspective as a great step forward in scientific and technological development in comparison to previous backwardness and ignorance. The advocates of modernity claim it to be an expression of the emancipation of humankind against the forces of ignorance, underdevelopment, and evilness. Historians are still trying to define modernity as a historical period placed between the 17th and 21st centuries. Sociologists mostly claim that it is characterized by industrialization and the division of labour, which led to a new social distribution and, consequently, social transformation. “But it was not a triumph of humanity over nature, but rather the triumph of humanity over itself or over those privileged ones. Its path was not the path of intellectual discovery but the one of an intellectual conflict” (Valerštajn 2005, 110).

Modernity was born with the gradual but permanent deconstruction of the experience of the “theocentricity” of the meaningful world, in which the relation of the Creator and the creation was continuous and uninterrupted. “As humans lost their true and full connection with the Divine, they tried to elevate themselves to the pedestal of the visible world that was given to them by Providence, but without God’s Grace, in a mere desire to “behave in a godlike manner” through all his activities. An individual (as an individuum, citizen, personality) is born through the genesis of modernity as its main impulse and the reason for existence...” (Cvetković 2008, 60). He is willing to use his mind in order to conceive and realize a society that would enable self-realization, direct thinking, absolute self-concept and full freedom of the subject, whose individuality would have universal reach.

The basic principle of modernity is that the spiritual, metaphysical foundations which the social, ontological and political orders rest on can no longer be taken as reliable. Therefore, the deconstruction of a religious order is carried out. In contrast, self-centered rationalism initiates a series of mutually conditioned quantitative and qualitative social changes that are proclaimed to be a path to something better, as “progress”. By placing himself in God’s position to creation but without spirituality to manage it, modern anthropocentric humanism was unable to overcome and reconcile the existing differences and instead only increased them. Faced with these results, it turned to a non-spiritual, dualistic approach that transformed existing differences into separated entities or spheres of existence: those which can be controlled and transformed in a progressive direction, and those that cannot and thus must be suppressed as inadequate or even bad. These opposites can be exemplified in pairs

such as culture/nature, mind/body, male/female, civilization/barbarity, progressive/backward, etc. Modern humanism has, therefore, produced oppressive institutions, discourses and the historical praxis of war (the righteous “us” against an evil “enemy”), all of which tried to impose as exemplary one sort of normative model which is the same for all instead of reconsidering existing differences and insisting on coexistence, gradual inclusion, rapprochement and some kind of symbiosis.

What was the role of technique in modernity? To put it simply, the logic of technology, its function and development are identical to the logic of modernity. It seems that modernity has taken a technical approach as its role model and applied it first to man as the centre of its activity (the mechanistic concept of man), and then to the whole world (materialism). Descartes was the first to define the body as a machine, and describe humans as the addition of mind to it; Spinoza defined the body in the same matter but with an emphasis on affects, not ratio; La Mettrie defined man as a mechanical machine (*L’homme Machine*); Marx followed this direction, but lamented its deformation in the processes of capitalist exploitation. During the realization of the modern experiment, technology ceased to be only a sum of technical means (as per the neutral, narrow definition of technique) and turned into “the totality of methods rationally developed to attain absolute efficiency (at a given stage of development) in every field of human activity” (Eliil 2010, 19) which, as Heidegger notes, puts an extremely irrational requirement on the created nature: to provide man with its power, with the energy that can be extracted from nature and stored, because it would harrow and attack the land, exhaust it, exploit and change (Heidegger 1977). This problematic direction was taken when this technological approach was adopted by humans as the central and total one, according to which anthropocentric humanism understood itself and the whole world in all its material and spiritual complexity and entanglement. “The quantification of nature, which led to its explication on the basis of mathematical structures, separated the reality from all inherent goals and, consequently, separated the true from the good, science from technique (...) The same de-realization affects all ideas which, by their very nature, cannot be verified by scientific method. No matter how much they may be recognized, respected, and sanctified, in their own right, they suffer from being non-objective” (Marcuze 1990, 142–143). It was more problematic, even dangerous when the human reason began to regard everything from the instrumental perspective, to reduce, generalize, and

mold everything to schematism with its fixed values, set patterns of development and goals, just as technical perspective requires. There was nothing beyond it that could be used as its reference, that could be valued and to which it was subordinate. Under the impression of technical efficiency, a reduced, mechanically rationalist approach with its “own” orientation has been developed – from self-centering towards self-improvement, all along with developing its own indivisibility and autonomy. This way, the technical approach has grown into an irresistible external force that subjugates and changes nature conceived exclusively in its material, exact form.

TRANSHUMANISM AND POSTHUMANISM – STILL HUMAN AND MODERN?

We have already seen that transhumanism fully shares the modern normative positions that have been present since the early days of humanism and that its main goal is to achieve (by technological enhancement) the Renaissance ideal of a human individual. Hence it is inevitable that transhumanists affirm the type of ethical humanism. Posthumanism is quite a different story with its specific style of rethinking the human by deconstructing his modern normative basis – his subjectivity, his body, his cognition understood in a diffuse key and then directed towards alterations by engagements with communications technologies, artificial intelligence, and media networks. All of the opportunities offered by these advanced technologies provide new ways for decentering and destabilizing the “human condition” – turning it into an amalgam, a “hive” of heterogeneous components and material-informational influences whose unstable boundaries undergo continuous transformation (destruction and construction). Posthumanism is, therefore, characterized by the dissolution of all moral standards in favour of moral relativism and perspectivism which aims for a new but earthly anthropology. But is it antihumanist and anti-modern or not?

Posthumanism responds to legacies of (now obsolete) humanism by breaking up, fracturing, decentralizing and distributing its representation of man, combined with its critique as a guiding normative framework and questioning its subjectival unity and epistemological concepts. On the other hand, like all modern humanists (from the Renaissance, Enlightenment and Romanticism up to today), posthumanists cling to the celebration of human will, freedom, and unrestrained

creativity. “Posthumanist figurations of freedom range from the beatitude of autonomous self-creation found in the writings of Deleuze and Guattari to states of libertarian noninterference inspired by the systems theory of sociologist Niklas Luhmann. Despite posthumanism’s interest in undermining the humanist subject, Hassan’s invocation of a singular, salvific, and renegade figure, that of Prometheus, still serves as an index of contemporary posthumanism’s reliance on solo figures of creative and often heroic autonomy. These figures — a poet, a trickster, a cyborg, a scientist, an engineer of self — are triply charged with maintaining an ethical stance with respect to others, with preserving a zone of human freedom without which respect for difference would not matter, and with carrying forward what is explicitly, or simply by virtue of a kind of posthumanist rhetorical zeal, the project of posthuman creative differentiation” (Weinstone 2004, 10).

Contrary to the premodern concepts that perceived humans as the apex of a hierarchically created visible universe, posthumanism sees man as nothing other than one of the living species that inhabit our planet, with the same material composition and qualities that other creatures have. “In this way, the culmination of the posthumanist philosophy is not reached in the denial of anthropocentrism – which is peculiar of the Renaissance era and of modern philosophy – but in a return to a pre-Socratic or stoic period, to that time in which the research on man and nature was but one. The abandonment of the anthropocentric paradigm on an ethical level, in fact, appears only as a consequence of a certain metaphysical point of view, previously embraced: it is decided that man should not deserve privileges because he is not different from other living beings. The anti-anthropocentric point of view is configured on an ethical level, therefore, as a result of the anti-identitarian conception at a cosmological level (it would be better to say ontological level)” (Valera 2014, 483). So, if still anthropocentric, is posthumanism still modern or not? Or does it stand with one foot on the position of late modernity, and one outside of it, like all of postmodernism?

Postmodernism in general (seen as the post-ideological epoch) does not imply an overall abandonment of modern ideals: it contains a simultaneous critique of some modernist projects (because of the disappointment in their outcomes) while firmly sticking to some of its normative positions and adhering to their already present achievements. As such, the postmodern does not refer to the essential points which, in an effort to resolve the crisis of existence and community, were produced

by modernity: opposition to all authorities through emancipation both of thought and the entire life, of the faith in the power of self-improvement while personal and cultural heritage is negated or rejected, of the ethics of human ‘sublimity’ with hidden instincts such as selfishness, manipulation and ruling.

Is the role of technology in the postmodern world the same as in the modern? While technics’ main goal in the previous modern period was to destroy the old and (re)create the new as the main vehicle of progress, its postmodern role has been partially altered in the direction of maintaining and preserving the metastasis of “modern achievements” and their consequences through the recycling of its ideological contents. In other words, the main technological purpose is not to revolutionize, but to conserve the late modern/postmodern condition. This recycling is performed through various techniques and technologies: from media techniques, techniques of creating and managing crises, to the techniques of conducting electoral campaigns. Thus, the illusion of civilization development forces is maintained, as well as the illusion of the autonomous historical dynamics of individuals and societies that have previously been deprived of all deeper, credible values and foundations. With the help of technics, any true, deep questioning of the existing status quo is prevented, while it continues to be understood in a rationalist-naturalist key in accordance with the recycled modern ideals, with continuous failure to observe all aspects of present-day complexities and nuances. The late modern technological civilization is a partially realized anti-utopia of life achieved without God, where man exists in the belief that he is on his own.

But, even in this “state of emptiness”, the urge and idea of constant improvement – of the free creation of something new and better – persists. Therefore, the ultimate failure of the modernist project, the abjuring of its utopian promises and the abandonment of the ultimate set goals, is concealed by skillful substitutes of the thesis: a technological attempt to compensate for the sweetness of the earthly “paradisaal” utopia and denying any other meaning and purpose except for the one which man, at his own discretion, gives to everything. Thereby, the starting point from which the whole modern enterprise has been launched is – a separate, secularized individual with hypertrophic reason and passion – proclaimed for its goal, for the mere source. The individual is the only purpose, it is its own goal, while the existing forms of self-improvement and self-exceeding of that “human, all too human” with the help

of technology have become a kind of an imperative of the modern world. In the post-ideological, technological world, external utopia is no longer realized, but all energies are directed to the inner, subjective realization of utopian plans regarding the final transformation and the prevailing of man's own nature. A world without God has been achieved to a great extent, and it should not be radically changed at this stage, but rather maintained. What needs to be changed is the nature of man. He and these changes need to be "in a godlike manner" and the outside world should be changed only through successfully achieved self-exceeding. And that's where posthumanism steps in.

There are numerous aspects that reveal the deeply modernist character of posthumanism: we have already detected some of them as the lack of absolute morality, favorization of perspectivism and relativity, reliance on individuality and a creative, Promethean free will ("engineer of self"), etc. But there are others aspects like the negation of the hierarchical structure of all matter and life (deconstruction of ontological hierarchy), hatred toward any givenness and their traditional limitations (seen as obstacles to progress that must be removed), a strong belief in progress in its wider sense, addressing closed entities or individuals regardless of the fluidization of existing differences... Posthumanism's main enemies are the same as those of all progressive modernists: those who share religious belief and faith in God. Posthumanists target God and believers with disqualifications that have already been seen many times in modern ideological visions: for them, God is merely a primitive idea invented by benighted people in an attempt to rise from total ignorance and unconsciousness, which has, over time, turned into an extremely oppressive concept that one should get rid of.

While it appears that posthumanists are destabilizing some humanist values (for instance, the modern pursuit of perfection through control of nature, or even closed, narrowly defined individualism), they are in fact reviving its ideals (mostly progressivist ones) that rely on the usage of technology and knowledge and shifting them from the position of "having" toward "belonging". It is also the direction in which the individual, free will is directed: to a concept of agency that emphasizes emergent directional processes distributed across parts and populations. Of course, instead of a real union, it attempts to create pseudo-unity with the help of technology that enframes human utilization, but that is the problem of all semi-solutions that want to preserve one thing (individuality) and gain another (union) without recognizing the

existing contradictions, without self-diminishing and without sacrificing themselves to another. In other words, posthumanism is not completely abolishing the modern “human condition” with its “will for the new”, but using it as a springboard for a major breakthrough in different directions of existence with the help of its main assistant – (bio)technology.

The most important notion in posthumanism’s dictionary is “singularity”, a term taken from astrophysics. It refers to the central part of a black hole, where all atoms and all material particles that are presumed to pass into another kind of energy split and disappear. This model unites posthumanism deepest desires: its simultaneous aspiration towards self-disappearance and transformation into something higher and more perfect. Singularity as a symbol of nothingness that has a possibility for rebirth is very suitable to unite the contradictory urges of posthumanism: its tendency for breaking down all barriers and borders that allegedly stand in the path of individual self-realization and pursuit of self-abolition.

INSTEAD OF A CONCLUSION: SOME CRITICAL REMARKS

The complete symbiosis of man with other forms of life and the recognition of a single superior and transversal strength – zoe, life (or Super-Organism) seen as a real entity, moves the posthumanist approach into a kind of New Age pantheism, whose materialism, from modern, the corporoscular, takes on the dimensions of the energetic, the fluid. In other words, posthumanism tries to recreate the concepts of (materialistically conceived) Whole (in modern futurology named as “Gaia”) and to see the Anthropocene – “nature shaped by humankind” – as a progressive step forward in achieving the final goal of evolution – one united global consciousness. It gives new meaning to the Anthropocene, for it is no longer just the natural world that bears the brunt of human technological ingenuity. Instead, humans themselves are also becoming the objects of change and fluid unification with nature and technology into a new totality.

But, those changes in the understanding of the nature of matter and the aspiration to become part of the Whole are hardly new and unknown to the modern concept: in fact, from the very beginning of modernity, they have been present in all of its main utopian aspirations. “The ‘triad’ of paradise, fall, and redemption is attired in a secular, ‘modern’

suit, so that ‘the nature’ becomes an initial source of cosmic and human harmony. ‘The historical suffering’, the fall, is seen as a violation of the original principles of nature and reason that leads to social aberration. The redemption is the realization of a utopia that re-establishes happiness and universal social perfection” (Gajić 2015, 120).

It all starts from the human mind which tends to comprehend the world through abstract models derived from reducing reality to its primary, quantitatively measurable traits, just like the technological approach requires. Then, these abstractions are proclaimed to be “natural facts”, while the entire existing nature is seen as some sort of well-organized technological order that necessarily evolves towards its goal. This development is now seen as “the uncovering of innate and pre-ordered tasks, like the grain maturation, as the realization of a plan and entelechy” (Florovsky 1975, 98) which is predictable and can be rationally recognized. Rationality and nature have the same basis, in which the same laws are applied, the same abstract principles that only need to be discovered and recognized. As a man himself and all men (abstractly understood humanity), in addition to all the singularities, make up a part of a unique nature, that belongs to the same substance bound by universal principles, man by discovering these principles as the ‘bearer’ of the ideals inevitably goes towards perfection, and therefore they also have a universal moral force (see: Talmond 1955).

All of this shows us that man’s nature is directed to strive for overall cognition, unity and perfection. In the absence of a real relationship with God and the fulfillment which is the result of this relationship, humans create false gods to worship, deifying nature and themselves. The modern forms of ideological idolatry are a testimony to a naturalistic deadlock. “The fact that man is ‘possessed’ by the world obliges him to seek out and concretize the image of unconditional perfection that is inherent to his soul. This is the enigma of the paradoxical combination of the slave consciousness and arrogant self-assurance” (Florovsky 1975, 110).

The posthumanism concept of the symbiosis of humans with nature and technology into the perfect Whole/Gaia/Anthropocene has many specific shortcomings: the most evident normative shortcoming is recognizable in the posthumanists’ claim of the primacy of “becoming” over “being”, though it is evident that “becoming” needs “being” as its foundation. But that’s something that posthumanism stubbornly denies. Human nature is dynamic; it is not defined once and for all, but it is not “nothingness”. It has a basis, mostly connected with the organic body

and personal qualities that are parts of a person's heritage, of "givenness". The second, glaring shortcoming is that nature/life – ideologically proclaimed as something positive and harmonious – is, in fact, pretty chaotic and full of polemos/fighting. "Living beings – especially those which constitute the main partners of hybridization – are consumed by infighting, and the world outside of man does not seem to be as peaceful as it is described today in an exquisitely sweetened up manner. The nature, outside of man, is not the home of the happy coexistence of different species, rather the contrary: it is the home of the greatest injustices and abuses" (Valera 2014, 489). The third shortcoming is connected with the posthumanist belief that dissolution of boundaries between beings creates the possibility of total openness to other entities, while the condition of openness to the other is, in fact, demarcation of boundaries, not their liquefaction. "The ontologically closed thing is opened to otherness since it is defined: we can, thus, recognize a 'you' distinguished from an 'I'. The difference and the proportion (and thus the diversity marked by the identity) are configured as essential conditions for otherness. For, there to be an 'other', there must always be contemporary given an 'I'" (Valera 2014, 486). And fourth, posthumanism's denial of the role of technology as the main tool of anthropocentric domination pretense over other species and its transformation into a benevolent means of hybridizing transformation and unification, just proves technology's – not the human's nor nature's – central position in the evolutionary process. This leads us to the conclusion that life is just a tool for the "becoming" of technology, and not the reverse.

In the end, all posthumanist ideals – as in all utopias – are exposed as travesties, or even worse: as a new, and probably the last alliance of man and technology against nature's hierarchical, "heavenly" order. The results of this alliance are already visible: in the postmodern, posthumanist utopia of non-spiritual "transfiguration" of human nature, everything is turned upside down. Posthumanism's "fluid" openness to perfection is in fact openness only to the lower spheres and closedness to any higher, qualitative and spiritual direction of existence. Their creativity, by rejecting God's Grace and cooperation with the heavenly, metaphysical reality, turns into mere technological violence against the natural "givenness" that is forcibly perfected and "made happy" in an old, already seen totalitarian way. It seems to misrepresent and paralyze the messages of the Apostle Paul's "Epistle to the Romans": "For the earnest expectation of the creation eagerly waits for the revealing of

the sons of God. For the creation was subjected to futility, not willingly, but because of Him who subjected it in hope; because the creation itself also will be delivered from the bondage of corruption into the glorious liberty of the children of God. For we know that the whole creation groans and labors with birth pangs together until now. Not only that, but we also who have the first fruits of the Spirit, even we ourselves groan within ourselves, eagerly waiting for the adoption, the redemption of our body” (Holy Bible, Romans 8, 19–23).

REFERENCES

- Cvetković, Vladimir. 2008. *Volja za novo*. Beograd: Dereta.
- Gajić, Aleksandar. 2015. *U vrtlogu tranzicije*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Elil, Žak. 2010. *Tehnika ili ulog veka*. Beograd: Anarhija/Blok 45 and Bratstvo iz Everona.
- Fjodorov, Nikolaj. 1997. *Filozofija opšte stvari*. Beograd: Logos.
- Florovsky, Georges. 1975. “The Metaphysical Premises of Utopianism” In *Collected Works*, Vol. 12. Belmont, Massachusetts: Norland Publishing Company.
- Fukuyama, Francis. 2004. “Transhumanism: The World’s Most Dangerous Ideas.” In *Foreign Policy* 42–43.
- Fukujama, Fransis. 2003. *Naša posthumana budućnost*. Podgorica: CID.
- Heidegger, Martin. 1977. *The Question Concerning Technology and Other Essays*. New York/London: Garland Publishing.
- Holy Bible New King James Version (Burgundy) (Thomas Nelson (translator)) (2006). Nashville: Nelson Bibles.
- Marcuse, Herbert. 1990. *Jednodimenzionalni čovek*. Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost.
- Miah, Andy. 2007. „Posthumanism: A Critical History” In Gordijn, B. & Chadwick, R. Medical, *Enhancements & Posthumanity*. New York: Routledge.
- Pepperell, Robert. 2005. *The Posthuman Manifesto*. *Kritikos* 2/2005, II: 1-15.
- Roden, David. 2010. [Online publication] «A defence of precritical

- posthumanism, Transcript of a Paper given at Nottingham University's Psychoanalysis and the Posthuman Conference». 07/09/2010. <http://enemyindustry.net/blog/> retrieved 16.10.2023.
- Sorgner, Stefan Lorenz, Grimm, Nikola. 2013. „Introduction: evolution today.” In Sorgner S., Sorgner L., Jovanovic B. (eds.), *Evolution and the Future. Anthropology, Ethics, Religion*. Frankfurt am Main: Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Talmond, Jacob. 1955. *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Norton &co.
- Valera, Luca. 2014. “Posthumanism – beyond humanism?” *Cuadernos de Bioética* XXV 2014/3: 481–491.
- Valerštajn, Imanuel. 2005. *Posle liberalizma*. Beograd: Službeni glasnik.
- Viola, Francesco. 2010. „Umano e post-umano: la questione dell'identità.” In Russo, F. (ed.) *Natura cultura libertà*, 89–98. Roma: Armando.
- Weinstone, Ann. 2004. *Avatar Bodies: A Tantra for Posthumanism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Александар Гајић*

Институт за европске студије, Београд

Љубиша Деспотовић**

Институт за политичке студије, Београд

ПОСТХУМАНИЗАМ: ИСТОРИЈА, ЦИЉЕВИ И НЕПОСРЕДНЕ ОПАСНОСТИ

Сажетак

У раду се проучава настанак, развој, главни представници и основне карактеристике постхуманистичког покрета, његове нормативне позиције и циљеви (укључујући његов однос према технологији и природи), као и сличности и разлике између савременог постхуманизма и трансхуманизма. Да би се постхуманистички покрет упоредио са хуманистичким модернизмом и уочиле њихове основне сличности и разлике, које су кључне за разумевање односа човека и технологије према природним условима, у другом делу рада указује се на основне карактеристике савременог хуманистичког антропоцентризма и његове однос према техници. Завршни део рада бави се на критиком постхуманизма из перспективе хришћанског персонализма, што нам отвара могућности да другачије сагледамо проблеме постмодерног живљења које постхуманизам жели да превазиђе.

Кључне речи: постхуманизам, антропоцен, хришћанство, хуманизам, модерност, постхуманистичка техника/технологија

---

* Имејл-адреса: romero@eunet.rs.

** Имејл-адреса: despotlj@stcable.net.

* Овај рад је примљен 03. априла 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

Petar Matic*

Institute for Political Studies, Belgrade

CITIZENS' GROUPS AS LOCAL DEMOCRACY ACTORS IN SERBIA**

Resume

The aim of this paper is to highlight the role citizens' groups as democracy actors at the local level of governance. The author uses the statistical data analysis method and available findings related to the local elections' results in Serbia between 1992 and 2022. In the introduction, the author identifies the main assumptions of local democracy as the basis of a broader, society-wide democratization. The importance of local self-government and elections for the lowest instance the vertical organization of power is also addressed. The paper points to the normative framework regulating the establishment and action of citizens' groups on the political stage. In the central part of the paper, results of citizens' groups are analyzed for each election cycle, along with their participation in coalitions and exercise of local authority. The conclusion seeks to answer the research question raised and to provide some recommendation for the empowerment of citizens' groups as authentic local democracy actors.

Keywords: local democracy, local elections, citizens' groups, democratization, local political actors, local authorities

---

* E-mail address: pmatic75@gmail.com.

** The paper was created within the scientific research activity of the Institute for Political Studies, which is financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation.

THE LOCAL DECISION-MAKING LEVEL, THEORY OF LOCAL DEMOCRACY AND “MINOR” POLITICAL ACTORS

In the circumstances of globalization, technological progress and an unlimited flow of information, local political actors and local politics, *in genera*, re-enter the centerstage. These diametrically opposite processes are defined in theory as fragmentation (Rosenau 2003) or as glocalization. On the one hand, these processes lead to the consolidation and transfer to the supranational levels of decision-making, with the simultaneous displacement of policy toward local communities. In developed countries, the focus of reform processes has been on decentralization, which inherently has an inclusive effect on numerous political actors and, through strengthened participation, leads to the re-legitimization of the democratic order (Matić 2012a, 7). Anomalies in the functioning of democracy were noted already in late (Huntington, Watanuki, and Crozier 1975), but the momentum of reforms followed with the end of the Cold War and the strengthening of interdependence. Some authors, like the Nobelist Douglas North, who researched the issue of fiscal decentralization, showed that the total local costs in established democracies have grown to 30% of the total public expenditure by the 2000's (North et al. 2009, 10). These expenditures tend to be the highest in those states whose citizens have expressed the highest level of satisfaction with democracy and a positive attitude to life, coupled with a high degree of social capital (primarily Scandinavian countries). These cases confirmed that in the circumstances of continuous democratic development of local authorities, the central, state authority, relieved of a number of tasks, can also function far better (Matić 2012a, 21). If we look at Serbia and its degree of decentralization and local autonomy in fiscal, political and administrative terms, it is possible to conclude that, by its formal institutional arrangement, Serbia ranks highly and holds the 13th position out of 39 European countries (Marinković and Gajić 2022, 466). This high position, viewed through the lens of political practice, seems undeserved, since local divisional units and councils are heavily dependent on their party headquarters and, in the large majority of cases, ruling coalitions are replicated from the central to the local level (Stojanović 2022).

In broadest terms, local democracy can be defined as a phenomenon that empowers the participatory potential of citizens in politics. It

enhances citizens' influence on policymaking, not only through the election process, but also through direct participation in government. Essentially, this achieves two political goals. First, local policies are more aligned with the interests and aspirations of citizens, thus avoiding the so-called implementation gap, while, on the other hand, citizens themselves feel more satisfied due to their participation in decision-making (procedural utilitarianism) and public debates (for more details on citizens' assemblies and democratic mini-publics as forms of deliberation, see Fiket, Ilić, and Pudar Draško 2022; Anđelković 2023).

Elections are the very "heart" of democracy, whether they take place at the central, regional or local level. In that context, local elections regulate the system of representation, distribution of power and articulate the collective interests in local communities (Evans 2010, 396; Matić 2012b, 33). According to Marko Mijatović, the distinguishing feature of local elections is that they are the closest to citizens and therefore, citizens best fulfill their interests and everyday needs at this level (Mijatović 2016). By their nature, local elections are fertile ground for election system reforms and a prelude to broader, national-level reforms. In many cases, those reforms did not yield the expected results; thus, for example, the lowering of the electoral threshold from 5% to 3% did not result in greater representativeness or have any impact on the effective number of parties in local assemblies (Kaličanin and Perišić 2023, 189). That experimenting with electoral reforms took place at the local level in Serbia is best evidenced by the fact that the first-time implementation of the proportional system in 2004 was also the only time when the Herr-Niemeier quotient for transposing votes into mandates was applied, with the electoral threshold of 3% (Lončar 2022, 199). At the very beginning, general norms that regulate the status of citizens' groups within the institutional framework in which they act will be presented.

This paper will seek to answer several research questions: Are citizens' groups, as "small actors" capable of actively participating in local policymaking, independently or in coalitions? Are citizens' groups that primarily feature prominent local figures more recognizable at the local level than national political actors? Has the passage of time led to the strengthening or to the weakening of their position in the political life of local communities in Serbia? What is the scale of their influence on the strengthening of local democracy in Serbia, which ultimately leads to wider social democratization? Several research methods are used in this paper, including the theoretical method in order to define

and explain the basic concepts of local democracy, local political actors and local level of decision-making. In the central part, statistical data obtained from the National Statistical Institute and preliminary election results published in the media will be analyzed. Based on this analysis, relevant conclusions, findings and recommendations will be drawn in the final part. The paper has a broad temporal scope, covering the period of thirty years (1992-2022) in order to follow the trajectories in citizens' groups' actions. The latest election cycle 2023-2024 is excluded from the analysis, as it is viewed as a single electoral process that is not finished yet, given that the local elections in late December 2023 were held in 65 local self-government units and that in more than half of them, they will be held in the spring/summer this year.

Citizens' groups are specific political organizations, acting primarily within the local political arenas. From a comparative view, citizens' groups act in numerous political systems, but there are also different forms of institutional regulation that govern their influence in the political sphere. According to the regulations and legislation currently in force in the Republic of Serbia, to establish a citizens' group, it is necessary for at least ten natural persons to enter into an agreement on the creation of a citizens' group and have it certified by court. Unlike a political party, political movement or a citizens' associations (NGOs), citizens' groups are not registered with the Serbian Business Registers Agency and thus, do not have the same legal status. Political movement is very similar to a political party, but the main differentia is that it is not based on shared ideology (members of political movement do not share same ideology, but gaining of political power is common goal). Citizens associations (NGOs) do not actively participate in political life, but are a corrective factor in policy and advocacy processes. In that sense, a citizens' group is more an informal organization which cannot participate in legal transactions, given its lack of status as a legal entity and clearly defined seat, seal and bank account. Nevertheless, although informal organizations, citizens' groups are important actors at the local level and are primarily focused on the promotion of certain local policies. Due to the existence of a large number of citizens' groups, simple rules and procedures for their registration, which are far simpler than for other political organizations, a decision was adopted last year that prevents citizens' groups from joining pre-election coalitions. During the previous election cycles, it turned out that citizens' groups achieved significant election results in local communities and played a significant

role in the formulation of local policies. Some of citizens groups have also existed on national level, given the fact that streamlined procedure facilitate their access to the political arena. Some of examples are “Enough is Enough” (DJB), and the latest is “We – The Voice from the People” (Mi-Glas iz Naroda) which took part in last electoral cycle and passed the threshold for approximately 2%. These citizens groups are excluded from the sample, since the scope of this research is limited to local level citizens groups.

ANALYSIS OF CITIZENS' GROUPS' ELECTION PERFORMANCE IN SERBIA, 1992-2022.

In the first local elections after the introduction of political pluralism and multi-partyism in Serbia, held in 1992, citizens' groups nominated a total of 3455 candidates, which made up one-eighth of all candidates. These elections were based on a two-round majority system and showed low voter interest in the constitution of local authorities, given the low turnout of only some 30% of those registered in the voter list in the second round. In these first local elections, citizens' groups profiled themselves as important political actors in local communities and citizens showed a great interest in political involvement through this type of informal political organizing.

In the 1996 elections for local councilors, 65 parties, 27 coalitions and a large number of citizens' groups proposed candidates for a total of 7670 councilor seats in 188 local self-government units. They even managed to win the majority of votes in two municipalities in the north of Vojvodina – Ada and Bački Petrovac, and to form the local government independently.

In the following local elections in 2000, held in a significantly changed political environment as radical political changes occurred at the republic and federal levels of government, citizens' groups managed to achieve a slightly better result than in the previous elections. They won a total of 258,877 votes or about 5,8% which eventually gave them 310 mandates in 93 municipalities. A large number of citizens' groups also participated in the first local elections held under the proportional electoral system in 2004, which were not held in parallel with the presidential and parliamentary elections. Because of this split timing of national and local elections, local campaigns were primarily dominated by topics related to local community issues. This contributed to citizens'

groups achieving significantly better results than in previous elections. In total, they won 9,9% of the votes, but they participated in the distribution with a total of 542 council seats, which was a better election result by 232 council seats compared to the previous elections. An even better indicator of their growing strength at the local government level at the time is the number of heads of municipalities from their ranks. Given that this was the only election cycle of direct voting for mayors and municipality presidents, it clearly demonstrated the fact that influential individuals who come from the ranks of citizens' groups can play an important role in local government formation and achieve very high election results. Namely, in terms of the number of municipal presidents, citizens' groups ranked second and their candidates won the positions of municipal presidents in no less than twenty-seven municipalities. Collectively, they participated in as many as one third of coalitions that formed the municipal governments.

In the local elections held in 2008, there was a notable increase in trust in political parties and coalitions, as well as a decline in trust in citizens' groups. Citizens' groups nearly halved their performance relative to the previous elections and won a total of 5.9% votes, but still managed to participate in the distribution of mandates with 459 seats (7.3%) in 77 municipalities. The reasons for this decline in trust in citizens' groups can be found in the fact that in this election cycle, mayors, i.e. municipal presidents, were elected indirectly and that strong candidates coming from citizens' groups in such a changed institutional context did not manage to push them toward a better election result.

In the local elections that followed in 2012 and were held in a changed political environment after the tectonic change of government at the national level, citizens' groups succeeded in achieving a result that was close to that they achieved in the previous elections. Collectively, they managed to rank third after winning 6.1% of votes or 434 mandates in total in all local self-government units.

In the 2016 local elections, local movements and citizens' groups continued to record fairly good results, despite the fact that local campaigns featured topics championed by large political parties, which are inextricably linked to broader national issues. This is a direct consequence of the concurrent holding of parliamentary and local elections. Nevertheless, citizens' groups in some local communities passed the threshold and managed to win mandates in local assemblies. One such example is the Assembly of the City of Kraljevo, in which two citizens'

groups managed to win council seats, one with 5 mandates (5.9% of the votes), while the other gained four mandates (5.45% of the votes) (Krug Portal 2023). In the City Assembly of Niš, one citizens' group managed to win mandates. It is the citizens' group "Truly for Niš – Momir Stojanović", which participated in the local parliament with three mandates based on 5.1% of the votes won. In the elections for local representative in the City of Čačak, citizens' group "For more progressive Čačak – dr. Aleksandar Radojević", won slightly below 7% of the votes, which was transposed into 6 mandates. This also re-confirms that prominent individuals and citizens' groups who advocate for local policies can record fairly good election results.

Local elections in 2020 were held in an atmosphere of election boycott by the large majority of opposition parties due to an uneven playing field in terms of election conditions. These elections for local authorities were marked by a changed institutional context, with electoral threshold lowered from 5% to 3%. Yet, a large number of citizens' groups again participated in this election cycle. In some cases, they managed to achieve notable election results and in some, even win a majority in local assemblies (Kojić 2020). For example, in the municipality of Ražanj, election victory was scooped by a citizens' group led by the municipality president, Dobrica Stojković. Despite the above-mentioned opposition's boycott, in the Municipality of Topola, citizens' group gathered around the municipality president Dragan Jovanović prevailed, receiving slightly more than 36% of the votes, while the dominant national SNS party won 32%. In the Municipality of Svilajnac, citizens' group "Predrag Milanović – Svilajnac keeps its future" ("Predrag Milanović – Svilajnac čuva svoju budućnost") which won 44.13% votes, transposed into 23 mandates in the local assembly which has a total of 47 seats. Another citizens' group list "For a better Svilajnac" ("Za bolji Svilajnac") achieved a notable election result after winning ten council seats (Radio Slobodna Evropa 2020). Similarly, in the city of Šabac, one citizens' group list managed to receive seven mandates, in the election process that lasted three months in Šabac due to continuous repeat voting at certain polling stations.

In the elections held in 14 cities and municipalities in 2022, citizens' groups managed to record a good election result in some self-government units. For example, in the Municipality of Kula, two citizens' groups "Critical mass – for victory" („Kritična masa – za pobjedu”) and "Kula citizens and our city – united for the victory of Kula" („Kuljani i

naš grad – ujedinjeni za pobedu Kule”) collectively won more than 20% of the votes and four mandates each, leaving behind even large political parties that act at the national level (Matić 2022). And in the Municipality of Kladovo, one citizens’ group also achieved a notable election result. It is the citizens’ group “Movement for Kladovo – Borislav Petrović” („Pokret za Kladovo – Borislav Petrović”) that had a near one-third support of the electorate and won 30.5% of votes and nine mandates. Also, in the elections in Majdanpek, two citizens’ groups managed to enter the local parliament. These are citizens’ group “I refuse to give” („Ne dam”) that won three mandates based on the 10.48% support within the electorate and citizens’ group “It can be different” („Može i drugačije”) which received two mandates with 8.04% of the votes. In the local elections held in 2022, as many as three citizens’ groups managed to pass the threshold and enter the distribution of mandates in Medveđa. The biggest surprise was the citizens’ group “Medveđa can do better” („Medveđa ume bolje”), a first-time participant in the elections, which won 20.5% of the votes and managed to get five mandates in the local parliament. Citizens’ group “For Medveđa” („Za Medveđu”) won 7.29% of the votes, i.e., two mandates, while the citizens group “For the development of Medveđa” („Za razvoj Medveđe”) managed to pass the electoral threshold and win one mandate. In the Municipality of Sečanj, one citizens’ group managed to enter the distribution of mandates. It is the citizens’ group “Vukašin Baćina – for a better Municipality of Sečanj” („Vukašin Baćina – za bolju opštinu Sečanj”) which won slightly over 11% of the votes, transposed into two mandates (Matić 2022).

CONCLUSION: DEMOCRATIZATION OF LOCAL COMMUNITIES AND THE ROLE OF CITIZENS’ GROUPS

If we look at all election cycles, citizens’ groups achieved good overall results given that they are not represented at the national level. Collectively, the total number of candidates they nominated in the local elections was always among the top five. Also, looking at the results of all previous local elections, their success in achieving remarkable results is also evidenced by the fact that nearly one out of ten councilors came from their ranks (Jovanović and Matić 2020, 714). This success of citizens’ group is a clear indication that citizens largely aspire and tend to participate in democratic processes at the local level of government,

while also striving to engage politically outside the classic channels of political representation, such as political parties. In addition to those individuals who seek non-partisan political engagement at the local level, situations that party dissidents, as well as individual party factions participate in them have not been uncommon, either. In many local communities, they were often an antithesis of party monopoly and partocracy at the local level of government. Although in some communities, they succeeded in winning the majority in local assemblies, they often tipped the scales, thus boosting their coalition potential. This position frequently gave rise to political defectors within their ranks as a result of exposure to various pressures by dominant political parties in their local environments. These pressures typically came from large parties and party groups in order to constitute majorities in local assemblies. Overall, citizens' groups acting at the local and regional level and primarily advocating for specific local policies in numerous areas enjoy some support of the electorate. They draw their strength mainly through the actions and visibility of prominent individuals in their local communities. Considering that, in their action, they mainly advocate for specific local policies, unlike political parties who act primarily at the national level, citizens' groups are the main promoters of local democracy and local development. Over a longer period of time, it is also possible to observe the trend of constant decline of trust in political parties, which in turn paves the way for citizens' groups' actions. Election legislation reforms aimed at personalizing the local-level elections could certainly contribute to the additional empowerment of citizens' groups, since it transpired that, in the case of direct elections of mayors/municipal presidents in just one, 2004 election cycle, citizens' groups or individuals from their ranks gained strength and took charge in as many as twenty-seven local self-government units. Personalization of elections at the local level would definitely enable citizens to become more politically involved through citizens' groups. At the local government level, citizens' vote was not in unison with that in the national elections, i.e. in some local communities, it was these local actors who won. Even when they did not have such a conclusive election result, citizens' groups were often 'tip on the scales' and achieved significant coalition potential, thus becoming important actors in local politics and participating in the constitution of local governments in some local self-government units. This confirms the thesis that citizens' groups are indeed important actors in local political arenas, with potential to participate in local policymaking

in some local communities. Local self-government reforms and a higher degree of decentralization that would enable cities and municipality to organize themselves autonomously would additionally strengthen the role of citizens' groups and prominent individuals in the political system. Although Serbia has not yet reached such a high level of decentralization, citizens' groups have proved to be an important factor in local policy creation, thus contributing to the democratization of the local-level decision-making. Separate timing of national and local elections could also contribute to the further empowerment of citizens' groups, as local election campaigns would be dominated by the topics that are primarily related to local community development. In that case, individuals organize through citizens' groups and independent from party centers would have an even greater influence on local policymaking. They would become even more important as actors in the promotion of democratic values and ideals. One of the key disadvantages of the simultaneous slating of elections at all levels in the vertical organization of government is reflected in the financial and infrastructural imbalance between the regime and opposition. This imbalance in the material and organizational capacities hinders the opposition's position in the political race, making their position unequal compared to the ruling party's/parties' (Bursać and Vučićević 2021). However, the separation of parliamentary and local election terms in Serbia could lead to lower turnout and abstinence, since there is still no clear awareness among the citizens about the importance of local policies, as well as an overwhelming presence of topics of national importance (Matić 2020). This can also be the result of campaigns that are still largely dominated by national topics in Serbia. On the whole, citizens' groups have in many towns and municipalities profiled themselves as actors with an important role in the formation of local authorities, which shows that citizens are very interested in addressing issues that are present in their local communities and voting for those political options that are present only at the local level of government. Since by its very nature, the local self-government is closest to citizens, this confirms the thesis that citizens' groups acting at the local level can be one of the motors of democratization and the creation of a "robust" democracy that would ultimately lead to a greater political participation also at the local level of government (Barber 2004). Although in terms of formal prerequisites and institutional design, Serbia can be ranked among the European states with a medium level of local autonomy, other political system characteristics, primarily election rules with

closed election slates and one electoral unit largely promote partocracy and dependence of local committees from their party centers on national level. The territorial organization system also supports this thesis, since the entire vertical organization in Serbia is based on the relations between central and local authorities, while administrative regions are a pure form of deconcentration and branches of national administration, with no autonomous competences. The creation of another form of regions, based primarily on economic grounds and reasons, would further strengthen the position of independent candidates and citizens' groups.

REFERENCES

- Andelković, Nemanja. 2023. „Kada institucije zakažu: građanske skupštine, participacija i informisanje građana u Srbiji.” U *Perspektive političkih nauka u savremenom društvu*, ur. Andrea Matijević i Nenad Spasojević, 115–134. Beograd: Institut za političke studije.
- Barber, Benjamin. 2004. *Strong Democracy – Participatory Politics for a New Age*. USA: University of California Press.
- Bursać, Dejan, and Dušan Vučićević. 2021. “Election Boycott in a Hybrid Regime: The Case of 2020 Parliamentary Elections in Serbia.” *New Perspectives* 29 (2): 187–196. doi: <https://doi.org/10.1177/2336825X211009106>.
- Crozier, Michel J., Samuel P. Huntington, and Joji Watanuki. 1975. *The Crisis of Democracy: Report on Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. New York: New York University Press.
- Evans, Matt. 2010. “Electoral Reform and Political Pluralism in Local Government.” *Party Politics* 16 (3). New York: Sage Publications.
- Fiket, Irena, Vujo Ilić, and Gazela Pudar Draško. 2022. “Failed Expectations: Can Deliberative Innovations Produce Democratic Effects in Hybrid Regimes?” *Philosophy and Society* 33 (1): 50–71. doi: <https://doi.org/10.2298/FID2201050F>.
- Jovanović, Milan i Petar Matić. 2020. „Izbori odbornika skupština opština i gradova u Srbiji 1990-2020. godine.” U *Kako, koga i zašto smo birali – izbori u Srbiji 1990-2020. godine.*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, 681–718. Beograd: Institut za političke studije, Službeni glasnik.
- Kojić, Nikola. 2020. „Lokalni izbori: Opštine u kojima nije pobjedio SNS.” *NI*. <https://n1info.rs/vesti/a612544-lokalni-izbori-opstine-u-kojima-nije-pobedio-sns/>.

- Krug Portal. 2023. „Kako su građani Kraljeva glasali na izborima 2016, 2020. i 2022. godine?” <https://www.krug.rs/kako-su-gradani-kraljeva-glasali-na-izborima-2016-2020-i-2022-godine/>.
- Lončar, Jelena. 2022. „Izbori za odbornike grada Beograda 2022. godine – akteri, rezultati, posledice.” *Srpska politička misao, posebno izdanje* (4): 197–222. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.specijal42022.9>.
- Marinković, Aleksandar and Novak Gajić. 2022. “Serbia-Three Phases of Local Electoral Politics After 1990.” In *Routledge Handbook of Local Elections and Voting in Europe*, eds. Adam Gendźwiłł, Ulrik Kjaer and Kristof Steyvers. London: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Matić, Petar. 2012a. „Lokalni izbori u Srbiji 2012.” *Srpska politička misao* 38 (4): 33–48.
- Matić, Petar. 2012b. *Redizajniranje lokalne samouprave – teorijski i uporedni okvir za modernizaciju lokalne samouprave u Srbiji*. Beograd: Institut za političke studije.
- Matić, Petar. 2020. „O potrebi vremenskog odvajanja lokalnih i parlamentarnih izbora u Republici Srbiji.” U *Dijalog o izborima 2020*, ur. Milan Jovanović i Dejan Milenković, 211–223. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Matić, Petar. 2022. „Lokalni izbori u Srbiji 2022. godine – akteri, rezultati i posledice.” *Srpska politička misao, posebno izdanje* (4): 223–238.
- Mijatović, Marko. 2016. *Lokalni izbori u Republici Srbiji nakon obnove višestranačkog sistema 1990-2015*. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung.
- North, Douglas C, Wallis, John Joseph, and Barry Weingast. 2009. *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. New York: Cambridge University Press.
- Perišić, Nikola i Boris Kaličanin. 2023. „Lokalni izbori u Republici Srbiji 2016. i 2020. godine – političke posledice smanjenja izbornog praga.” *Srpska politička misao* 79 (1): 189–210. doi: 10.5937/spm79-42701.
- Radio Slobodna Evropa. 2020. „GIK u Šapcu proglasio konačne rezultate lokalnih izbora i pobedu SNS-a.” <https://www.slobodnaevropa.org/a/30898509.html>.
- Rosenau, James N. 2003. *Distant Proximities: Dynamics Beyond Globalization*. New Jersey: Princeton University Press.
- Stojanović, Boban. 2022. „Uticaj političkih partija na formiranje lokalnih izvršnih vlasti u Srbiji od 2008. do 2016. godine.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.

Петар Матић*

Институт за политичке студије, Београд

ГРУПЕ ГРАЂАНА КАО АКТЕРИ ЛОКАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ У СРБИЈИ**

Сажетак

Рад истражује питање група грађана и њиховог политичког позиционирања на локалном нивоу власти у Србији. У раду се, најпре пружају основне теоријске претпоставке везане за локалне изборе, локалну демократију и локални ниво власти у Србији. У централном делу рада проучавају се резултати група грађана на локалним изборима у протекле три деценије. Показује се да оне могу бити значајни чиниоци у формирању локалних власти и у појединим ситуацијама и њени носиоци. Притом се долази до закључака да истакнути појединци у локалним заједницама могу чинити окосницу промена у локалним парламентима. Као један од великих структуралних дефицита и недостатака, учача се истовремено одражавање локалних и парламентарних избора. То води ситуацији да грађани у највећој мери гласају за оне листе за које се опредељују и приликом гласања на националним изборима. Ипак, то није нужно униsono гласање и многи локални кандидати добијају одређени ниво подршке на изборима. Закључује се да групе грађана могу бити мотори демократизације локалног нивоа власти у Србији пошто су окренуте првенствено ка локалним политикама и питањима локалних заједница. Такође се утврђује да институционални оквир, пре свега изборни систем, територијална организација и једностепена децентрализација погодују јаком утицају националних политичких партија и на локалном нивоу. Упркос оваквом институционалном дизајну, групе грађана су током три претходне

---

* Имејл-адреса: pmat75@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

декаде показале отпорност и у многим локалним срединама задржала јака политичка упоришта.

Кључне речи: локална демократија, локални избори, групе грађана, демократизација, локални политички актери, локалне коалиције, локалне власти

---

* Овај рад је примљен 16. априла 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

Марија Ђорџић*

Институт за политичке студије, Београд

ИСТРАЖИВАЊЕ КОРЕЛАЦИЈЕ МЕНТАЛНИХ ПОРЕМЕЋАЈА И ТЕРОРИЗМА**

Сажетак

У раду се анализира евентуална повезаност између менталних поремећаја и тероризма /насилног екстремизма. Како је ова тема веома мало истраживана, те постоји значајна научна празнина, аутор је уз помоћ компаративне анализе постојећих емпиријских студија дошао до неколико закључака. Прво, постоји велика стигматизација особа са менталним обољењима, што утиче на стварање одређених предрасуда које повезују оболеле са насилним понашањем (што је претежно нетачно). Друго, стопа преваленције менталних обољења се код терориста не разликује значајно у односу на општу популацију. Треће, утврђени су различити ментални поремећаји код различитих врста тероризма (у зависности од идеологије). Четврто, радикализација која води ка насилном екстремизму и тероризму није ментални поремећај и не можемо је тако сагледавати. Додатни проблем у истраживању ове теме је што не постоји адекватна сарадња између медицинске струке и практичара и теоретичара који се баве P/CVERLT, те треба радити на њиховом повезивању како бисмо имали поуздане податке из ове области.

Кључне речи: тероризам, насилни екстремизам, ментално здравље, менталне болести, масовне пуцњаве, насиље

* Имејл-адреса: marija.djoric@ips.ac.rs.

** Овај рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

УВОД

Све већа учесталост и бруталност терористичких напада отвориле су питање менталног здравља терориста. Међу широким аудиторијумом је уврежено мишљење да су за тако бестијалне терористичке нападе какви су убијање деце у Беслану, напад 11. септембра у Америци, Брејвиков злочин у Норвешкој, итд. одговорни људи који имају неки ментални поремећај. Основа за постојећу тврдњу се налази у (неоснованој) претпоставци да су само ментално болесни људи способни да учине злочине оваквих сразмера. За разлику од лаичких претпоставки, наука се бави чињеницама и доказима на којима темељи своје закључке. Управо због тога, аутор овог рада је анализирао релевантна истраживања (од којих су многа емпиријска), како би се утврдило реално чињенично стање и како би се разбиле многе заблуде о корелацији тероризма и менталних болести. Једна од њих је да постоји искључива повезаност између насиља и менталних болести, што у досадашњим ретким истраживањима није експлицитно потврђено.

Очигледно је да постоји научна празнина у овој области и да је потребно још доста радити на утемељењу научних чињеница (Ђогић 2022). Недостатак података, динамичан карактер тероризма, поверљивост медицинских информација али и слаба сарадња између различитих стручњака, чине ову тему недовољно истраженом и изазовном за анализу.

Тероризам и ментално здравље су две теме које све више заокупљају савремено човечанство и то с разлогом. Док са једне стране имамо интензивирање терористичких напада, са друге стране се примећује раст менталних поремећаја, посебно након пандемије COVID-19. Све унапред наведено указује на потребу научноистраживачке заједнице да детаљно анализира евентуалну повезаност између ове две појаве.

ПОЈАМ САВРЕМЕНОГ ТЕРОРИЗМА

Тероризам је једна од највећих глобалних безбедносних претњи. О томе сведочи податак да се број терористичких напада од 2015. повећао за 17% и довео до више од 7000 смртних случајева (Institute for Economics Peace). Тероризам је опасан не само због убијања великог броја недужних људи, већ и због ефеката које производи, а

то је девалвирање демократије, ширење страха и застрашивања, стварање неповерења у постојеће институције и дестабилизација светског мира. То је уједно и један од разлога оправданости истраживања на тему насилног екстремизма и тероризма.

Иако је настао као релативно нов феномен у 19. веку у царској Русији (Stepanova 2021, 284–312), тероризам је веома динамичан феномен који је склон променама. Кроз векове је мењао средства и методе, али су циљеви и мотиви (као и последице), увек били политичког карактера, што га је чинило политичким феноменом *par excellence*. Док су 70-их и 80-их година прошлог века на пример, напади левичарских терориста потресали Европу, данас је ситуација нешто другачија, те становници старог континента све више страхују од религијски мотивисаног тероризма (и десничарског екстремизма који упоредо са њим расте). Ово су неки теоретичари имали обичај да назову „плимом и осеком тероризма” (Видети: Ganog 2021; Schmid 2005). Судаћи по последњим статистикама GTI, напади савремених терориста су постали све деструктивнији, док је смртност порасла за 26% (Vision of Humanity). Ово су неке од чињеница (Vision of Humanity): „Исламска држава” је и даље најопаснија (и најсмртоноснија) организација у свету са својим границама и то осму годину за редом, са нападима у 21 земљи. Смртни случајеви изазвани нападима које су организовали непознати цихадисти порасли су за осам пута у поређењу са 2017. годином.¹ Сахел је и даље најугроженији регион у коме се догоди 43% смртних случајева тероризма у свету (Vision of Humanity). Методи деловања највиолентнијих терористичких и екстремистичких група иду у корак са временом, те долази до све веће употребе дронова, посебно од стране „Исламске државе”, Хута и Боко харам. Иако се, према овом извештају, број напада у Западној Европи смањило (и пребацио у друге делове света), у наредном периоду са сигурношћу можемо очекивати етнички и религијски мотивисане нападе (видети Bifulchi 2022) који кореспондирају са сукобом у појасу Газе између Хамаса и Израела.

¹ Последњи велики напад за који је преузела одговорност ова терористичка организација, а који је изазвао пажњу светске јавности десио се у Москви у „Крокус сити холу“ (Крокус Сити Холле) марта 2024. године. Том приликом је погинуло 144 људи (међу којима је било шесторо деце), док је повређена 551 особа (Sputnik 2024).

Савремени тероризам карактерише тзв. „индивидуализација” (Ђогић 2023, 81) која подразумева све већи број саморадикализованих актера који не долазе у директан контакт са одређеном терористичком групом или организацијом. Брус Хофман (Bruce Hoffman) и Колин Кларк (енг. *Collin Clark*) су ову појаву назвали POVET² (Clark 2023) тј. пост-организациони насилни екстремизам и тероризам. Појавом онлајн комуникације дошло је до јачања тзв. *single issue* тероризма који се углавном заснива на „отпору без вође” (*leaderless resistance*), где појединац постаје сопствени господар и „узима правду у своје руке”, што се често манифестује кроз синдром „усамљених вукова” (*lone wolves*). Све наведене карактеристике указују да је тешко надгледати и још теже спречити овакве облике савременог тероризма. Број напада које спроводе „усамљени вукови” се повећава последњих година, и то у великој мери што их цихадистичке организације оснажују својим јавним позивима на извршење насиља. Процена Европола је да у наредном периоду можемо очекивати све више оваквих напада који ће бити мотивисани цихадистичком идеологијом (Europolnews). Међутим, заблуда би била уколико феномен „усамљених вукова” сведемо на цихадистички тероризам. Познато је да ову тактику са великим успехом користе и екстремни десничари, противници абортуса и сепаратистичке организације (Vujan 2017), као и многи други.

Зло, мржња, деструкција и страх који кореспондирају са терористичким актом су нешто што овај феномен чини интригантним. Многим људима је несхватљиво како је могуће да се неко одлучи на овакав облик бестијалног насиља, те се често у свакодневном животу међу „обичним светом” терористи проглашавају „лудацима” који болују од неке врсте менталног поремећаја. Да ли је то баш тако? Управо све већи број терористичких напада и интензивирање индивидуалног тероризма отварају врата једној врло битној и недовољно истраженој теми, а то је корелација тероризма и менталних поремећаја.

---

² Post-organizational violent extremism and terrorism.

МЕНТАЛНИ ПОРЕМЕЋАЈИ И НАСИЉЕ

Ментално здравље је универзално људско право и оно је важно не само за лични, већ и за општи друштвени развој. Ову чињеницу потврђују и УН према којима је ментално здравље „глобално и јавно добро и битно је за одрживи развој у свим земљама, без обзира на њихов социоекономски статус” (UNDP 2022, 5). Светска здравствена организација (СЗО) ментално здравље дефинише као „стање благостања у ком је појединац свестан својих способности, може да се носи са уобичајеним стресовима живота, може да ради и буде продуктиван и способан је да допринесе заједници у којој живи” (WHO).

Ментално здравље и лечење менталних болести су често високо стигматизована тема и то посебно „у земљама са ниским и средњим приходима” (Weine et al 2017, 334–340). Важно је нагласити да ниједан човек или група нису имуни на душевне болести, али се према тврдњи СЗО ризик од нарушавања менталног здравља повећава код посебно рањивих група као што су деца и адолескенти, незапослени, сиромашни, мигранти, жртве насиља, старе и беспомоћне особе... (WHO 2022).

Тренутно у свету живи око 970 милиона људи са неком врстом менталног поремећаја (WHO 2022), који представља „синдром који карактерише значајан клинички поремећај у спознаји, регулацији емоција или понашању појединца који одражава дисфункцију у психолошким, биолошким или развојним процесима који су у основи менталног функционисања“ (American Psychiatric Association 2022). Стручњаци сматрају да је непосредно после короне 2020. дошло до наглог повећања анксиозности (28%) и депресије (26%) (American Psychiatric Association 2022). Са друге стране, истраживање које је спроведено у Србији у другој години пандемије, показује да стресори повезани са ковидом нису драматично утицали на преваленцију менталних поремећаја (Marić et al 2022).

Менталним здрављем се више не бави само медицина, већ и неке друге науке. Колико се све више друштвене науке интересују и коегзистирају са медицином говори и тзв. аналитичка филозофија унутар које се развило и поље истраживања које комбинује сазнања филозофије и психијатрије. Веома је значајно испитати повезаност између менталног здравља и насилних феномена, попут екстремизма, тероризма и насилничког криминала, што је уједно

и поље интересовања политикологије, криминологије, науке о безбедности, итд. С обзиром да је тероризам као облик политичког насиља један од највећих безбедносних проблема данашњице на глобалном нивоу, наше кључно истраживачко питање у домену политикологије гласи: *Каква је корелација између менталних поремећаја и тероризма?*

КОРЕЛАЦИЈА МЕНТАЛНИХ ПОРЕМЕЋАЈА И ТЕРОРИСТИЧКИХ НАПАДА

Једна од највећих грешака у истраживању насилних политичких феномена (какви су тероризам, масовне пуцњаве³ и сл.) је да се њихови извршиоци сматрају „ментално поремећеним”. Насупрот овом лаичком ставу, Руби (*Charles Ruby*) је још 2002. године констатовао како се терористи одлучују за насиље пре из рационалних политичких разлога, а не зато што су ментално болесни (Ruby 2002, 15–26). То не значи да не постоји корелација тероризма и менталних поремећаја, али је веома битно сваки случај сагледавати понаособ, без тенденциозне генерализације. Проблем у истраживању ове теме је што је јавно доступан релативно мали број емпиријских радова који би дали поуздане закључке. Стога се аутор овог текста одлучио за претрагу релевантних радова у базама попут PubMed, Embase, Web of Science, PsycINFO.

Иако радови на тему менталних поремећаја терориста датирају још из 70-их година 20. века, први емпиријски докази који показују евентуалну корелацију између ове две појаве, могу се наћи тек почетком 21. века (Corner et al 2021, 378–407). Одлучили смо да на самом почетку истраживања ове теме утврдимо колика је стопа преваленције менталних болести код терориста. Сазнања до којих смо дошли су веома хетерогена и неуједначена. Последња истраживања која испитују повезаност тероризма и менталних поремећаја из 2022. године, показала су стопу преваленције од 25,5% (Sarma et al 2022). Поједини истраживачи су идентификовали 25 релевантних студија које се баве утицајем проблема менталног здравља на процес радикализације, насилног екстремизма и тероризма. Резултати су веома различити, јер је стопа преваленције била од 0% до 57% (Gill et al 2021). Након обједињавања резултата свих узорака (1705

³ Масовне пуцњаве не морају имати само политички карактер.

испитаника), добија се стопа 14,4% са потврђеном дијагнозом. Најновија истраживања нису могла да пронађу директну везу између психијатријских поремећаја и тероризма, али су идентификовала одређену повезаност између радикализованих појединаца који су спремни на извршење индивидуалних терористичких напада (тзв. усамљени вукови) (Trimbur et al 2021).

Испитивање психичког здравља 150 француских држављана који су се прикључили ИСИС-у је показало да је њих 12,7% боравило на психијатријским клиникама, док се њих 29,3% самоповређивало пре него ли што су се радикализовали (Gill et al 2020). Идеја аутоагресије је присутна и код екстремних десничара, што се види на примеру белих расиста који су у 57% показивали самоубилачке идеје или су чак покушавали самоубиства (Simi et al 2016, 536–563). Неки истраживачи су пронашли везу између трауме и насилног екстремизма. Заправо, траума је често окидач за насилни екстремизам (European Commission), а познато је да је насилни екстремизам први корак ка настанку тероризма (Ђогић 2021, 51–55).

Проблеми са којима се срећу психијатри и практичари P/VERLT у процени менталног здравља терориста

Сви ови подаци на први поглед делују конфузно и не дају реалну слику евентуалне везе између тероризма и менталних поремећаја. Један од разлога је и тај што долази до раскорака у закључцима између медицинских радника (доктора) и практичара P/VERLT⁴. Други разлог је што још увек не постоји адекватна синергија између медицине (пре свега психијатрије) и безбедности, када је реч о овој појави. Један од могућих проблема је и погрешна процена менталног здравља у контексту тероризма и насилног екстремизма (и радикализације), што одмах доводи до невалидних закључака. Ако овом проблему додамо и етичност, тј. осетљивост дељења информација о здравственом стању појединаца, онда можемо схватити колико је ова тема „крупан залог“ и за теоретичаре и за практичаре. Уколико се испостави да неки појединац осим менталних проблема има и потенцијал за екстремистичким/терористичким деловањем, онда је поред психијатра који ће са њим

⁴ Preventing and countering violent extremism and radicalization that lead to terrorism – Превенција и борба против насилног екстремизма и радикализације који воде ка тероризму.

радити, потребна и одговарајућа потпора безбедносног сектора. Разлог зашто је потребна помоћ стручњака из безбедности јесте у томе да препозна идеолошки елемент тероризма и политичку димензију проблема.⁵

Постоји једно питање на које многи стручњаци немају прецизан одговор. Оно гласи: *Да ли је неко радикализован ако даје екстремистичке изјаве које су узроковане менталним поремећајима?* Важно је нагласити да радикализација није ментални поремећај. То је процес након кога, усвајањем идеолошког садржаја и система вредности, одређени појединац постаје терориста (или насилни екстремиста) и може трајати од неколико недеља, месеци, па чак до неколико година. Још једно проблематично питање које можемо поставити гласи: *Шта је са појединцима који желе да шокирају широки аудиторијум својим изјавама, без намере да учине неко терористичко дело?*⁶ Очигледно је да постоји много празнина у овој области које треба да се попуне. То само потврђује чињеницу да је интеракција између психопатологије и насилног екстремизма претежно нејасна и изузетно сложена (Schulten 2022).

Да би се утврдила веза између менталних поремећаја и тероризма, потребно је да у овој процени учествују мултидисциплинарни тимови (из различитих области: безбедности, медицине, психологије, социјалног рада, криминологије, политикологије...) како би се донео релевантан закључак. Сваки случај се мора анализирати понаособ и битно је да постоји холистички приступ.

Проблем менталног здравља је све више присутан у оквиру превенције насилног екстремизма и тероризма, али се и даље још увек мало тога зна о искуствима практичара из ове области. Недавно је објављено једно истраживање у којем су спроведени полу-структурирани интервјуи са 12 међународних стручњака који се баве менталним здрављем и са 13 холандских практичара који се баве P/CVERLT (Schulten 2022). Резултати истраживања показују

⁵ Ма колико били стручни специјалисти медицине, да би се утврдила радикализација неке особе, потребно је адекватно знање из широког спектра P/VERLT – политикологије, науке о безбедности, криминологије, социјалне патологије... Такође, ни практичари P/VERLT не могу сами да дијагностикују евентуални ментални поремећај, јер немају адекватна знања из медицине, те је међусобна сарадња неопходна.

⁶ Нпр. тинејџери који шаљу лажне дојаве о подметнутим бомбама у јавним установама и тиме ремете цео безбедносни и друштвени систем, шире панику и страх.

да случајеве екстремизма који су повезани са менталним болестима карактерише хетерогеност, (не)дихотомија и недостатак информација (Schulten 2022). У документу који је недавно објавила холандска влада, наводи се како неколико стотина адолесцената који су се онлајн прикључили екстремно десничарским групама, релативно често⁷ пате од психичких проблема (NCTV 2021).

У овом и сличним истраживањима је недостатак што границе између психопатологије као рањивости, и фактора ризика екстремизма, могу постати нејасне и помешане. Оно што је важно напоменути јесте да се психопатологија неког појединца не може стриктно искористити као директан узрочни предиктор потенцијалног терористичког/екстремистичког напада. Такође треба нагласити да су према тврђењу једне групе истраживача људи са менталним поремећајима чешће жртве неголи извршиоци (Dom et al 2018, 78–80). Овој тврдњи треба приступити опрезно, јер немамо прецизне емпиријске показатеље.

Одређене врсте тероризма и ментални поремећаји

Упркос различитим ставовима на тему тероризма и менталних болести, једна чињеница стоји - оно што је могуће код опште популације, исто се тако може срести и код терориста, што значи да су менталних обољења такође присутна код терориста. Неке научне студије су дијагностиковале најчешће поремећаје код терориста као што су склоности ка депресији (Bakker 2006), поремећаји психотичног спектра (нпр. шизофренија), високофункционални аутизам (раније познат као Аспергеров синдром) (Knight et al 2017, 230), АДХД (Van Leyenhorst 2017, 309–344). Међутим, веома је важно уочити које врсте менталних болести се јављају код одређених врста тероризама, јер резултати нису исти.

Код припадника тзв. цихадистичких терористичких организација су евидентирани специфични поремећаји, које у емпиријској студији запажа Лејграф (*Leygraf*) анализирајући 29 особа оптужених за кривично дело тероризма. Његов закључак је да су три особе имале шизофренију, док су две имале примарни дисоцијални проблем (Leygraf 2014, 237–245). У Холандији се на обради 140 досијеа

---

⁷ Ово је недовољно прецизна одредница, те би требало дати детаљније информације да би се сматрала валидном.

страних терористичких бораца⁸ утврдило да су појединци имали АДХД, поремећаје пажње, нарцисоидне структуре личности, психотична стања, посттрауматске стресне поремећаје и различите поремећаје из спектра аутизма (Weenink 2015).

За ову тему је посебно интересантан индивидуални тероризам, тј. појава „усамљених вукова”. По Боазу Ганору код „усамљених вукова” се могу наћи три врсте мотива: 1) идеолошки, 2) психопатолошки, 3) и мотиви личне природе (Ganor 2021, 26). Иако не постоји директна⁹ повезаност са неком терористичком групом или организацијом, аутор овог текста сматра да су „усамљени вукови” увек део неког „чопора”, макар и виртуелног. Научници су мишљења да је склоност ка менталним болестима чак 13,5 пута већа код терориста који делују индивидуално као усамљени вукови, у односу на актере који су део неке терористичке групе (Cagner and Gill 2015). Корнер, Гил и Масон су на узорку од 153 „усамљених вукова” идентификовали следеће проблеме: 1,3% доживело је трауматску повреду мозга; 0,7% је зависно од психоактивних супстанци; 8,5% болују од шизофреније; 0,7% има шизоафективни поремећај; 2,0% имају поремећај суманутости; код 0,7% је идентификован психотични поремећај; 7,2% болује од депресије; 3,9% испитаника има биполарни поремећај; 1,3% терориста пате од неспецифичних анксиозних поремећаја; 0,7% имају дисоцијативни поремећај; 1,3% опсесивно компулзивни поремећај; међу њима 3,3% поседује ПТСП; код 0,7% је дијагностикован неспецификован поремећај спавања; 6,5% има неодређен поремећај личности; 3,3% поремећај спектра аутизма (Cagner et all 2016, 560–568). На основу анализе овог узорка може се видети да „усамљени вукови” процентуално највише обољевају од депресије и шизофреније, што не мора бити правило које ће важити за остале терористе. У прилог нашој констатацији говори још једна студија која указује да је код индивидуалних терориста ниво шизофреније и психозе повећан у односу на општу популацију (Weenink 2015). Проблем са овим истраживањем је што не показује колико је тачно та разлика.

Самоубилачки тероризам је веома интересантан за проучавање када је реч о овој теми. Стога су научници направили компарацију између извршилаца самоубилачких терористичких напада

⁸ Реч је о људима који су се прикључили некој терористичкој организацији у Сирији и Ираку.

⁹ Мисли се пре свега, на директан физички контакт и сарадњу.

и осталих терориста и криминалаца (контролна група). Добијени су резултати који показују да су терористи самоубице склони избегавајућим и зависним поремећајима личности (60% према 17%); код њих су израженији проблеми са депресијом (53% према 8%); склонији су самоубилачком понашању (40% према 0%). Са друге стране, контролна група је показивала следеће карактеристике у односу на самоубилачке терористе: већа склоност ка психопатском понашању (25% према 0%); склоност ка импулсивном понашању (67% према 27%) (Merari 2010). Исти аутор је у другом истраживању са групом истраживача увидео и значајну дистинкцију између идеолога који организују самоубилачке акције и извршиоца самоубилачког тероризма. Наиме, организатори су више нагињали емотивној нестабилности и импулсивности од потенцијалних бомбаша самоубица (Merari et al 2009, 87–101), што је у неку руку веома интересантан податак.

Тешко је поједностављено рећи шта највише утиче на ментално здравље потенцијалних терориста. Гил и остали истраживачи (Gill et al) су ипак навели неколико кључних фактора: приватан живот и везе, дискриминација, новац и посао, животне промене, здравствени проблеми, трауматични догађаји, употреба психоактивних супстанци (пороци) (Gill et al 2021, 13).

Приватан живот и личне (емотивне везе) су од суштинског значаја за ментално здравље свих људи, укључујући и терористе. Уколико је индивидуа изолована и усамљена, онда ће ту емотивну празнину у неким случајевима покушати да замени развојем нових (екстремних) односа – нпр. са терористичком групом (Bazex and Mensat 2016, 276–282). На истраживању француских цихадиста, показало се да су поједини од њих имали лоше односе са својим мајкама, што је довело и до негативног односа према женама (Bazex and Mensat 2016, 257–265). Други истраживачи су указали да ће висок степен изолације из друштва и туга врло вероватно предиспонирати индивидуу на радикализацију (Böckler et al 2018, 5–24).

Животне промене и стрес могу бити окидач за радикализацију која води ка тероризму. Код индивидуалних терориста је забележен окидач за радикализацију услед великих животних промена (чак њих 45% се одлучило за терористички акт након неких круцијалних промена у животу) (Capellan 2015, 395–413). Други истраживачи запажају да је 29% „усамљених вукова“ доживело пре радикализације губитак друштвеног положаја (статуса), док је

36% њих избачено из неких друштвених организација или са посла (Jasko et al 2017, 815-831). То значи да су девалвирање свог претходног идентитета или статуса надокнађивали уласком у нови вредносни систем неке терористичке идеологије (или групе).¹⁰

Када је реч о зависности од психоактивних супстанци, употреба алкохола и дрога је честа појава код екстремиста и терориста. У RAN-овом приручнику је пронађена следећа веза између тероризма, менталних поремећаја и психоактивних супстанци (RAN 2019):

1. Алкохол и дрога чине појединца рањивим када је реч о процесу радикализације;
2. Психоактивне супстанце повећавају ризик за прихватање виолентних идеологија и понашања;
3. Психоактивне супстанце подстичу на лакше извршење насилног акта;
4. Четврта веза указује на нарко-тероризам који је специфичан хибрид тероризма и организованог криминала, те се и не доводи у везу са менталним поремећајима.

ЗАКЉУЧАК

Анализом досадашњих научних радова из различитих области (психијатрије, политикологије, криминологије, социјалне патологије...) дошли смо до закључка да не постоје јасни емпиријски докази да иза терористичких напада стоје искључиво појединци са менталним поремећајима. Клинички сегмент истраживања тероризма и насилног екстремизма је релативно новијег датума, без постојања јединствених емпиријских студија, на основу чега би се донели исправни и поуздани закључци. Једино што је поуздано у истраживању ове теме је хетерогеност, (не)дихотомија и недостатак информација.

Оно што је утврђено компаративном анализом, јесте да постоје индиције да се ментални поремећаји чешће јављају код појединих категорија терориста, какви су „усамљени вукови“ (RAN 2019) и то до чак 13,5 пута више у односу на остале групе терориста. Код њих је примећена склоност ка појединим врстама менталних поремећаја као што су шизофренија или депресија, али то још увек

¹⁰ Не морају увек нужно бити члан неке групе, али могу делити вредности групе и идентификовати се са њима.

не говори да су сви који имају ову врсту менталног поремећаја у ризику да постану терористи.

Важно је рећи да не смемо дозволити стигматизацију ментално оболелих људи у контексту тероризма и насиља. То што неко има ментални поремећај не значи да ће бити и насилан. Екстремисти и терористи нису нужно психијатријски пацијенти али у исто време и поједине особе са менталним обољењима могу имати екстремистички систем вредности и виолентне ставове (Al-Attar 2019). Такође треба нагласити да радикализација није психички поремећај. Интересантно је да неке студије чак тврде да у појединим случајевима менталне болести могу представљати одвраћајући фактор (заштиту) од екстремизма (Al-Attar 2019). Овакве констатације треба схватити са резервом и веома опрезно, јер се базирају на одређеним случајевима и не могу се подвргнути генерализацији.

Ментална обољења су нешто са чиме се срећу људи широм света, без обзира на друштвени статус, пол, нацију, религију, године. Како се могу јавити у општој популацији, менталне болести се исто тако могу срести и код терориста. Питање је само у ком обиму и под којим условима. До сада је утврђено да трауматични догађаји могу бити значајан окидач за насилни екстремизам/тероризам (RAN). То је и показатељ да се у циљу очувања менталног здравља савременог човечанства али и спречавања тероризма, мора доста (системски) радити на превенцији здравствених проблема. Осим тога, повезивање стручњака из различитих области је неопходно ради размене знања и претходних искустава. Такође треба доста радити на оснаживању нових, пре свега емпиријских истраживања која би дошла до релевантних закључака. У овом раду се нисмо бавили родним питањем и улогом жена (De Vogel et al. 2016, 145–168) у контексту менталног здравља и тероризма, али то је тема која тек треба да буде предмет озбиљних научних истраживања.

На крају треба рећи да без обзира на постојеће корелације менталног здравља и тероризма, сваком човеку треба присупити индивидуално, јер као што сваки појединац има различит отисак прста на руци, тако се и душа сваког од нас разликује. А пронићи у човекову душу је комплексан и захтеван процес, посебно када је реч о душама оних који су решили да крену путем (тј. странпутицом) тероризма.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Al-Attar, Zainab. 2019. *Extremism, radicalisation & mental health: Handbook for practitioners*.
- American Psychiatric Association. 2022. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed., text rev.)*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Bakker, Edwin. 2006. *Jihadi terrorists in Europe: Their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad: An exploratory study*. Clingendael: Netherlands Institute of International Relations.
- Bazex, Hélène, and Jean-Yves Mensat. 2016. "Who are the French jihad-ists? Analysis of 12 cases to help develop profiles and assessment of the risk of acting out." *Annales MedicoPsychologiques* 174 (4).
- Bifulchi, Giuliano. 2022. "Conflict in Ukraine, Russian-Language Jihadist Propaganda, Chechens Battalions and the Link With The Russian North Caucasus." *The Policy of National Security* 23 (2): 33–47. doi: <https://doi.org/10.22182/pnb.2322022.2>.
- Böckler, Nils et al. 2018. "Same but different? Developmental pathways to demonstrative targeted attacks—Qualitative case analyses of adolescent and young adult perpetrators of targeted school attacks and jihadi terrorist attacks in Germany." *International Journal of Developmental Science* 174 (4).
- Byman, Daniel. 2017. "Can Lone Wolves Be Stopped?" *Brookings*. Last access February 12, 2024. <https://www.brookings.edu/>.
- Bazex, Hélène et al. 2017. "The mirror of hatred". Prison treatment of radicalization: Clinical and criminological analysis of 112 persons under court." *Annales Medico-Psychologiques* 175 (3).
- Capellan, Joel. 2015. "Lone wolf terrorist or deranged shooter? A study of ideological active shooter events in the United States, 1970–2014." *Studies in Conflict & Terrorism* 38 (6)
- Collin, Clark. 2023. "Trends in Terrorism: What's on the Horizon in 2023?" *Foreign Policy Research Institute*. Last acces January 4, 2024. <https://www.fpri.org/article/2023/01/trends-in-terrorism-whats-on-the-horizon-in-2023>.
- Corner, Emily and Paul Gill. 2015. "A false dichotomy? Mental illness and lone-actor terrorism." *Law and Human Behavior* 39 (1). doi: <https://doi.org/10.1037/lhb0000102>.

- Corner, Emily, Paul Gill, and Oliver Mason. 2016. "Mental health disorders and the terrorist: A research note probing selection effects and disorder prevalence." *Studies in Conflict & Terrorism* 39 (6). doi: <https://doi.org/10.1080/1057610X.2015.1120099>.
- Corner, Taylor, Helen Van Der Vegt, Isabelle Salman, Nadine Rottweiler, Bettina Hetzel, Florian Clemmow, Caitlin Schulten, Norah and Paul Gill. 2021. "Reviewing the links between violent extremism and personality, personality disorders, and psychopathy." *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology* 32 (3): 378–407. doi: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/14789949.2021.1884736>.
- De Vogel, Vivienne, Jeantine Stam, Yvonne Bouman, Paul Ter Horst, and Marike Lancel. 2016. "Violent women: A multicentre study into gender differences in forensic psychiatric patients." *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology* 27 (2): 145–168. doi: <https://doi.org/10.1080/14789949.2015.1102312>.
- Dom, Geert, Meryam Schouler-Ocak, Kamaldeep Bhui, Hella Demunter, Leven Kuey, Andrea Raballo, Dorota Frydecka, Blazej Misiak, Philip Gorwood, and Jerzy Samochowies. 2018. "Mass violence, radicalization and terrorism: A role for psychiatric profession?" *European Psychiatry*, 49. doi: <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2018.01.001>.
- Ђорић, Марија. 2023. „Trendovi u savremenom terorizmu: izazovi i pouke.” *Politička revija* 78 (4): 71–92. doi: 10.5937/pr78-45627.
- Ђорић, Марија. 2022. „Challenges Faced by Young Scholars in Reseaching Extremism.” *The Policy of National Security: special issue* 83 (1): 7–21. doi:<https://doi.org/10.22182/pnb.specijal2022.1>.
- Ђорић, Марија. 2021. *Ekstremizam i nova realnost: svet u doba korona-virusa*. Beograd: Institut za političke studije.
- Ganor, Boaz. 2005. „Understanding the Motivations of ‘Lone Wolf’ Terrorists: The ‘Bathtub’ Model.” *Perspectives on Terrorism* 15 (2): 23–32.
- Gill, Paul et al. 2021. "Systematic Review of Mental Health Problems and Violent Extremism." *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology* 32.
- Gill, Paul et al. 2020. "Systematic Review of Mental Health Problems and Violent Extremism." *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology* 32 (1).

- Institute for Economics Peace. 2022. *Global Terrorism Index 2022*. Last access January 4, 2024. <https://reliefweb.int/report/world/global-terrorism-index-2022>.
- Jasko, Katarzyna et al. 2017. "Quest for significance and violent extremism: The case of domestic radicalization." *Political Psychology* 38 (5): 815–831. doi: 10.1111/pops.12376.
- Knight, Sarah, Katie Woodward, and Gary Lancaster. 2017. "Violent versus nonviolent actors: An empirical study of different types of extremism." *Journal of Threat Assessment and Management* 4 (4): 230–248. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/tam0000086>.
- Leygraf, Norbert. 2014. "On the phenomenology of Islamic terrorist offenders." *Forensische Psychiatrie, Psychologie, Kriminologie* 8 (4).
- Marić, Nadja et al. 2022. "Covid-19-related stressors, mental disorders, depressive and anxiety symptoms: a cross-sectional, nationally-representative, face-to-face survey in Serbia." *Epidemiol Psychiatr Sci*. doi: 10.1017/S2045796022000117.
- Merari, Ariel. 2010. *Driven to death: Psychological and social aspects of suicide terrorism*. Oxford: Oxford University Press.
- Merari, Ariel, et al. 2009. "Personality characteristics of "self martyrs"/"suicide bombers" and organizers of suicide attacks." *Terrorism and Political Violence* 22 (1).
- NCTV. 2021. Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland. Last access February 4, 2024. <https://www.nctv.nl/documenten/publicaties/2021/10/26/dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-55>.
- RAN. 2019. *Extremism, Radicalisation & Mental Health: Handbook for Practitioners*. Last access February 4, 2024. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019-11/ran_h-sc_handbook-for-practitioners_extremism-radicalisation-mental-health_112019_en.pdf.
- RAN. 2019. *A mental health approach to understanding violent extremism*. Last access February 15, 2024. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019_07/ran_hsc_prac_mental_health_03062019_en.pdf.
- Radicalisation Awareness Network (RAN). Last access: February 2, 2024. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/what_wedo/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-h-and-sc/docs/ran_h-sc_handbook-for-practitioners_extremism-radicalisation-mental-health_112019_en.pdf.
- Ruby, Charles. 2002. "Are Terrorists Mentally Deranged?" *Analyses of Social Issues and Public Policy* 2 (1).

- Sarma Kiran et al. 2022. "Mental disorder, psychological problems and terrorist behaviour: a systematic review and meta-analysis". *Campbell Syst Rev*.18 (3).
- Schmid, Alex. 2005. "Root Causes of Terrorism: Some Conceptual Notes, a Set of Indicators, and a Model". *Democracy & Security* 1 (2).
- Schulten, Norah. 2022. "Practitioners' perspectives on the challenges of dealing with the interaction between mental illness and violent extremism in Countering Violent Extremism (CVE)." *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*. doi: <https://doi.org/10.1080/19434472.2022.2142268>.
- Simi, Peter, Bryan Bubolz, and Karyn Sporer. 2016. "Narratives of childhood adversity and adolescent misconduct as precursors to violent extremism: A life-course criminological approach." *Journal of Research in Crime and Delinquency* 53 (4): 1–28. doi: <http://dx.doi.org/10.1177/0022427815627312>.
- Sputnik. 2024. „Herš: Obaveštajna služba SAD nije unapred znala da će upravo „Krokus” biti meta terorističkog napada.” Poslednji pristup: 03. April 2024. <https://lat.sputnikportal.rs/20240403/hers-cia-upozoravala-rusiju-na-pripremu-teroristickog-akta-u-krokusu--1170694165.html#:~:text=bile%20previ%C5%A1e%20op%C5%A1te-,Napad%20na%20%E2%80%9EKrokus%20siti%20hol%E2%80%9C,starateljstvo%20nad%20njima%20preuzimaju%20ro%C4%91aci>.
- Stepanova, Ekaterina. 2021. "Terrorism in the Russian Empire." In *The Cambridge History of Terrorism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trimbur, Amad et al. 2021. "Are radicalization and terrorism associated with psychiatric disorders?" *A systematic review. J Psychiatr Res*. 214–222. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2021.07.002>.
- UNDP. 2022. *Guidance note: Integrating Mental Health and Psychosocial Support into Peacebuilding*. New York: UNDP.
- Van Leyenhorst, Maarten i Andreas Ada. 2017. "Dutch Suspects of Terrorist Activity: A Study of Their Biographical Backgrounds Based on Primary Sources." *Journal for Deradicalization* (12).
- Weenink, Anton. 2015. "Behavioral problems and disorders among radicals in police Files." *Perspectives on Terrorism* 9 (2): 17–33.
- WHO. 2023. *Investing in mental health*. Last access January 2, 2024. <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/42823/9241562579.pdf?sequence=1>.

- Weine, Eisenman et al. 2017. "Utilizing mental health professionals to help prevent the next attacks." *International Review of Psychiatry* 29 (4): 334–340. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/09540261.2017.1343533>.
- WHO. 2022. *Mental health*. Poslednji pristup: 03.01.2024. <https://www.who.int/newsroom/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>
- Euronews. 2023. *Lone wolf terrorists in Europe are not so lonely anymore - who is radicalising and recruiting them?*. Last access January 5, 2024. <https://www.euronews.com/2023/10/26/lone-wolf-terrorists-in-europe-are-not-so-lonely-anymore-who-is-radicalising-and-recruiting>.
- Vision of Humanity. 2023. Global Terrorism Index. Last access January 3, 2024. <https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/>.

Marija Đorić*

Institute for Political Studies, Belgrade

RESEARCH ON THE CORRELATION OF MENTAL DISORDERS AND TERRORISM

Resume

The paper analyzes the possible connection between mental disorders and terrorism/violent extremism. Mental health is a universal human right and it is important not only for personal but also for general social development. As this topic has been very little researched, and there is a significant scientific gap, the author came to several conclusions with the help of a comparative analysis of existing empirical studies. There is a great stigmatization of people with mental illnesses, which affects the creation of certain prejudices that associate the sick with violent behavior (which is mostly incorrect). Conversely, some studies claim that mentally ill people are victims of violent behavior. Some researchers have found a link between trauma and violent extremism. In fact, trauma is often a trigger for violent extremism, and it is known that violent extremism is the first step towards the emergence of terrorism. It is very important to distinguish between certain types of terrorism and the correlation of mental illnesses. In fact, scientists are of the opinion that the tendency to mental illness is even 13.5 times higher among terrorists who act individually as lone wolves, compared to actors who are part of a terrorist group. In addition, the prevalence rate of mental illnesses among terrorists does not differ significantly compared to the general population. Radicalization that leads to violent extremism and terrorism is not a mental disorder and we cannot see it that way. An additional problem in the research of this topic is that there is no adequate cooperation between the medical profession and practitioners and theoreticians dealing with P/CVERLT, and we need to work on connecting them in order to have reliable data from this area. The conclusion is that this is still an under-researched topic due to the small number of (publicly available) empirical studies, as well as the confidentiality of the medical data of patients. In this context, each terrorist should be approached individually when assessing the mental state, although certain

---

* E-mail address: marija.djoric@ips.ac.rs.

types of mental disorders are more common in specific types of terrorism. Attention should also be paid to the gender approach when assessing the mental health of terrorists. because there are certain differences between men and women.

Keywords: terrorism, violent extremism, mental health, mental illness, mass shootings, violence

---

* Овај рад је примљен 04. априла 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

Сава Митровић*

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ДИСКУРЗИВНО СТВАРАЊЕ НАЦИЈЕ: СРПСТВО КАО ДРУГОСТ У КРЕИРАЊУ ЦРНОГОРСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Сажетак

Посматрајући нације као социјално конструисане заједнице, аутор у раду испитује улогу *другости* у формирању националног идентитета, на студији случаја савременог црногорског идентитета. Полазећи од тезе да је за конституисање црногорске нације пресудну улогу имало дистанцирање од српских националних обележја, аутор у раду приказује и објашњава процесе маргинализације и стигматизације српства, схваћеног као све што се имплицитно или експлицитно везује за Србију као државу и/или Србе као народ. Након теоријских и методолошких напомена, извршен је критички преглед литературе која се бави идентитетским питањима Црне Горе. У централном поглављу рада, разоткрива се дискурс о српској *другости*, те се методом критичке анализе дискурса преиспитују начини на које он креира идентитет и обликује друштвену стварност у Црној Гори. Ово поглавље подељено је на три потпоглавља, од којих прво тематски обухвата дискурс о Подгоричкој скупштини из 1918. године и с њом повезаним догађајима у Црној Гори, друго које анализира дискурс о Српској православној цркви за време владавине Демократске партије социјалиста, те треће које приказује наставак антисрпског дискурса и након пада ДПС-а. Налази истраживања показују да је, поред државоправног, спољнополитичког, лингвистичког, симболичког и другог дистанцирања од Србије и

* Имејл-адреса: sava.mitrovic@fpm.bg.ac.rs.

српства, за конструисање савременог црногорског идентитета био кључан дискурс којим је српство, не само потиснуто, већ и начињено непријатељском *другошћу* и претњом по опстанак Црне Горе.

Кључне речи: нација, национални идентитет, Црна Гора, црногорство, Срби, српство, дискурс, конструкт, *другост*

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Полазећи од става да су нације социјално конструисане заједнице које је временом могуће (из)градити, редефинисати и растакати, у овом раду се проучава стварање савремене црногорске нације. У одређењу националног идентитета полази се од дефиниције према којој он представља „колективно осећање засновано на уверењу о припадању истој нацији и поседовању истих својстава која је чини резличитом од осталих нација” (Čavoški 2021, 179). Ослањајући се на тезу Ивера Нојмана (*Iver Neumann*) да конститутивни елемент колективних идентитета, поред „имагинарних” заједничких чинилаца, представља и оно што је изван њих – *другост* у односу на коју се колективни идентитет дефинише (2011, 11) – у раду се испитује улога српства¹ у процесу стварања црногорског националног идентитета.

Аутор заступа тезу да је у изградњи савременог идентитета националних Црногораца пресудну улогу имало дистанцирање од српских националних обележја. С тим у вези, дискурзивно конструисање српског идентитета као „радикално другачијег” па чак и „претећег Другог” (Hansen 2006, 33), представљало је главни инструмент у процесу стварања савремене црногорске нације. Став Хантингтона (Huntington 1996) како „ми знамо ко смо само када знамо ко нисмо, а често само онда када знамо против кога смо” (21), може нам помоћи да схватимо неопходност да се у процесу формирања црногорског националног сопства, у пуној мери самосвојног у

¹ Под појмом „српство”, аутор подразумева све што се имплицитно или експлицитно везује за Србију као државу и/или Србе као народ, укључујући све речи које деле корен с овим именицама (нпр. српски, србијански и др.), као и од њих начињене синтагме (нпр. српски језик, Српска православна црква и др.).

односу на српски идентитет, морало посезати за различитим формама државоправног, политичког, симболичког, лингвистичког и другог одвајања од српства, до чак и пуког историјског ревизионизма. У стварању црногорског националног идентитета улогу *другости* нису имали само Србија и њени грађани – као „географски најближи *источни други*” (Нојман 2011, 35) – већ су овај жиг понели и грађани Црне Горе српске националности, као и сви Црногорци који су у свом идентитету баштинили српска обележја, поставши тако својеврсно *унутрашње друго* у сопственој држави. Иако је с овим процесима, у мање или више израженој форми, започето далеко раније, ово истраживање за свој временски оквир узима период по изласку Црне Горе из заједничке државе са Србијом, са посебним фокусом на последње године власти Демократске партије социјалиста (ДПС).

Методe истраживања

Схватајући идентитет као релацион и дискурзивно конструисан концепт, многи аутори указују како „нема објективног и истинског значења мимо његовог језичког представљања” (Hansen 2006, 16). „А разумети језик као *политички*”, како истиче Хансен, значи препознати га као средство за производњу одређених идентитета, док се други истовремено искључују (Hansen 2006, 16). Имајући ово у виду, још је очигледнија, како научна, тако и друштвена потреба, да се конкретан дискурс критички опише, те се објасне начини његове употребе у процесима стварања националног идентитета.

С обзиром на то да ово истраживање за свој основни научни циљ поставља објашњење употребе *другости* у процесу изградње националног идентитета, оно је ослоњено на квалитативне истраживачке методе. Однос црногорског националног идентитета и српства након 2006. године узет је као студија случаја која представља методолошко-истраживачки оквир овог рада. Као примарни истраживачки метод коришћена је критичка анализа дискурса којом се настојало, не само разоткрити одређени дискурс, већ и критички преиспитати начине на који он конструише друштвену стварност, али и идентификовати односе моћи који се иза њега скривају (Bešić 2019, 357–358). Сам дискурс схваћен је у складу са одређењем Мартина Рајсигла и Рут Водак по којима он представља „скуп контекстуално зависних семиотичких пракси смештених унутар

специфичних поља друштвеног деловања” (Reisigl and Wodak 2009, 89). С тим у вези, главни циљ критичке анализе дискурса јесте да „демистификује хегемонију специфичних дискурса”, пружајући научно објашњење идеологије која се налази у његовој позадини (Wodak 2015, 4).

Канцеларијско истраживање (енгл. *desk research*) коришћено је као основни метод прикупљања података путем којег су се настojали идентификовати материјални носиоци проучаваног дискурса и утврдили медији коришћени за његову дисеминацију. У методском поступку анализе дискурса, приликом избора емпиријског материјала примењена је процедура тзв. сврховитог узорковања, односно селективног одабира одређених наратива, текстова и исказа који на најбољи начин изражавају предметни дискурс (Вешић 2019, 360). Ипак, пре упуштања у анализу дискурса из примарних извора, најпре је извршен критички преглед и квалитативна анализа секундарне литературе која се бави питањима идентитета у савременом црногорском друштву.

КРИТИЧКИ ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ О ИДЕНТИТЕТСКИМ ПИТАЊИМА У САВРЕМЕНОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

Идентитетска питања савремене Црне Горе заокупирала су пажњу великог броја аутора у друштвеним наукама. За предмет овог истраживања од великог значаја је књига Зорана Лутоваца „Српски идентитет у Црној Гори”, у којој аутор посебну пажњу посвећује управо разумевању српства као *другости* у креирању савременог црногорског идентитета. Лутовац (2015) у књизи указује на процес потискивања српског идентитета кроз политику идентитетске конфротације чији је главни носилац била Демократска партија социјалиста (ДПС), заједно са Социјалдемократском партијом (СДП). Редефинисање црногорског идентитета подразумевало је уклањање српских елемената из њега, чиме Србија, Срби, али и Црногорци српског идентитета, попримају улогу *других*. „Супротстављање том 'другом' симболички и политички је представљено као допринос учвршћивању самосталности, као отпор хегемонији Србије, јединој 'реалној опасности' по црногорску независност” (Lutovac 2015, 29). Ипак, Лутовац исправно скреће пажњу на потешкоће у креирању идентитетских граница међу онима истог верског опредељења,

суштински истог језика и истих обичаја, али и указује на апсурдне ефекте овог идентитетског пројекта који је довео до феномена да рођена браћа или отац и син поприме различиту националност (Lutovac 2015, 65).

Стварањем нација на студији случаја Црне Горе, бавио се и Миша Ђурковић (2010) који овим процесима додаје и геополитичку димензију, те у свом истраживању јасно уочава фазе и елементе конструкције црногорске нације. С обзиром на временски оквир овог истраживања, посебно је релевантна последња фаза која започиње након 1997. године, а интензивира се од црногорског осамостаљења 2006. године. У овој фази долази до медијске промоције, а потом и институционализације црногорског као службеног језика у Уставу из 2007. године, иако у том тренутку још увек није постојала ни граматика, ни речник, нити прецизно утврђен број слова тог језика (Ђурковић 2010, 21–24). Упркос томе што је, на тада последњем попису, више од 63% грађана навело српски као свој матерњи језик (Zavod za statistiku 2004, 10), неимарима црногорске нације било је важно да након изласка из државне заједнице са Србијом, с њом раскину и сваки вид неформалне, језичке заједнице. Потоње додавање двају нових слова, црногорском језику, као „најзначајнијем маркеру националног идентитета”, донело је минималну, али ипак постојећу разлику у односу на стандардни српски језик, а градитељима црногорске нације у извесној мери смањило осећај нелагодности због готове истоветности црногорског и српског језика (Nojman 2011, 26–27). С тим у вези, одлука цетињских власти да улицу Вука Караџића, реформатора и утемељивача модерног српског језика, преименују у Исландску, представља још један веома индикативан пример дистанцирања од српског идентитета (Odluka o preimenovanju ulice 2008, čl. 2)

Идентитетским питања у Црној Гори бавио се и Драган Ђукановић (2014), који основне линије подела у црногорском друштву, слично Ђурковићу, препознаје у државним симболима, језику, цркви, али и питању „спољнополитичког идентитета” Црне Горе. Наглази овог аутора указују да је у изградњи црногорског националног идентитета било важно пренаглашавати црногорску националну посебност у односу на српску, што је након 2006. додатно продубило већ постојеће поделе, те их довело до нивоа њихове непремостивости (Ђукановић 2014, 399–400). Једна од таквих подела тиче се државних симбола, односно заставе, грба и химне Црне Горе. Иако

су црвена, плава и бела још првим Уставом Црне Горе из 1905. године проглашене народним бојама, те су ове три боје, водоравно поређане, чиниле заставу Црне Горе кроз читав 20. век, на прелазу у 21. столеће долази до промовисања нових државних симбола, „што је био први вид преобликовања дотадашњег идентитета” (Isto, 400–404). Црвено-плаво-бела тробојка, забрањивана само од стране окупаторских власти у току два светска рата, због њене очигледне сличности са заставом Србије, била је неприхватљива градитељица новог црногорског идентитета. Са утврђивањем нове државне заставе, усвојена је и химна Црне Горе која је такође произвела велику поларизацију у црногорском друштву. Ако се може разумети да традиционална, народна химна „Онамо ’намо” – песма краља Николе настала на таласу српског националног романтизма – не одговара новом „грађанском” концепту црногорске државе, тешко је објаснити да се за државну химну прихвата верзија песме „Ој свијетла мајска зоро”¹ обогаћена строфама фашисте и усташког сарадника, Секуле Дрљевића (Ђurković 2010, 26–27).

Осим на симболичкој и лингвистичкој равни, одвајање Црне Горе од српства укључивало је и изградњу новог спољнополитичког идентитета. Након осамостаљења Црне Горе, прва спољнополитичка одлука која је била, не само у директној супротности са виталним интересима Србије, већ је представљала раскид Црне Горе и са сопственим историјским, духовним и културним наслеђем, тичала се признања једнострано проглашене независности Косова. Ова одлука црногорских власти, коју Суботић (2020) назива „највећим ударом на косовски завет којим су се васпитавале генерације српског народа у Црној Гори”, донета је упркос признању црногорског премијера да се њој противило више од 85% грађана Црне Горе (38–39). Признањем независности Косова и потоњим гласањем за његов пријем у УНЕСКО (B92 2015), Црна Гора се руководила спољнополитичком стратегијом „ускакања у вагон” (енгл. *bandwagoing*), да би 2017. године коначно и била примљена у „вагон” предвођен највећом светском силом данашњице – САД.

¹ Најстарија сачувана верзије ове песме, први пут изведена још 1863. године под називом „Ој јунаштва свијетла зоро”, у себи садржи стихове који јасно указују на неодвојивост тадашње Црне Горе са српством („Једина си за слободу, ти остала српском роду”), а које је, у процесу изградње новог црногорског идентитета, у потпуности потиснуто и, штавише, добило улогу непријатељске *другости*.

Чланством у НАТО, идентитет Црне Горе се и у свом геополитичком аспекту дистанцирао од Србије. За разлику од црногорског атлантистичког идентитета, Србија је, располућена између атлантизма и евроазијства, одабрала војну неутралност.

Анализирајући стратегију изградње националног идентитета Црне Горе, Милосављевић и Путник (2020) примећују да Српска православна црква (СПЦ), са својом дугом историјом и традицијом баштињења српског идентитета у Црној Гори, представља највећу препреку конституисању црногорског националног идентитета (141). Због тога је и разумљиво да, у црногорском идентитетском пројекту, ни промена државних симбола, службеног језика, маргинализација ћириличног писма, па чак ни признање независности Косова, нису изазвалале тако снажну реакцију грађана и имале толике политичке импликације као доношење Закона о слободи вјероисповести којом се настојала оспорити имовина СПЦ у Црној Гори.² Након свих мера у процесу идентитетског одвајања од српства, како би се самосвојни црногорски идентитет у потпуности заокружио, било је неопходно кренути у борбу за аутокефалност канонски непризнате Црногорске православне цркве (ЦПЦ), а дискриминаторним законом додатно потиснути митрополију и епархије СПЦ у Црној Гори. Анализирајући јавни дискурс у Црној Гори, Марко Мандић (2021) такође показује да поделе у црногорском друштву кулминирају управо крајем 2019. године, доношењем Закона о слободи вјероисповести (215). Користећи теорију секуритизације као свој истраживачки оквир, аутор указује да је дискурс који је представљао српски идентитет као непријатељски према Црној Гори тада доживео врхунац, а да су противници овог закона означени као „безбедносна опасност по опстанак државе и промотери ’великосрпског хегемонизма и агресије’ чији је крајњи циљ нестанак Црне Горе” (215, 227).

Налази добијени критичким прегледом литературе показују да су аутори јасно идентификовали кључне домене у којима се црногорски национални идентитет у процесу своје савремене изградње и редефинисања дистанцирао од српског. Готово све што је народ Црне Горе повезивало са српством – од српског језика и националних симбола, преко Српске православне цркве, све до козовског завета – покушало се оспорити, маргинализовати или чак

² Видети: *Zakon o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica* br. 74/2019, čl. 62.

стигматизовати, у процесу конструисања новог црногорског идентитета. Ово истраживање стога настоји да разоткрије, те критички опише и објасни дискурс који је стајао у темељу овог идентитетског пројекта. Дискурзивно конструисање српства као *другости* која угрожава црногорски идентитет, сувереност и државност, владајућој елити у Црној Гори служило је и као средство застрашивања домаће и међународне јавности којим су они прикривали недемократске и коруптивне аспекте своје владавине.

СРПСКА ДРУГОСТ У ЈАВНОМ ДИСКУРСУ ЦРНЕ ГОРЕ

„Никад више 1918”

Непосредно уочи референдума о независности Црне Горе, одржаног 21. маја 2006. године, тадашњи председник Владе Црне Горе, Мило Ђукановић, обратио се грађанима окупљеним у Подгорици. Свој говор Ђукановић је отпочео помињањем 1918. године – године уједињења Краљевине Црне Горе и Краљевине Србије и стварања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца – означивши је „преваром и државним понижењем”, након којег је отпочело „затирање црногорског имена у монархији Карађорђевића” (Vlada CG 2006). Вративши се на овај историјски тренутак, Ђукановић је нагласио да одлуке Подгоричке скупштине – којима је одлучено „да се Краљ Никола I Петровић–Његош и његова династија збаци с црногорског пријестола и да се Црна Гора с братском Србијом уједини у једну једину државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињене ступе у заједничку Отаџбину нашег троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца” (Petrović 2018, 328) – морају бити поништене, како би се вратила част краљевске породице, без које нема ни части Црне Горе (Vlada CG 2006). Напоследку, Ђукановић је 90-те године прошлог века, у којима се налазио у врху црногорске власти и сâм био близак сарадник Слободана Милошевића, назвао периодом црногорског отпора „последњој диктатури (...) и хегемонној номенклатури у трећој Југославији” (Vlada CG 2006). Из издвојених исказа, јасно се уочава настојање црногорског премијера да одлуку о уједињењу и године живота у заједничкој држави са Србијом представи као године бешчашћа и понижења, али и оспори да су оне икада биле израз воље народа Црне Горе, који тобоже,

упркос плебисцитарном изјашњавању за останак у Југославији 1992. године, никада није ни желео да живи заједно са Србијом чијој је „диктатури” и „хегемонији” пружао отпор.

Дискурс према којем је Србија „окупирала” Црну Гору 1918. године и вршила свирепе злочине над Црногорцима, наставиће се и у годинама након референдума. Када су представници Социјалистичке народне партије и Нове српске демократије, странака које заступају интересе српског народа у Црној Гори, положили венац на спомен плочу посвећену ослободиоцима Будве у Првом светском рату, дневни лист „Вијести” је о овом догађају извештавао као о „обележавању дана када су Срби заменили Аустроугаре”, јасно алудирајући на српску војску као окупаторску (IN4S 2015). На стогодишњицу одржавања Подгоричке скупштине, ова тема је поново добила на значају у јавном дискурсу Црне Горе. Дискурс о српској окупацији, анексији и понижењу Црне Горе, па чак и злочинима и репресији над црногорским народом, постајао је све фреквентнији, а средства његове дисеминације протезала су се од штампаних и дигиталних медија, преко уличних плаката и друштвених мрежа, све до говора у Скупштини и на политичким скуповима. Првог октобра 2018. године, широм Црне Горе осванули су плакати са поруком „Никад више 1918”, на којима се описују наводна непочинства српских снага, од пљачки и паљења домова, преко масовних хапшења и мучења, све до силовања, убистава и протеривања (Politika 2018). Плакати са истом поруком појавили су се на улицама црногорских градова и 26. новембра, уз текст наводне наредбе војводе Живојина Мишића, начелника Штаба Врховне команде Војске Краљевине Србије, „да се на територији коју је наша (српска, прим. аут.) војска окупирала, угуши свака агитација, свим средствима којим можете располагати без икаквог презања” (RTS 2018). Употребом дискурса којим се наглашавало наводно постојање организованог и масовног насиља Срба над Црногорцима, продубљивала се дистанца између ових двеју група, што је требало да послужи консолидацији црногорског националног идентитета као, не само одвојеног, већ и супротстављеног српском.

Сличан дискурс провејавао је седницом Скупштине Црне Горе 29. новембра 2018. године, када се на дневном реду нашао предлог резолуције поводом стогодишњице Подгоричке скупштине. Посланица из редова ДПС-а, Јованка Лаличић, „нелегалну и нелегитимну” Подгоричку скупштину назвала је финализацијом „дугорочног

подухвата започетог 1844. године када је Србија познатим 'Начертанијем' објавила да Црну Гору сматра српском земљом", након чега су „све активности тадашње српске владе биле смишљене да дугорочни циљ присаједињења Црне Горе добије своју завршницу” (Skupština CG 2018a, 6:44:12–6:44:36). За одлуке Подгоричке скупштине, њен партијски колега, Радуле Нововић, рекао је да су биле усмерене ка „тоталном потирању црногорског идентитета, односно црногорске нације” (Skupština CG 2018a, 6:39:14–6:39:20). На истој седници се, од народне посланице и чланице Главног одбора ДПС-а, Маје Бакрач, могло чути да су српски војници „наоружани необјашњивом мржњом према Црногорцима, пљачкали, убијали и мучили”, те „вршили злочине на најсуровији начин, а посебно над женама и нејачи” (Skuština CG 2018, 7:40:12–7:40:26). Додатно, председник Либералне партије, Андрија Поповић, дешавања с краја 1918. означио је „агресијом на Црну Гору”, те да рану насталу због „понижења и ропства“ изнова отварају „присталице подаништва 'братској' Србији (...) који заговарају идеологије које представљају опасност по независност, сувереност и уставно уређење” (Skuština CG 2018, 2:59:25–3:06:30).

Све у свему, може се закључити да су посланице тада владајуће коалиције у Црној Гори, ову седницу искористили како би додатно нагласили да је уједињење Црне Горе и Србије било, не само нелегалан и недемократски чин, већ да је оно представљало остварење вишедеценијске амбиције Србије да потчини Црну Гору. Ови планови спроведени су наводном агресијом и крвавом окупацијом, праћеном злочинима подстакнутим мржњом према црногорском народу, која је Црну Гору увела у деценије ропства и понижења у којима је затиран црногорски идентитет. Оваквим дискурсом, извршена је додатна стигматизација Србије као државе која је тобоже, не само желела да себи присаједини Црну Гору, већ у тој амбицији није презала ни да чини најстрашнија злодела како би остварила своју, готово геноцидну намеру. Последично, ова стигма се преноси и на све оне који на године живота у заједничкој држави са Србијом гледају благонаклоно, па чак и вредносно неутрално, те се њихови ставови, а делимично и идентитет, проглашавају за опасност по државност Црне Горе. Коначно, овај дискурс је утабао пут усвајању Резолуције којом је Подгоричка скупштина проглашена нелегалном и нелегитимном институцијом којом је извршен „државни преврат” у Црној Гори (Skupština CG 2018b). С тим у вези, овом резолуцијом је константована нелегалност одлука Подгоричке

скупштине, којима је, између осталог, омогућено „незаконито и неканонско укидање аутокефалности Црногорске цркве” (Isto).

Српска православна црква у Црној Гори – „чувар инфраструктуре Велике Србије”

Резолуција Скупштине Црне Горе, иако правно необавезујућа, требало је да представља први корак у дугогодишњој амбицији градитеља савременог црногорског идентитета да, канонски непризнатој Црногорској православној цркви, прибаве канонски статус и аутокефалност. Не скривајући мотиве, председник Одбора за обнову аутокефалности ЦПЦ Драгоје Жиковић је у свом говору још 1993. године веома недвосмислено истакао у чему се крије величина и значај ове, тада тек регистроване невладине организације. „Ако успијемо да изборимо аутокефалност ЦПЦ, са српством у Црној Гори ће бити готово!”, нагласио је еуфорично Живковић, те изазвао усхићење и аплауз присутних (In4snet 2019, 2:07–2:20). У нешто дипломатичнијем тону, Мило Ђукановић је у свом инаугурационом говору 2018. године подвукао да отворено црквено питање представља „најистрајнији и најопаснији фактор деструкције у процесу снажења црногорског националног и вјерског идентитета” (DPS 2018, 15:16–15:29). Како би се зауставили „и данас веома живи политички и вјерски фанатизми чија је мисија отворено негирање историјског и духовног бића Црногораца”, Ђукановић је нагласио да је Црној Гори неопходна „свеобухватна, интердисциплинарна, суптилна идентитеска политика” (DPS 2018, 14:02–14:08, 15:30–15:40).

Много директније, представљајући СПЦ као дестабилизујући и антидржавни фактор у Црној Гори, Ђукановић је, тада на скупу своје политичке партије, истакао да је стабилност Црне Горе „перманентно под ударом СПЦ која, на извјестан начин, покушава да задржи позицију темпиране бомбе у темељима државе Црне Горе” (In4snet 2019, 4:39–4:59). Помињујући деценије у којима су из цркве „Срби изгонили Црногорце”, Ђукановић је нагласио да је „историјско право грађана Црне Горе да имају своју аутокефалну Црногорску цркву”, која би представљала „завршни корак утемељења државног, националног, културног и вјерског идентитета Црне Горе и Црногораца” (In4snet 2019, 2:33–4:35). Стигматизацију СПЦ Ђукановић је наставио и у својим другим јавним наступима, идући дотле да је СПЦ назвао чуварем „инфраструктуре велике Србије”,

те је оптужио да је њена мисија у Црној Гори да својим епархијама „зацртава простор велике Србије” (Politika 2019a).

Издвојени налази сугеришу да у чињеници да православни верници у Црној Гори и даље у огромној већини своје верске потребе остварују у храмовима цркве са српским националним предзнаком, неимари црногорске нације виде највећу препреку у консолидацији националног идентитета у потпуности одвојеног од српског. С тим у вези, наратив којим је СПЦ означена фактором дестабилности и деструкције, те инструментом остваривања „великосрпских интереса”, требало је да легитимизује доношење дискриминаторног закона којим се нарушавају имовинска права ове верске заједнице. Дискурсом о СПЦ као актеру који угрожава, не само државност Црне Горе, већ и негира црногорски национални идентитет, требало је додатно дистанцирати грађане црногорске националности од ове цркве, а закон уперен против њених интереса представити као меру одбране црногорства од агресивног српства. Језиком теорије секуритизације, оваквим говорним чиновима СПЦ је „дискурзивно конструисана у безбедносно претњу” како би се стекао легитимитет за усвајање специјалних мера којима се политичка заједница штити од претње (Ejdus 2016, 201–209). Истовремено, постојање аутокефалне црногорске цркве представљено је као нужан, завршни корак у заокруживању црногорске нације која више ништа не би имала са српством.

Међутим, супротно очекивањима креатора дискурса о СПЦ као продуженој руци 'велике Србије', ова верска институција задржала је висок ниво поверења међу грађанима Црне Горе. Истраживања Центра за демократију и људска права (CEDEM), рађена у жеку негативне кампање о СПЦ, показала су да преко 46% грађана највеће поверење има управо у СПЦ, 10% више него што је поверење у Председника и Владу Црне Горе, те готово 30% више од поверења које ужива ЦПЦ (Politika 2019b). Упркос томе, владајућа већина је усвојила спорни Закон о слободи вјероисповести који је изазвао талас масовних литија широм Црне Горе, кад вид протеста против овог закона. Литијама верника у организацији СПЦ временом се придружио и значајан број појединаца и партија грађанске оријентације, те су оне попримиле ноту грађанских протеста и прерасле у општедруштвени бунт против власти ДПС-а.

Ипак, председник Црне Горе и лидер ДПС-а, наставио је са реториком којом је СПЦ оптуживао да је „инструмент у рукама великосрпског национализма” који делује у „мисији посрбљавања

Црне Горе” , те да „под плаштом приче о Закону (...) води врло перфидан и опасан рат против Црне Горе” (Mandić 2021, 228). Овај дискурс провејавао је Црном Гором током читаве 2020. године, а Ђукановићу се у антисрпској реторици пред парламентарне изборе 30. августа придружио и његов партијски колега, тада премијер Црне Горе, Душко Марковић. У подножју Ловћена, на Ивановим коритима, Марковић је поручио да се 30. августа одлучује о очувању државности Црне Горе, те да се тога дана она брани „од оних истих који је нијесу жељели 2006. и чији су је преци поништили 1918. године” (Vlada CG 2020). Представљајући своје политичке опоненте и њихове бираче као антидржавни елемент који напада Црну Гору, Марковић је додатно подгревао тензије и продубљивао поделе у црногорском друштву. Речима да ће се након избора „СПЦ и њени свештеници вратити у цркве и манастире”, те да их више „неће бити за микрофоном и у политичким поворкама”, премијер Црне Горе је, свесно или не, црквеним великодостојницима запретио одузимањем елементарних људских права на слободу говора и јавног окупљања (Vlada CG 2020). Штавише, у готово фашистичком тону, председник Владе је својим својим грађанима који наводно „проклињу Црну Гору и желе да је сахране” поручио да ће им након изборне победе отворити границе и вратити их одакле су дошли (Isto). Међутим, Владу Црне Горе је након избора формирала широка опозициона коалиција, а ДПС је, упркос појединачно највећем броју освојених гласова, након готово три деценије континуиране владавине, постао опозиција у Црној Гори.

ДПС у опозицији – наставак антисрпског дискурса

Убрзо након избора, ДПС је на свом 9. конгресу 24. јануара 2021. године усвојио „Нову платформу политичког дјеловања”. Већ у првој, уводној реченици свог новог политичког програма, ДПС (2021) је изборни пораз покушао да оправда пандемијом и „до сада незабележеним отвореним мешањем СПЦ и страног фактора” (5). Питању црногорске националне посебности, за коју се истиче да је била „затирана од стране представника великосрпског национализма” (DPS 2021, 13), посвећена је посебна пажња у овом партијском програму.³ Алудирајући на СПЦ, наводи се да се „Цр-

³ Идентитет, те од њега изведени придеви и начињене синтагме, један је од најфреквентнијих појмова који се прожима читавим програмом ДПС-а.

на Гора током претходних година суочила са јачањем клеронационалистичких и популистичких снага које се не мире са њеном самобитношћу, грађанским карактером и европском оријентацијом” (DPS 2021, 10). СПЦ се изричито оптужује за манипулацију верским осећањима грађана, које је наводно искористила као „изговор за напад на фундаменталне вриједности модерне Црне Горе” (DPS 2021, 11). Такође, из програма се јасно види да ДПС није одустао од решавања тзв. верског питања на начин који би укључивао национализацију имовине СПЦ од пре 1918. године, те успостављање аутокефалне Црногорске православне цркве (DPS 2021, 12).

Далеко директнији од програма своје странке, Мило Ђукановић је наставио, па чак и значајно заоштрио своју реторику према Србији и СПЦ. Према Ђукановићу, основу државне политике Србије чини „насилнички великосрпски национализам”, чији је „стupidно лажни алиби заштита угрожених права Срба у региону” (Al Jazeera 2021). Ђукановићев антисрпски дискурс је ишао до тле да изјави како је Србија спремна „за нови покушај прекрајања граница на Балкану”, те да заједно са Русијом жели да Црну Гору по сваку цену стави под своју контролу, не искључујући и рат (Al Jazeera 2021). Малициозно је називајући „Црквом Србије” – у намери да је представи инструментом званичног Београда – Ђукановић је СПЦ означио „прекограничном инфраструктуром велике Србије” и „квзивијерском заједницом одговорном за већину злочина које је тај националистички пројекат починио од 90-их година до данас” (Al Jazeera 2021). Наслањајући се на антируски дискурс у западном свету додатно оснажен након руске агресије на Украјину, Ђукановић је приликом посете Институту САД за мир рекао да Србија на Балкану ради исто што и Русија у свом региону, а да је главни инструмент те политике управо СПЦ (Danas 2023).

Антисрпска реторика нашироко је коришћена и током 2023. године коју су обележила два изборна процеса у Црној Гори, те почетак пописа у овој држави. Поред политичких партија, у изборну утакмицу су се укључили и одређени медији из региона који су, користећи се веома фреквентним елементима антисрпског дискурса, настојали да стигматизују најозбиљније противкандидате Мила Ђукановића на председничким изборима. Предмет оптужби да представља марионету званичног Београда и да је заступник „великосрпских интереса”, био је не само кандидат просрпског Демократског фронта, Андрија Мандић, већ и кандидат проевропског

Покрета Европа сад, Јаков Милатовић. Тако су у Ал Џазири, у недељи пред други круг председничких избора, објављивани текстови у којима је (евентуална) победа Милатовића – потпуно неутемељено означеног „персонификацијом просрпске политике” – драматично представљана крајем црногорске државе која би била претворена у „пуки сателит Србије” (Al Jazeera 2023a). У истом медију објављен је текст у којем аутор Ђукановића назива „свијетлом страном Балкана“ и човеком који је рекао „велико НЕ Цркви Србије и њеним империјалним плановима”, док се Покрет Европа сад и Милатовић настоје представити „пројектом Београда” чијом би победом пројекат српског света доживео коначан тријумф у Црној Гори (Al Jazeera 2023b). На сличан начин о Милатовићу се говорило и у једном од најстаријих и најтиражнијих хрватских листова, Слободној Далмацији. Мада овај хрватски медији нема тако похвалних речи о вишедеценијском властодршцу Црне Горе, Милу Ђукановићу, у њему се јавност региона такође застрашује дискурсом о „српском свету” – названим и „еуфемизмом за велику Србију” (Slobodna Dalmacija 2023).

Премда изборни процеси као такви не представљају предмет овог истраживања, медијски дискурс који их прати је свакако вредан пажње. Баук „велике Србије” нашироко је коришћен како би се њиме заплашили грађани Црне Горе, те гласом против наводних експонената ове политике стали у одбрану своје државе. Веома сличан дискурс пратио је и парламентарне изборе, а свој врхунац је достигао оног момента када је за председника Скупштине Црне Горе изабран Андрија Мандић. Тада су медији региона извештавали како је на челу црногорског парламента дошао „челник просрпске и проруске деснице”, „четнички војвода”, „Путинов херој” и слично (Робједa 2023). Сам ДПС је у свом саопштењу за јавност Мандића описао као човека који од Црне Горе „жели да направи једну од српских држава под контролом Београда” (Portal Analitika 2023). Критике није био поштеђен ни нови црногорски премијер и лидер Покрета Европа сад, Милојко Спајић. Њему је спочитаван компромис који је у процесу фомирања Владе направио са просрпским странкама, те је оптужен да грађанима Црне Горе „продаје дуални (црногорско-српски) идентитет”, који наводно много више нагиње српској страни (RSE 2023).

Ово застрашивање црногорске, регионалне и међународне јавности да промена власти у Црној Гори која би ишла у правцу

унапређења положаја српске заједнице и побољшања односа са Србијом – као убедљиво најзначајнијим трговинским партнером и другим највећим инвеститором у Црној Гори – представља опасност по идентитет и опстанак Црне Горе, указује на секуритизујући карактер антисрпског дискурса. Њиме се из сфере политике, изборна утакмица у Црној Гори пребацује у поље безбедности, те се карлшмитовском дихотомијом „пријатељ-непријатељ” свако ко одступа од постојећег дискурса доживљава као претња. У том дискурсу нема простора за компромис, умерене и помирљиве ставове према онима који представљају непријатељску *другост*. Другим речима, ко није са нама, тај је против нас.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Имајући у виду очигледну блискост и историјско преклапање српског и црногорског идентитета, за оне који су желели да изграде потпуно засебан црногорски национални идентитет било је неопходно да оспоре и, на први поглед, тешко оспориве ствари. Од народа исте вере и обичаја, васпитаваног на истим митовима и епској традицији, те народа који говори истим језиком и пише истим писмом, требало је створити народ који нема ништа заједничко са овим другим. Излазак из заједничке државе и потоње спољнополитичко дистанцирање, промена државних симбола и назива службеног језика, биле су неке од најважнијих мера у остварењу тог циља. Ипак, како би идентитет био довољно чврсто и неповратно укореењен, од његове *другости* било је неопходно направити непријатеља. Дискурсом о агресији, окупацији и злочинима Србије над Црном Гором и Црногорцима, којима је испољена наводна мржња Срба према Црногорцима, требало је јасно успоставити разделну линију између двеју група међу којима не може бити ничега заједничког. Међутим, овај дискурс не сме само остати тамо негде у историји, већ га је неопходно изнова понављати и на њега подсећати.

Дискурс о српству као непријатељу Црне Горе, преноси се у актуелни моменат упозорењима да су великосрпске амбиције итекако живе, те да се оне перфидно остварују кроз највећу заоставштину наводне окупације Црне Горе – Српску православну цркву. Овакав дискурс, пун историјских неистина или произвољних тумачења коришћењем аршина данашњице, треба да послужи да додатно уједини црногорску нацију у одбрани од оног *другог* које

прети да нас поново угрози. Налази овог истраживања показали су да је овај дискурс итекако жив међу онима који, по цену додатног продубљивања подела у сопственом друштву, не пристају да црногорски идентитет виде у хармонији са српским идентитетом. Напротив, они додатно антагонизују ове идентитете тако да разлике међу њима на субјективном плану постају све непремостивије. Овим неимари црногорске нације остварују свој циљ консолидације црногорског идентитета који се више никада не би могао утопити у српски. Или да парафразирамо Хантингтона, није довољно некога убети у оно шта јесте, већ пре свега у оно шта није, а можда још више у то против кога је (Huntington 1996, 21).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Al Jazeera. 2021. „Đukanović: Srbija bi Kosovo bez Albanaca, Crnu Goru bez Crnogoraca.” 11. septembar 2021. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/9/11/milo-djukanovic-srbija-bi-kosovo-bez-albanaca-crnu-goru-bez-crnogoraca>.
- Al Jazeera. 2023a. „Batrićević: Pobijedi li Milatović postaćemo ‘Republika Srpska’ s grbom Crne Gore.” 30. mart 2023. <https://balkans.aljazeera.net teme/2023/3/30/batricevic-pobijedi-li-milatovic-postat-cemo-republika-srpska-s-grbom-crne-gore>.
- Al Jazeera. 2023b. “Đukanovića podržavaju Majke Srebrenice, a Milatovića ratni zločinci.” 30. mart 2023. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2023/3/30/bursac-djukanovica-podrzavaju-majke-srebrenice-a-milatovica-ratni-zlocinci>.
- Bešić, Miloš. 2019. *Metodologija društvenih nauka*. Novi Sad: Akademski knjiga.
- Vlada Crne Gore [Vlada CG]. 2006. „Govor predsjednika Vlade RCG Mila Đukanovića na konvenciji u Podgorici.” 22. maj 2006. <https://www.gov.me/cyr/clanak/18095--13628>.
- Vlada Crne Gore [Vlada CG]. 2020. „Premijer Duško Marković na Cetinju: 30. avgusta su izbori za očuvanje Crne Gore protiv iste ideologije koja je našu zemlju poništila 1918.” 27. avgust 2020. <https://www.gov.me/cyr/clanak/231529--premijer-dusko-markovic-na-cetinju-30-avgusta-su-izbori-za-ocuvanje-crne-gore-protiv-iste-ideologije-koja-je-nasu-zemlju-ponisti>.

- Danas. 2023. „Đukanović: Srbija u našem regionu radi ono što Rusija radi u svom.” 29. mart 2023. <https://www.danas.rs/svet/region/djukanovic-srbija-u-nasem-regionu-radi-ono-sto-rusija-radi-u-svom/>.
- DPS Crne Gore [DPS]. 2018. „Inauguracioni govor Predsjednika Crne Gore Mila Đukanovića.” Jutjub video. 19:03. 20. maj 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=4X-gE7FvFBo>.
- DPS Crne Gore [DPS]. 2021. „Politički program: Nova platforma političkog djelovanja.” Podgorica. 24. januar 2021. <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/dps.website/media/files/1611656008-politicki-program-dps-ix-kongres.pdf>.
- Đukanović, Dragan. 2014. „Identitetska pitanja i linije unutrašnjih pode-la u Crnoj Gori.” *Međunarodni problemi* 66 (3-4): 395–422. doi: 10.2298/MEDJP1404395D.
- Đurković, Miša. 2010. „Kako se konstruišu nacije: crnogorski slučaj.” *Sociološki pregled* 44 (1): 3–36. doi:10.5937/socpreg1001003D.
- Ejdus, Filip. 2016. „Diskurzivna i praktična konstrukcija međunarodne (ne)bezbednosti.” U *Konstruktivističke teorije međunarodnih od-nosa*, ur. Dejan Jović, 199–228. Zagreb: Fakultet političkih zna-nosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Zavod za statistiku Republike Crne Gore [Zavod za statistiku]. 2004. „Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003. Vjeroispov-jest, maternji jezik i nacionalna ili etnička pripadnost prema sta-rosti i polu.” Podgorica.
- IN4S. 2015. „Novi govor mržnje 'Vijesti': Proglasili Srbe okupa-torima Crne Gore.” 10. novembar 2015. <https://www.in4s.net/novi-govor-mrznje-vijesti-proglasili-srbe-okupatorima-crne-gore/>.
- In4snet. 2019. „IN4S: Pogledajte ko je ideološki otac Mila Đukano-vića.” Jutjub video. 4:59. 1. jul 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=0N96TrqjJFg>.
- Lutovac, Zoran. 2015. *Srpski identitet u Crnoj Gori*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mandić, Marko. 2021. „Sekuritizacija srpskog identiteta u Crnoj Gori – analiza postojećeg javnog diskursa.” *Nacionalni interes* 40 (3): 213–238. doi: <https://doi.org/10.22182/ni.4032021.9>.
- Milosavljević, Branislav i Nenad Putnik. 2020. „Strategija izgradnje na-cionalnog identiteta Crne Gore.” *Nacionalni interes* 39 (3): 129–157. doi: 10.22182/ni.3932020.6.

- Nojman, Iver B. 2011. *Upotrebe drugog: „Istok“ u fomiranju evropskog indentiteta*. Beograd: Službeni glasnik.
- Odluka o preimenovanju ulice, „Službeni list Crne Gore – Opštinski propisi”, br. 01-030/08-1149.
- Petrović, Nada. 2018. „Dokumenta svedoče. Odluka Velike narodne skupštine srpskog naroda u Crnoj Gori, doneta na sednici od 13. novembra 1918. u Podgorici.” *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 3 (10): 325–331. doi: 10.7251/GUARS1810325P.
- Pobjeda. 2023. „Regionalni mediji o izboru Mandića: 'Četnički vojvoda' i 'proruski igrač' na čelu parlamenta.” 30. oktobar 2023. <https://www.pobjeda.me/clanak/regionalni-mediji-o-izboru-mandica-cetnički-vojvoda-i-proruski-igrac-na-celu-parlament-a>.
- Politika. 2018. „Crnogorski gradovi oblepljeni plakatima 'Nikad više 1918'”. 1. oktobar 2018. <https://www.politika.rs/scc/clanak/412217/Crnogorski-gradovi-oblepljeni-plakatima-Nikad-vise-1918>.
- Politika. 2019a. „Đukanović: SPC u Crnoj Gori čuva infrastrukturu 'velike Srbije'”. 19. jun 2019. <https://www.politika.rs/scc/clanak/432132/Dukanovic-Odlucni-da-resimo-pitanje-crkve>.
- Politika. 2019b. „Većina građana Crne Gore veruje Srpskoj pravoslavnoj crkvi”. 13. decembar 2019. <https://www.politika.rs/scc/clanak/443941/Vecina-gradana-Crne-Gore-veruje-Srpskoj-pravoslavnoj-crkvi>.
- Portal Analitika. 2023. „DPS: Andrija Mandić na čelu Parlamenta i bivši DF u Vladi, značili bi pobjedu Milatovića nad Spajićem i kraj sna o Crnoj Gori u Evropskoj uniji.” 11. oktobar 2023. <https://www.portalanalitika.me/clanak/dps-andrija-mandic-na-celu-parlament-a-i-bivsi-df-u-vladinoj-koaliciji-znacili-bi-pobjedu-milatovica-nad-spajicem-i-kraj-sna-o-crnoj-gori-u-evropskoj-uniji>.
- Radio Slobodna Evropa [RSE]. 2023. „Višestruki izazovi pred Crnom Gorom, nakon kompletiranja državnog vrha.” 1. novembar 2023. <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-vlada-strani-uti-caj-srbija-rusija-kina/32666154.html>.
- RTS. 2018. „Crna Gora, osvanuli plakati 'Nikad više 1918'.” 26. novembar 2018. <https://www.rts.rs/vesti/region/3334072/crna-gora-osvanuli-plakati-nikad-vise-1918.html>.
- Skupština Crne Gore [Skupština CG]. 2018a. „Šesta sjednica Drugog redovnog zasijedanja u 2018. godini 29.11.2018.” *Jutjub*

- video*. 9:54:19. 29. novembar 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=gxFtr6ov9Dw>.
- Skupština Crne Gore [Skupština CG]. 2018b. „Rezolucija povodom 100-godišnjice 'Podgoričke skupštine'.” Broj: 00-71/18-7/12. 30. novembar 2018. <https://zakoni.skupstina.me/zakoni/web/dokumenta/zakoni-i-drugi-akti/592/1869-11382-00-71-18-7-12.pdf>.
- Slobodna Dalmacija. 2023. „Srpski svet na hrvatskoj granici: izgubi li Đukanović izbore, Putin i Vučić će ovladati Crnom Gorom?” 20. mart 2023. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/svijet/srpski-svet-na-hrvatskoj-granici-izgubi-li-jukanovic-izbore-putin-i-vucic-ce-ovladati-crnom-gorom-1274329>.
- Čavoški, Kosta. 2021. *Nacija i nacionalizam*. Beograd: Catena mundi.
- B92. 2015. “Kosovo’s bid to join UNESCO fails; details of voting emerge.” November 9, 2015. https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2015&mm=11&dd=09&nav_id=95984.
- Hansen, Lene. 2006. *Security as Practice: Discourse analysis and the Bosnian war*. London and New York: Routledge.
- Huntington, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Reisigl, Martin and Ruth Wodak. 2009. “The discourse-historical approach.” In *Methods of critical discourse analysis*, eds. Ruth Wodak and Michael Meyer, 87–121. London: Sage.
- Wodak, Ruth. 2015. “Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach.” In *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*, eds. Karen Tracy, Cornelia Ilie, and Todd Sandel, 1–14. Hoboken: John Wiley & Sons.

Sava Mitrović**Faculty of Political Sciences, University of Belgrade***THE DISCURSIVE CONSTRUCTION
OF THE NATION: SERBHOOD AS THE
OTHER IN THE CONSTRUCTION OF
MONTENEGRIN NATIONAL IDENTITY****Resume**

Considering nations as socially constructed communities, the author examines the role of *otherness* in forming the national identity in the case study of contemporary Montenegrin identity. Drawing upon the thesis that distancing from Serbian national features played a key role in the construction of the Montenegrin nation, the author presents and explains processes of marginalisation and stigmatisation of Serbhood, understood as everything implicitly or explicitly related to Serbia as a country and/or Serbs as a people. After providing theoretical and methodological observations, the subsequent section offers a critical literature review on questions surrounding Montenegrin identity. In the central section of the paper, the discourse on Serbian *otherness* is deconstructed. Specifically, by employing the critical discourse analysis method, the author scrutinises how this discourse constructs identity and shapes social reality in Montenegro. This section comprises three subsections. The first thematically encompasses the discourse on the Podgorica Assembly of 1918 and related events in Montenegro; the second analyses the discourse on the Serbian Orthodox Church during the rule of the Democratic Party of Socialists, while the third presents a continuity of anti-Serb discourse after the fall of DPS. The research findings show that, alongside legal, foreign policy, linguistic, symbolic, and other distancing from Serbia and Serbhood, the construction of contemporary Montenegrin identity hinged on a discourse that not only suppressed

---

* E-mail address: sava.mitrovic@fpn.bg.ac.rs.

Serbhood but also portrayed it as a hostile *otherness* and a threat to the mere existence of Montenegro.

Keywords: nation, national identity, Montenegro, Montenegrohood, Serbs, Serbhood, discourse, construct, *otherness*

---

* Овај рад је примљен 18. јануара 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

UDC 323.173(497.11)
DOI: 10.5937/spm85-49906
ORCID: 0009-0008-3629-6567
ORCID: 0000-0003-1383-7339
ORCID: 0009-0005-5414-4557
Review paper

Српска политичка мисао
број 3/2024.
Vol. 85
стр. 81-124

Marko Golubović*

Ministry of Defence of the Republic of Serbia

Rajko Petrović**

Institute of European Studies, Belgrade

Radiša Saković***

Ministry of Defence of the Republic of Serbia

A MODEL FOR IDENTIFYING SEPARATIST TENDENCIES: A PRACTICAL AND THEORETICAL APPROACH

Resume

Looking at the evolutionary process from the original human community to the present day, people have constantly sought freedom. Thus far, the best organizational solution to achieve such a need has been found in the formation of the state, as the key guarantor of the collective's survival. However, there are numerous collectives that currently lack their own state, and their rights are partially or (not) fully recognized within another state. Many achieve their struggle for freedom through peaceful means, negotiating with official institutions or changing the entire state system in a democratic and legal manner. However, there are also groups that endanger the territorial integrity and sovereignty of their parent states, and in order to achieve their interests, use violent means, thereby threatening peace, stability, and security. The primary goal of this study is to develop a general model that might enable the identification

---

* E-mail address: marko.golubovic@mod.gov.rs.

** E-mail address: rajko.petrovic@ies.rs.

*** E-mail address: radisa.sakovic@mov.gov.rs.

of separatist tendencies in sensitive areas of the world, regardless of the form of state organization. Additionally, the application of the model will be demonstrated through the example of the Republic of Serbia, one of the states with experience in combating separatist tendencies.

Keywords: separatism, Republic of Serbia, security, challenges, risks, threats

INTRODUCTION

Separatism is a complex and multifaceted phenomenon that has been studied by scholars across a range of disciplines, including political science, security and defence, sociology, and anthropology. One of the challenges in understanding separatist tendencies is that they can be driven by a wide range of factors that interact with each other in complex ways. These factors can include political grievances, economic disparities, cultural identity, historical legacies, and external factors, among others. Moreover, the specific nature and intensity of these factors can vary widely across different contexts, making it difficult to develop comprehensive theories or models of separatism.

Therefore, the questions arise how to determine which security phenomena should be classified as separatist, as well as which separatist tendencies are of greater intensity and priority in relation to others, and which are used exclusively for populist purposes, without currently having serious implications for state security.

Given the above, the main goal of this paper is directed towards the development of a general model that might enable the identification of separatist tendencies in sensitive areas of the world, regardless of the form of government, as well as to demonstrate the application of this model through the example of the Republic of Serbia, as one of the countries with experience in combating separatist tendencies.

Officially, one of the main threat to national security of the Republic of Serbia is represented by separatist aspirations that are fully manifested in the territory of the Serbian Autonomous Province of Kosovo and Metohija (hereinafter: SAP K&M), and which appear in various forms in other parts of the Republic of Serbia (Golubović and Saković 2023, 11).

In the first part of the paper, we'll analyze the concept of separatism and its key phases. After that, a model will be presented that may be used to identify and determine the intensity of separatist tendencies. Finally,

the model will be applied to selected tendencies in the Republic of Serbia, and certain solutions derived from model application will be proposed.

THE CONCEPT OF SEPARATISM

The concept of separatism presents a challenge for theorists due to its ambiguity. The mere fact that in the last 200 years there were around 403 separatist movements in the world and that at least 60 of them are still active, writes volumes supporting the complexity of these phenomena (Griffiths 2017, 205). Some of them are well-known and widely-agreed examples of separatism (Rae 2019), such as the Scottish, Catalan, Irish, Flemish (Xhardez 2020, 138), while others are less known to both the wider and expert public, such as the Hungarian irredentism in southern Slovakia or the beginnings of Moravian separatism in the Czech Republic.

Actions viewed as separatist from one angle may be perceived as struggles for freedom and human rights from another (Muro 2018, 20). Various theories of secession, such as nationalist, plebiscitary, and corrective justice theories, attempt to answer the question of who has the right to self-determination (Petrović 2022, 348–349). Some authors even tried explaining the issue in a simplistic way, claiming that parents [states] have the freedom to raise their children [citizens] as they choose, as long as they are not negligent or abusive; but if they are grossly incompetent or malicious, the authorities (international community) have a duty to intervene (Wellman 2005, 63). However, none are universally accepted as the foundation upon which the principle of the right to self-determination should be based.

Either separatism or secessionism – as an identical but more politically correct term – is neither simple nor easy to define. Cambridge Dictionary defines separatism as “the attempt to achieve political, territorial, cultural, ethnic, or religious autonomy from a larger group, entity, or country” (Cambridge Dictionary 2023). On the other hand, the Oxford Dictionary defines separatists as “a member of a group of people within a country who want to separate from the rest of the country and form their own government” (Oxford Dictionary 2023).

Furthermore, broader definitions of separatism define it as “an attempt to achieve political, territorial, cultural, ethnic, or religious autonomy in relation to a larger group, entity, or state” (Oxford Reference 2019). Such definitions put autonomy movements in an unfavorable position, given that demands for autonomy *per se* should not be considered

as separatist aspirations. Krnetić believes that “secession is a process in which a new, sovereign entity is created at the international level” (Krnetić 2017, 14), while Crawford defines secession as “the creation of a state with the help of threat force despite the absence of permission from the former holder of sovereignty” (Pavković 2012, 5).

As can be observed, most definitions focus on two key elements of separatism – the existence of a group/collective with a certain distinctiveness and their desire to separate from the majority by achieving autonomy (political independence) or complete secession (full independence). In order to differentiate between various forms of separatism, some scholars propose a distinction between general separatism and separatist tendencies. The latter is characterized by a psychological inclination to distance oneself from a larger group, without necessarily pursuing secessionist actions in order to achieve absolute political independence (Pang and Jiang 2019, 23).

Additionally, separatist aspirations manifest themselves in different phases. A separatist group never instantaneously embarks on creating parallel security forces and institutions. It is a process that typically involves phased action. The phases of separatism can be divided into four phases: 1) the identity formation phase; 2) the group mobilization phase; 3) the (un)armed conflict phase; and 4) the phase of international recognition, which may not necessarily occur in a precise order (Krause 2022, 789–780). Some authors also discuss other phases such as the language, culture, and history suppression phase, the open persecution phase of the group, or the genocide phase (Ryabinin 2017, 7), while others (Tilly 2004, 4) provide an alternative understanding of the phases associated with the sequential progression of the separatist movements (WUNC framework).

Secessionism can be formally suppressed at any stage, but the task becomes increasingly difficult and less likely to succeed as it progresses through its phases. The ideal goal of any state, in addition to the absence of separatist tendencies, is to suppress them at an early stage, preferably during the identity formation phase when they are still rather weak. The phases of secessionism also represent a type of potential suppression points that the state can exploit in its fight against separatism.

Active and potential separatist tendencies in Europe, parts of North Africa, and the Middle East can be seen in Figure 1. Although incomplete, the map shows the number of active and potential separatist tendencies that countries are facing, further emphasizing the complexity of

the right to self-determination, which is deeply embedded in the fabric of the present international security system (Roth 2023, 459).

Figure 1 – Map of active and potential separatist tendencies in Europe and parts of North Africa and the Middle East

Source: Reddit 2020.

No analytical framework or model is perfect and cannot meet the challenges posed with absolute precision. Nevertheless, it is possible to establish a general model that will serve as an auxiliary analytical tool to clearly distinguish between separatism and other forms of security challenges, risks, and threats to the state, and to gain a deeper understanding of the essence of a particular separatist group.

MODEL FOR IDENTIFYING SEPARATIST TENDENCIES (MIST)

Continuously and effectively monitoring security phenomena, including separatism, is very difficult to maintain in practice, given the numerous factors that influence them. Such analyses may often typically provide overly generalized, bureaucratic, un-integrated, and insufficiently clear information to decision-makers. Therefore, there is a need

for developing a model that identifies and integrates all key factors of separatist activities and identifies the root causes and consequences of separatist actions, as well as presenting significant findings in a visual and easily understandable manner.

The Model for identifying separatist tendencies (hereinafter: MIST), developed by the authors', serves as an analytical tool for identifying separatist tendencies. It comprehensively represents the factors that contribute to the manifestation of separatist tendencies that impact specific security phenomena. The model enables easier understanding of potential or established separatist phenomena, their causes, consequences, and possible solutions in an integrated and comprehensive manner.

It is composed of factors that influence the manifestation of separatist tendencies, including their specific values and intensities, as well as the overall intensity of these tendencies based on a predetermined scale. It is important to note that the model presented in this paper is intended to be purely theoretical, offering a conceptual basis for understanding and analyzing separatist tendencies and their influencing factors. A blank example of the model can be seen in

Table 1– Model for identifying separatist tendencies (MIST)

Model for identifying separatist tendencies (MIST)			
No.	Factors that influence the manifestation of separatist tendencies	Value	Factor intensity
1.	Perception		
2.	Historical factors		
3.	Grouping		
4.	National regulatory framework		
5.	International legal framework		
6.	Other separatist tendencies		
7.	Parent state / Home country		
8.	Political agenda		
9.	Leader		
10.	Population		
11.	Ethnicity		
12.	Religion		
13.	Culture		
14.	Language		
15.	Foreign influence		
16.	Symbols		
17.	Violation of rights		

18.	Economic prosperity		
19.	Diaspora communities		
20.	Lobbying power		
21.	Civil disobedience		
22.	Violent tactics		
23.	Soft power		
24.	Migration patterns		
25.	Territorial claims		
26.	State fragility		
27.	Miscellaneous factors		
The overall intensity of manifestation of separatist tendencies			

Source: Processed by the authors'

The factors that influence the manifestation of separatist tendencies are phenomena that in some way affect the expression of separatist tendencies. They are preconditions that can lead to secession, but those are not exclusively or ultimate factors. Also, these factors can be grouped into different categories based on their nature and impact. These categories include economic factors, political factors, identity factors, historical factors etc.

For the model to be applicable, it should not be rigidly applied, but rather modular and open to interventions when necessary. This is extremely important to note, given that analytical teams sometimes tend to cling to the form imposed by bureaucratic constraints on analysts when conducting analytical process. Due to these constraints, numerous analytical errors (Clark 2019, 32–40) occur, thus demanding creation of an open analytical model that can be adjusted to deeper and more accurate data processing.

Having this necessity in mind, the 27th “Miscellaneous factors” are defined in order to allow changes and additions to the model, as well as its further improvements and modifications to make it more reliable.

The explanation for the factors that influence the manifestation of separatist tendencies, along with examples, can be seen in Table 2. It is important to note that all examples provided in this paper are intended to serve as theoretical illustrations rather than empirical evidence. Due to the extensive scope of researching and validating each specific example, the focus of this work is to present a conceptual framework rather than conduct an exhaustive analysis of individual cases. Therefore, these examples should be understood as hypothetical scenarios and should not be regarded as definitive facts or conclusive evidence.

Table 2 – Explanation of the factors that influence the manifestation of separatist tendencies

Explanation of the factors that influence the manifestation of separatist tendencies		
No.	Factor	Explanation
1.	Perception	Subjective perception of the separatist group on the necessity of expressing separatist demands. Despite the state’s efforts to improve the position of certain groups, there are those who will always advocate for separatist aspirations (Agneman 2021, 35), regardless of economic prosperity, given that they concern ethnic, religious, or other issues as supreme (e.g. Serbs in Republic of Srpska).
2.	Historical factors	The existence of constant repetition of oppression towards a group by the state throughout history, along with the collective memory (Roehner and Rahilly 2016, 163–167) of such oppression. This concerns historical circumstances that create a collective fear within the group towards the state, given that it has shown itself to be oppressive throughout history (e.g. the Kurds in Turkiye). This factor can be subjective or objective – e.g. persecution and discrimination may be perceived by the certain community or it can be realized through segregation, suppression of language, faith or culture, expulsion or genocide.
3.	Grouping	The existence of a territory where members of a separatist group are clustered, and which can be easily separated from the parent state (e.g. simple territories such as the Vranje or so-called “Preševo Valley” or SAP K&M), is important in understanding separatism in spatial context (Kobayashi 2020). Such spaces, municipalities, counties etc. usually have a significant majority of a group or a community which is minority from the perspective of entire country.
4.	National regulatory framework	The existence of a national normative or legal framework that allows for the declaration of independence in a legal manner within a state (e.g. Northern Ireland). However it should be noted here that such a framework is usually not voluntary but rather enforced a result of conflict resolution.

5.	International legal framework	The existence of an international legal framework that allows for the right to self-determination under more or less clearly determined conditions when such rights may be established and guaranteed (e.g. the United Nations Charter). These are usually the cases when an international entity such as UN, EU, NATO, CSTO etc. intervenes as a mediator between two or more sides of conflict.
6.	Other separatist tendencies	The existence of different separatist movements within a single country, when actions of one can incite other separatist groups (such as the separatism in the territory of SAP K&M and its influence on Albanian and Bosniak separatism). This is highlighted by research (Lewis 2022, 15) which points to the existence of a direct link between exposure to separatism and support for separatist groups.
7.	Parent state / Home country	The existence of a separatist group's home state and its actions against the territorial integrity and sovereignty of another state. For instance, the Kurdish separatist movement lacks a parent state, while Albanian separatists do have one, which provides them with greater material and diplomatic support. This imbalance in external backing could influence the effectiveness of the separatist group's activities and its ability to challenge the territorial integrity and sovereignty of the target state.
8.	Political agenda	The presence of clearly stated separatist demands in the political programs of the key political parties representing separatist groups, or the existence of autonomy demands within political or other programs (e.g. political programs of Bosniak parties in the Republic of Serbia). Autonomy demands rarely lead to long-term settlement of their grievances, as separatists often use concept of autonomy as a stepping stone towards achieving full independence and sovereignty over their desired territory.

9.	Leader	<p>The existence of a charismatic leader responsible for group cohesion and maintaining hierarchical structure as well as mobilizing significant number of supporters. Some leaders, such as the late Bosniak leader Muamer Zukorlić, can have a positive influence on reducing tensions within their group, in addition to their demands for autonomy, by being loyal and cooperative to the parent state (in this example Republic of Serbia). This is sometimes the case in initial phases of emerging separatist movement, but can also be seen in later stages, after initial radical approach. These tactics are usually used for strengthening of leaders' influence and cautious furthering of their personal political ambitions. Some of these leaders establish their authority on initial radicalization so they could later be seen as "peacemakers" and "constructive mediators", while others may start from milder positions and then gradually progress towards radicalization of their rhetoric, points and demands. Therefore, psycho-ideological profile of a leader is one of crucial elements in analysis since a movement subjugated to a will of a single leader may at some point or the other significantly deviate from its ideology and practices.</p>
10.	Population	<p>The attitudes of a group's members towards loyalty to their parent state. However, measuring this factor is a complex task, as direct surveys of individuals could create unease among them. Therefore, alternative methods to assess attitudes towards loyalty can be employed, such as operative work of security agencies, OSINT (especially social networks analysis), attitudes towards military service and mobilization response rates, tax compliance and expert evaluations, among others. For instance, the current majority opinion among the Hungarian minority in SAP Vojvodina, indicates a lack of their interest in joining Hungary, but this does not necessarily guarantee their loyalty to the Republic of Serbia. Also, there is a factor to be considered that significant portion of Hungarians in Serbia isn't fluent in Serbian language. Furthermore, most of them as well as significant number of Serbs born in SAP Vojvodina have taken Hungarian citizenship in order to have better access to EU countries. Model of dual citizenship may present a factor for itself when it comes to separatist tendencies analytics since this opens an important question of divided loyalties, especially in case of conflict.</p>

11.	Ethnicity	The existence of an ethnic group that is different from the majority and creates a sense of otherness and distinctiveness among members of a separatist group (e.g. the Albanian ethnicity and its relationship with the Serbian ethnicity). In addition to ethnicity, ethno-nationalist separatism employs the concept of historical statehood or at least territorial right, which is desirable but not the most important element used to legitimize separatist aspirations, as ethnic unity always takes the key element (Voronovici 2020, 299).
12.	Religion	The presence of religious affiliation that differs from the majority religion and creates a sense of otherness and uniqueness among the members of a separatist group (e.g. the Uyghurs in the People's Republic of China, who are predominantly of the Islamic faith).
13.	Culture	The presence of a distinct culture that differs from the predominant one, and which, despite a potentially shared ethnicity, creates a sense of otherness and distinctiveness among members of a separatist group (e.g. the Vojvodina or Montenegrin distinct cultures within the Serbian ethnic group).
14.	Language	The existence of a distinct language that differs from the commonly spoken language and creates a sense of otherness or similarity among members of a separatist group (e.g. Albanian or Bosniak language, where the former creates a sense of otherness and the latter creates a sense of similarity that can be leveraged to ease tensions by emphasizing linguistic affiliation; also, the example of the Basque language, an isolate language that differs significantly from all other languages on the Iberian Peninsula). These phenomena are influenced by ethno-linguistic policies that have an impact on separatist aspirations, as best seen in the case of Ukraine (Medvedev et al. 2019, 111).
15.	Foreign influence	The actions of foreign intelligence and security services within a country aimed at using separatist groups for the purpose of achieving the national interests of another state, such as the influence of the Russian Federation on Russian separatists in Ukraine or the past German and Italian fascist influence on Croatian separatists in former Kingdom of Yugoslavia.

16.	Symbols	The existence of a culture of clear expression of national, religious, and other symbols (flags, coats of arms, and other emblems) that indicate a sense of distinctiveness and potential disloyalty to the state (e.g. emphasizing Catalan symbols and opposing the use of symbols of Kingdom of Spain).
17.	Violation of rights	The objective existence of the violation of basic human and minority rights by the state (e.g. the violation of the rights of Russians in Ukraine). It is important to note that state repression is one of the main drivers of separatist tendencies (Kingsbury 2021, 48–49). As mentioned before government oppression may also be a subjective or perceived but even as such it still makes a powerful drive for development of separatist notions and narratives.
18.	Economic prosperity	The economic prosperity of separatist groups is reflected through various economic indicators of well-being such as the overall prosperity of citizens in the state, the median income of households in the group, the average income per capita, the Gini coefficient, and other indicators (e.g. economic inequality between Scots and English). This is supported by research that shows a direct impact of regional development and economic well-being on support for separatist groups (Gehring and Schneider 2020, 16). Sometimes the regions prone to separatism might have their own micro economy based on local and legal production and services, but it can also be financed through semi legal or illegal activities. Crime is often a big contributor to financing terrorism or separatism especially since parent state is perceived as illegitimate and oppressive, therefore making its laws insignificant and obsolete in the light of fight for “national liberation”.
19.	Diaspora communities	Especially important factor is the existence of strong, dedicated and active diaspora that can support separatist tendencies through financial, political, and other means (e.g. the traditionally strong Armenian diaspora supporting the efforts of Nagorno–Karabakh to separate from Azerbaijan and join Armenia).
20.	Lobbying power	The existence of a strong lobbying group abroad, which advocates on behalf of separatist groups before major powers or other significant actors, such as the Albanian lobbyists within the USA.

21.	Civil disobedience	The level of civil disobedience, such as protests, boycotts of elections etc, needs to be measured with great caution as civil disobedience can arise both from objective dissatisfaction with the state of affairs in the country, and as a part of separatist aspirations (for example, civil disobedience without separatist tendencies includes the Martin Luther King Jr. movement, while an example of civil disobedience with elements of separatism is the mass Albanian demonstrations in 1981 in SAP K&M).
22.	Violent tactics	The level of civil disobedience demonstrated through violent methods such as attacking police, military and other security units of the state, using Molotov cocktails, stones, and other dangerous objects during protests, terrorism, etc. The willingness to use violent methods usually implies the readiness of separatist groups to engage in armed rebellion if given the opportunity (e.g. the Basque separatism and ETA's activities in Spain).
23.	Soft power	This factor concerns the ability of a separatist group to shape the preferences of others within the group or among citizens within or outside the state through soft power. It involves the ability to achieve the desired state of autonomy or independence without using force, but rather through social and cultural influence, news manipulation, persuasion and the attractiveness of the idea. The examples of Scottish and Irish separatisms illustrates this concept, as the strong soft power of the Scottish and Irish people, implemented through cinema, myths, culture, and music that gained a worldwide support. Additionally, a state can use soft power to address separatist tendencies, for instance, through education (Luknar 2022, 88).
24.	Migration patterns	The existence of certain migration patterns that lead to the radicalization of another group and creating a sense of insecurity (for instance, the increased migration/return of Serbs to the territory of the SAP K&M, which has further radicalized separatist aspirations among the Albanian population).
25.	Territorial claims	The existence of direct or indirect territorial claims to a specific part of territory or territories by a particular group or state (e.g. territorial claims of Armenia and Azerbaijan on Nagorno-Karabakh or Russia's claims on territories of Ukraine).

26.	State fragility	The existence of a weakened state that is unable to establish complete control over its territory (for example, African states that lack the institutional capacity to maintain control over their own territory).
27.	Miscellaneous factors	Other specific factors that can influence manifestation of separatist tendencies, taking into account that each separatist group is unique.

Source: Adapted from (Agneman 2021, 35); (Roehner and Rahilly 2016, 163–167); (Kobayashi 2020); (Lewis 2022, 15); (Voronovici 2020, 299); (Medvedev et al. 2019, 111); (Kingsbury 2021, 48–49); (Gehring and Schneider 2020, 16), and (Luknar 2022, 88).

In order for the model to be successful, it is necessary to determine the coefficient of value for each factor, which will be used to calculate the intensity of each specific factor. The coefficient values of separatist tendencies, developed by the authors⁷, expressed in points (ranging from 0 – no impact, 3 – moderate impact, to 5 – strong impact), can be seen in Table 3.

Table 3 – Coefficients of values for factors that influence the manifestation of separatist tendencies

Coefficients of values for factors that influence the manifestation of separatist tendencies				
No.	Factor	Value		
		0 (no impact)	3 (moderate impact)	5 (strong impact)

1.	Perception	There is no established subjective perception of the group (e.g. the Romandy in Switzerland).	The subjective perception of the group exists, but it is assessed to be susceptible to changes in different situations (e.g. improvement of economic prosperity).	A clear ¹ subjective perception of the group exists regarding the necessity of separatist tendencies regardless of the current situation and consequences (e.g. Serbs in Republic of Srpska).
2.	Historical factors	The group has not been oppressed throughout the history of the state's existence.	The group has suffered a certain form of oppression, but without crimes against humanity.	The group has been intensively oppressed on various grounds throughout the history of the state, through the use of persecution, ethnic cleansing, genocide, and other crimes against humanity.

¹ Determining the subjective feelings of a particular group is extremely difficult. Therefore, as with most of the factors mentioned, an assessment is made by analysts and experts based on available information and various analytical methods. Such an assessment can never be entirely accurate, which is why it is necessary to develop several different scenarios of separatist tendencies and the consequences of different state policies towards them. Furthermore, it is crucial to emphasize that a more sophisticated scientific methodology is essential for a comprehensive examination of these factors, which needs to be developed in further studies.

3.	Grouping	Members of the group are not concentrated in a specific area of the territory, but rather scattered throughout the entire state (e.g. Tamils in Sri Lanka and Roma).	The existence of a territory where members of the group are concentrated, but it is not easily divisible or separable from the parent state (e.g. Republic of Srpska).	The existence of a clearly divisible territory, which can be easily separated and where members of the group are clustered (e.g. Albanians in the so-called “Preševo Valley”).
4.	National regulatory framework	Secession is illegal according to the national legal framework of the state.	There is an established national normative or legal framework that allows groups the right to self-determination, but under certain conditions (e.g. the Belfast Agreement or the status of Quebec).	There is a clearly established national normative or legal framework that allows groups the right to self-determination without any special conditions.
5.	International legal framework	There are no clearly defined conditions under international law when the right to self-determination is allowed (e.g. the United Nations Charter).	Group can rely on certain interpretations of international courts decisions or opinions regarding the right to self-determination (e.g. advisory opinion of the International Court of Justice on the Declaration of Independence of Kosovo*).	The conditions under which the right to self-determination is in accordance with international law are clear and unambiguous (currently non-existent).

6.	Other separatist tendencies	There are no other separatist movements within the territory of the state, nor in the surrounding areas.	There are other separatist movements within the state, but these groups are involved in some form of conflict (e.g. the Khalistani, Naga, and Tamil movements in India and Sri Lanka).	There are other separatist movements in the territory of the state which support each other (mutual support for Catalan and Basque separatism).
7.	Parent state / Home country	A separatist group does not have its own state and relies on its own strength or the support of the international community (e.g. the Kurds and the Basques).	A separatist group may have a parent state, but it relies on its own resources or international support, which can grow to become the homeland state's support if national interests demand it (e.g. Republic of Serbia and Republic of Srpska).	A separatist group has a parent state that indirectly or directly supports it (e.g. Republic of Albania support to Albanian irredentism).
8.	Political agenda	In the political programs of relevant political parties, there are no demands for autonomy or separatist demands from the groups.	In the political programs of relevant political parties, there are demands for autonomy (e.g. Bosniak parties in the Republic of Serbia).	In the political program of relevant political parties, there are clearly expressed separatist demands (e.g. Scottish National Party).

9.	Leader	A separatist group is without a leader or divided among several uncoordinated groups (e.g. current separatist movements in Northern Ireland).	There is a charismatic leader who leads the group, but currently cooperates and coordinates their activities with the state and is ready for the group’s deradicalization (e.g. Bosniak leaders in the so-called “Sandžak” region).	There is a charismatic leader who leads the group, with exceptional ability to mobilize masses, to whom group members unquestionably believe (e.g. Mahatma Gandhi and Alija Izetbegović).
10.	Population	Only a small number of members of the group share separatist tendencies and they are not dependent on other factors (e.g. Hungarians in the Republic of Serbia).	Approximately 50% of the group’s members hold separatist tendencies that are influenced by other factors (e.g. Moldovans are currently divided on the issue of joining Romania, but the percentage in favor is increasing due to Russia’s actions in Ukraine and their approach to Transnistria).	Two-thirds of the group’s members are unequivocally in favor of independence (e.g. Albanians in SAP K&M or Russians in Crimea).

11.	Ethnicity	There is no separate ethnicity that is distinct and different from the majority (e.g. Libyan factions).	The existence of “emerging ethnic identity” which is still part of the majority ethnicity, but which under certain conditions can develop into a separate one (e.g. “Vojvodina” ethnicity).	The existence of an ethnicity that is different from the majority and creates a sense of otherness and uniqueness (e.g. Albanian ethnicity in the Republic of Serbia).
12.	Religion	Members of separatist groups share the same religious affiliation as the majority population (e.g. Catalans and Basques).	The existence of a religious affiliation that differs from the majority religion, but which <i>per se</i> does not create a sense of otherness or distinctiveness (e.g. Tamil separatism).	The existence of a religious affiliation that differs from the majority religion and creates a sense of otherness and distinctiveness (e.g. Uyghurs in the PR China).
13.	Culture	There is no separate culture that is different from the predominantly represented culture.	The existence of a separate culture that is distinct from the culturally dominant one, and which, despite potentially sharing the same ethnicity, creates a sense of otherness and uniqueness (e.g. the Vojvodina and Herzegovinian cultures).	The existence of a completely different culture compared to the majority (e.g. Hungarians in Transylvania).

14.	Language	<p>Members of a separatist group either speak the same language as the majority population or the language of the separatist group is recognized as an official language of the state (e.g. French, Dutch, and German languages in the Kingdom of Belgium).</p>	<p>The existence of a distinct language that is partially similar to the majority language, which can serve as an instrument under certain conditions to emphasize similarities between different groups (e.g. Bosniak, Croatian, and Serbian language).</p>	<p>The existence of a distinct language that differs from the majority language and creates a sense of otherness or similarity (e.g. Albanian and Basque language).</p>
15.	Foreign influence	<p>There is no foreign support for the separatist group (e.g. the secessionist Cabinda within the Republic of Angola).</p>	<p>The support of a foreign factor to a separatist group is not expressed at a level where the consequences of such support are significant for the group (e.g. Russian support for Republic of Srpska).</p>	<p>The existence of foreign support for a separatist group (e.g. USA support for Albanian separatism).</p>

16.	Symbols	The separatist group lacks clearly developed symbols.	The separatist group possesses symbols, but lacks a culture of constant and intensive expression of the same (e.g. Vojvodina).	The existence of a culture characterized by clear and intense expression of national, religious, and other symbols, which indicate the existence of distinctiveness and potential disloyalty to the state (e.g. Russians in Ukraine).
17.	Violation of rights	The state does not endanger basic human and minority rights (e.g. the situation of Hawaii within the USA).	The state intermittently violates human and minority rights (e.g. contemporary policy of the Republic of Croatia towards Serbs).	The state flagrantly and extensively violates the fundamental human and minority rights of a group, leading to the radicalization of the population (e.g. Myanmar and its human rights violations in Rakhine).
18.	Economic prosperity	Members of the separatist group enjoy good economic prosperity (e.g. Flanders within the Kingdom of Belgium).	Separatist group members, as well as the majority population, experience poor economic conditions (e.g. Serbs, Bosniaks, and Croats in Bosnia and Herzegovina).	Members of the separatist group are of poor economic state, while members of the majority population are relatively more prosperous (e.g. Kurds in Turkiye).

19.	Diaspora communities	There is no active diaspora.	The existence of a diaspora that, under certain conditions, could potentially sponsor a separatist group (e.g. the Irish diaspora).	The existence of an active diaspora that provides support for separatist aspirations of a group through financial, political, and other means (e.g. Albanian diaspora).
20.	Lobbying power	The separatist group lacks lobbying power.	The separatist group has an underdeveloped lobbying group (e.g. Kurds).	The separatist group has exceptional lobbying potential with broad reach and other relevant factors (e.g. Albanian lobby).
21.	Civil disobedience	The separatist group does not exhibit civil disobedience.	The separatist group occasionally displays civil disobedience (e.g. Quebec).	The separatist group practices a high level of civil disobedience (e.g. Catalonia).
22.	Violent tactics	The separatist group employs peaceful means and refrains from using violence (e.g. Scottish independence movement).	The separatist group occasionally resorts to violence (e.g. Albanians in the so-called "Preševo Valley").	The separatist group engages in intensive use of violence (e.g. the former Chechen and Irish secessionism).

23.	Soft power	The separatist group lacks soft power (e.g. Serbian independence movement in Bosnia and Herzegovina).	The separatist group in question exhibits a partial capacity for exercising soft power (e.g. Bosniak separatism in the so-called “Sandžak”).	The separatist group possesses an exceptional capability of soft power (e.g. Scottish separatism).
24.	Migration patterns	A specific pattern of migration does not exist.	Certain migration patterns do exist, but they are of low intensity (e.g. the return of displaced Bosniaks to the territory of Republic of Srpska).	The existence of certain migration patterns may lead to the radicalization and perceived threat of another group (e.g. settlement of Muslims in Kashmir during the 20th century).
25.	Territorial claims	There are no direct or indirect territorial claims made on a specific part of the territory.	Existence of indirectly expressed territorial claims over a specific portion of territory (e.g. the region of so-called “Sandžak”).	The existence of unequivocally stated territorial claims on a certain area (e.g. Kurdistan encompasses territories of Turkiye, Syria, Iraq, and Iran).
26.	State fragility	The state is fully capable of maintaining control over its entire territory.	A state is not in full control over a certain portion of its territory (e.g. the Republic of Serbia in regard to SAP K&M).	The state is incapable of maintaining control over large portions of its territory (e.g. Nigeria).
27.	Miscellaneous factors	The existence of specific factors unique to a particular separatist group. Assign 0, 3, or 5 points for each additional factor based on the expert assessment of the analyst.		

Source: Processed by the authors’.

After the identified factors and their coefficient values have been determined, they are then scaled. The scale of the intensity of separatist tendencies can be observed in Table 4.

Table 4 – Scale of intensity of separatist tendencies

Scale of intensity of separatist tendencies		
The intensity scale	Value	Explanation
Minimum (not excluded)	0–15	There is no established separatist presence, but it may emerge under certain conditions.
Low	16–45	There are separatist groups and actions in their early or initial stages (potential phase of identity formation).
Medium	46–70	There are separatist activities in the developed initial phases, with the potential for further intensification through the consolidation of separatist forces (the potential mobilization phase).
High	71–90	Separatist actions become open and public and require an immediate response from the state (potential phase of (un)armed conflict).
Very high	91 +	Separatist groups begin to create parallel institutions and forces, where in this phase preventive action is impossible (potential phase of international recognition).

Source: Processed by the authors’.

By using the model, it is possible to determine several key parameters, such as: 1) Key factors that influence certain separatist tendencies, as well as their intensity of manifestation; 2) A scale of the intensity of a specific separatist tendency can be obtained by adding up the values determined by the analyst based on specific factors; 3) Regular monitoring of various security phenomena within the state and their filtering through the model can identify separatist groups in early stages that need to be monitored; 4) Based on the analysis of integrated data, it is possible to map key factors that influence separatist tendencies (causes), which can be further elaborated through various analytical methods. Thus, potential solutions can be identified.²

² If the analysis determines that there is a significant influence of the economic well-being factor and its correlation with the growth of separatist tendencies, it is possible to direct the analytical team towards the development of scenarios in which the behavior of the separatist group will be analyzed in the case of improved

In the following sections of this paper, we will elaborate on the model by providing examples of selected separatist tendencies within the Republic of Serbia.

APPLICATION OF MIST IN THE REPUBLIC OF SERBIA

To present the implementation of the model, it is necessary to start with certain assumptions regarding the key separatist tendencies. This includes irredentist tendencies (Figure 2) towards the territory of the Republic of Serbia, which can be defined as a strategy of individuals or groups at the national and international level with the goal of unifying all territories where members of a particular group reside into a single political entity (Malbašić and Trbojević 2020, 39).

It is thus estimated that there are two significant separatist tendencies identified in the Republic of Serbia. The first is Bosniak separatism, primarily observed in the Raška–Polimlje region, often referred to as the “Sandžak”. The second is Albanian separatism, which manifests in the municipalities of Preševo and Bujanovac. These municipalities, along with Medveđa, where the population is predominantly Serbian, collectively make up the region known as the “Preševo Valley”.

There are also other factors in the Republic of Serbia that are currently of very low intensity and which, at least in the short and medium term, do not pose a threat to the security of the Republic of Serbia. One such factor is the Hungarian factor, which tends to manifest in areas where Hungarians form the majority population, particularly in the northern part of the Autonomous Province of Vojvodina (Vojvodina). The presence of a significant Hungarian population in these areas contributes to a distinct regional identity. Another noteworthy factor is the Vojvodina factor, primarily embraced by a small number of citizens of the Republic of Serbia who perceive Vojvodina as a distinct element within the state. This perspective fosters the development of a “Vojvodinian” identity separate from the broader Serbian national identity.³

---

economic conditions. Therefore, it is possible to develop certain policies such as equal regional development or decentralization, which potentially could calm down separatist tendencies and give the state more time for preparation.

³ The Vojvodina factor can be identified among an extremely small number of citizens with extremist views of different ethnic affiliations, as well as certain political parties such as the League of Social Democrats of Vojvodina. They tend to radicalize the polarization of citizens of the Republic of Serbia, who, due to exposure to radical political extremes, accept the political options of right and left populism

Figure 2 – Irredentist territorial pretensions towards Serbia

Source: Panonian 2009.

Separatist tendencies in SAP K&M will not be considered, as they are already fully expressed and require separate research, but they still constitute separatism in its “terminal phase” of semi–frozen conflict. Therefore, focus of this paper are separatist tendencies in the so–called “Sandžak region” and Vranjska or so–called “Preševo Valley”.

In addition, the potential application of the model in analyzing certain security phenomena that could potentially develop into open separatist actions in the long term will be presented. Thus, the “Vojvodina factor” will be incorporated into the model to illustrate how it can

---

as the “lesser evil”. In other words, citizens of the Republic of Serbia become more loyal to the state the longer they are exposed to political extremes, and the intentions and consequences of the actions of the Vojvodina factor, as well as their loyalty, are questionable.

contribute to better understanding of a particular security phenomenon and its classification.

Application of the model in the analysis of Bosniak and Albanian separatism in Serbia

In Table 5, it is possible to see the application of the model in the example of Bosniak separatism in the so-called “Sandžak region” in the Republic of Serbia, where factor intensity for each factor has been assessed by the authors’ based on the framework presented in Table 3.

Table 5 – Application of MIST in the example of Bosniak separatism in the Republic of Serbia

Application of MIST in the example of Bosniak separatism in the Republic of Serbia			
No.	Factors that influence the manifestation of separatist tendencies	Value	Factor intensity
1.	Perception	5	Strong impact
2.	Historical factors	5	Strong impact
3.	Grouping	5	Strong impact
4.	National regulatory framework	0	No impact
5.	International legal framework	3	Moderate impact
6.	Other separatist tendencies	5	Strong impact
7.	Parent state / Home country	3	Moderate impact
8.	Political agenda	3	Moderate impact
9.	Leader	3	Moderate impact
10.	Population	3	Moderate impact
11.	Ethnicity	5	Strong impact
12.	Religion	5	Strong impact
13.	Culture	3	Moderate impact
14.	Language	3	Moderate impact
15.	Foreign influence	3	Moderate impact
16.	Symbols	3	Moderate impact
17.	Violation of rights	0	No impact
18.	Economic prosperity	3	Moderate impact
19.	Diaspora communities	3	Moderate impact
20.	Lobbying power	3	Moderate impact
21.	Civil disobedience	0	No impact
22.	Violent tactics	0	No impact
23.	Soft power	3	Moderate impact
24.	Migration patterns	0	No impact

25.	Territorial claims	3	Moderate impact
26.	State fragility	3	Moderate impact
27.	Miscellaneous factors	0	No impact
The overall intensity of manifestation of separatist tendencies		75	High

Source: Processed by the authors’.

By applying the model in the example of Bosniak separatism, the overall intensity of separatist tendencies has been determined to be 75 points, which represents the initial phase of the “HIGH” intensity scale. Thus, an intensification of non-violent resistance can be expected, where armed resistance is unlikely, but cannot be ruled out in case of the crisis overflow from the SAP K&M to the so-called “Preševo Valley” and the so-called “Sandžak”, as well as in case of the influence of foreign factors.

In other words, the Bosniak factor is increasingly showing open separatist tendencies, disguised as demands for autonomy and regionalization under the auspices of European Union, with the aim of permanent separation of the region of Raška, so-called “Sandžak” from the Republic of Serbia, as well as a part of it in Montenegro, and its creation as a separate “European region”, which would be a separate federal unit outside the composition of the Republic of Serbia and Montenegro in the hypothetical case of European Union federalization.

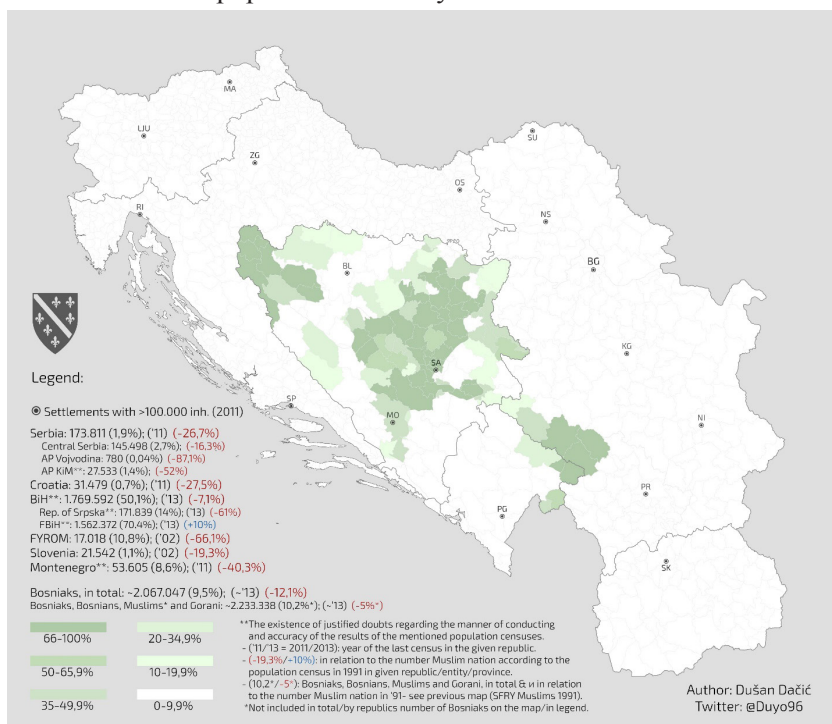
Taking the above into consideration, Bosniak separatism is long-term oriented, and its manifestation will be intensified by the potential accession of the Republic of Serbia and Montenegro to the European Union. However, the European Union, at least currently, does not support separatist groups on its territory. This is only possible in the case of the regionalization of the European Union, which gives Bosniak separatists the opportunity to lobby within European institutions at a higher level than the current one.

In the future, an intensification of demands for autonomy in the so-called “Sandžak” region can be expected without a direct violation of the territorial integrity and sovereignty of the Republic of Serbia. The idea is to use subtle separatism under the guise of autonomy demands to bring the Republic of Serbia to a *fait accompli* where, as a member of the European Union, it will be more susceptible to demands for regionalization and other potential “European regions” within the country. This strategy is likely to involve lobbying within European institutions at a higher level than is currently possible. This could be viewed as a form of political subversion or manipulation of state institutions by non-state actors.

On the other hand, Bosniak separatism could put Bosniaks living in the so-called “Sandžak” in an extremely dangerous position that could result in isolation in every form. This is because it is extremely difficult, both geographically and in every other way, to connect the region with a corridor that would ensure the effective functioning of Bosnia and Herzegovina with the “Sandžak” in its composition (see figure 2), so the most rational solution might be the creation of a “European region”.

Ethnic enclaves in the region are highly complex formations, and the solution of merging with Bosnia and Herzegovina could only be achieved through war or ethnic cleansing, which makes this scenario highly unlikely. Almost all previous attempts to achieve ethnic homogeneity as a condition for statehood have ended in tragedy (Dubnov and Robson 2019, 27).

Figure 3 – Bosniaks in the territory of the former Yugoslavia according to the 2002/11/13 population census year

Source: Dačić 2022.

In Table 6, it is possible to see the application of the model using the example of Albanian separatism in the so-called “Preševo Valley”

in the Republic of Serbia, where factor intensity for each factor has been assessed by the authors' based on the framework presented in Table 3.

Table 6 – Application of MIST on the example of Albanian separatism in the Republic of Serbia

Application of MIST on the example of Albanian separatism in the Republic of Serbia			
No.	Factors that influence the manifestation of separatist tendencies	Value	Factor intensity
1.	Perception	3	Moderate impact
2.	Historical factors	3	Moderate impact
3.	Grouping	5	Strong impact
4.	National regulatory framework	0	No impact
5.	International legal framework	3	Moderate impact
6.	Other separatist tendencies	5	Strong impact
7.	Parent state / Home country	5	Strong impact
8.	Political agenda	3	Moderate impact
9.	Leader	0	No impact
10.	Population	3	Moderate impact
11.	Ethnicity	5	Strong impact
12.	Religion	5	Strong impact
13.	Culture	5	Strong impact
14.	Language	5	Strong impact
15.	Foreign influence	5	Strong impact
16.	Symbols	5	Strong impact
17.	Violation of rights	0	No impact
18.	Economic prosperity	3	Moderate impact
19.	Diaspora communities	5	Strong impact
20.	Lobbying power	5	Strong impact
21.	Civil disobedience	3	Moderate impact
22.	Violent tactics	3	Moderate impact
23.	Soft power	3	Moderate impact
24.	Migration patterns	0	No impact
25.	Territorial claims	5	Strong impact
26.	State fragility	3	Moderate impact
27.	Miscellaneous factors	0	No impact
The overall intensity of manifestation of separatist tendencies		90	High

Source: Processed by the authors'.

Using the model on the example of Albanian separatism, a total intensity of separatist tendencies was determined to be 90 points, representing the highest phase of the “HIGH” intensity scale, extremely close to the “VERY HIGH” intensity scale where state preventive policies are no longer effective. As a result, there is a potential transition from non-armed to armed insurrection, terrorist actions, and demands for international recognition in a certain form.

In other words, the Albanian factor in the political discourse displays open separatist tendencies, almost at the level of creating parallel institutions. In contrast to the subtler and more planned Bosniak separatism, Albanian separatism in the so-called “Preševo Valley” aims to include the mentioned region in negotiations between Belgrade and Priština (Politika 2023), in order to achieve a territorial exchange or a certain degree of autonomy for the region. This would limit the action of the Republic of Serbia in the “Preševo Valley” in the long run and ultimately lead to the further creation of the so-called “Greater Albania”.

In contrast to the situation in the so-called “Sandžak”, separatism in the so-called “Preševo Valley” is much easier to manifest in the form of demands for a demilitarized zone, followed by the granting of a special status, and ultimately the concrete separation of the region from the Republic of Serbia. This is due to the fact that this region is easily connectable with the region of the SAP K&M, so the problem of corridors and ethnic enclaves does not exist. It is important to note that the so-called “Preševo Valley” has already experienced an escalation of armed conflicts, which were successfully neutralized by the Republic of Serbia. However, escalation of similar conflicts shouldn’t be ruled out in near future.

Application of MIST in the analysis of the Vojvodina factor in Serbia

In the public discourse of the Republic of Serbia, it is often assumed that if the issue of SAP K&M is not resolved, separatist tendencies will spread to other regions. Among other legitimate regions (such as the so-called “Sandžak” and the so-called “Preševo Valley”), Vojvodina is also frequently mentioned as a separatist issue that is being analyzed.

Using the Vojvodina example, we will demonstrate how the model can help understand a certain security phenomenon that is not fully developed and needs to be classified in a certain way. The assumption of

political leaders, as well as analysts, that there are separatist tendencies in Vojvodina, can be the reason for numerous analytical errors, where analytical material is prepared based on a pre-determined conclusion, in order to justify the recipient's views. To reduce the impact of random interpretation of security phenomena and their incorrect definitions, it is possible to apply the model to resolve any misunderstandings. In this way, the analysis of the Vojvodina factor through the model can be seen in Table 7, where factor intensity for each factor has been assessed by the authors' based on the framework presented in Table 3.

Table 7 – Application of MIST in the example of the Vojvodina factor in the Republic of Serbia

Application of MIST in the example of the Vojvodina factor in the Republic of Serbia			
No.	Factors that influence the manifestation of separatist tendencies	Value	Factor intensity
1.	Perception	0	No impact
2.	Historical factors	0	No impact
3.	Grouping	0	No impact
4.	National regulatory framework	0	No impact
5.	International legal framework	3	Moderate impact
6.	Other separatist tendencies	3	Moderate impact
7.	Parent state / Home country	0	No impact
8.	Political agenda	3	Moderate impact
9.	Leader	0	No impact
10.	Population	0	No impact
11.	Ethnicity	3	Moderate impact
12.	Religion	0	No impact
13.	Culture	3	Moderate impact
14.	Language	0	No impact
15.	Foreign influence	0	No impact
16.	Symbols	3	Moderate impact
17.	Violation of rights	0	No impact
18.	Economic prosperity	3	Moderate impact
19.	Diaspora communities	0	No impact
20.	Lobbying power	0	No impact
21.	Civil disobedience	0	No impact
22.	Violent tactics	0	No impact
23.	Soft power	0	No impact

24.	Migration patterns	0	No impact
25.	Territorial claims	0	No impact
26.	State fragility	3	Moderate impact
27.	Miscellaneous factors	0	No impact
The overall intensity of manifestation of separatist tendencies		24	Low

Source: *Processed by the authors*’.

By applying the model on the example of the Vojvodina factor, the total intensity of separatist tendencies was determined to be 24 points, which represents the initial phase of the “LOW” intensity scale. This indicates the existence of potential (in this case, low probability) for the early stage in forming of a separate identity.

Based on this framework, we can conclude that there is a potential for the creation of Vojvodina separatist tendencies in the case of stronger polarization of citizens of the Republic of Serbia and the strengthening of national disunity caused by artificial divisions.

Without applying the model, the Vojvodina factor could be classified as a separatist tendency, considering the theatrical performances of the political leaders, as well as the political benefits that certain political actors may have with right-wing populist discourse in the public. However, by analyzing specific factors, it has been determined that the Vojvodina factor should not be disregarded as a security phenomenon, but that it should not currently be classified as a region with significant separatist tendencies.

This could intensify in the long term in the case of neglecting national unity by the state, which can create necessary distinctiveness and otherness in relation to the Republic of Serbia. A similar example can be found in the Herzegovinian factor, which, if not channeled in the right way by the state, might have long-term detrimental consequences similar to the consequences of the creation of the contemporary Montenegrin national corpus. However, Herzegovinian type of separatism is highly unlikely since both from historical and actual perspective there is a strong sense of Serbian identity without specific forms that were present in Montenegro for centuries.

PROPOSED SOLUTIONS DERIVED FROM MODEL APPLICATION

Several key factors can be identified as contributing to Bosniak extremism, including ethnic and religious radicalization and extremism. This is influenced by historical circumstances that have shaped the perception of the region's population. Furthermore, the concentration of the Bosniak population in a specific territory creates the potential for separation from Serbia and Montenegro, with the aim of establishing a European region.

Another factor to consider is the impact of Albanian separatism in the SAP K&M and the so-called "Preševo Valley" on the situation in the "Sandžak" region. The influence of foreign factors, particularly Turkiye, has the potential to destabilize the Republic of Serbia by providing support to Bosniak separatism. Additionally, the general economic situation in the Republic of Serbia plays a role in shaping the overall environment.

On the other hand, there are several potential factors that the Republic of Serbia can utilize in addressing Bosniak separatism. Firstly, the similarity between the Bosniak and Serbian language and culture serves as a basis for fostering stronger bonds and closeness between the two peoples. Building upon these shared elements can contribute to a sense of unity and understanding.

Secondly, the exceptional cooperation between Bosniak leaders and the Republic of Serbia presents an opportunity for constructive engagement and dialogue. By nurturing this cooperation, mutual interests can be pursued, and potential sources of tension can be mitigated.

Thirdly, the Republic of Serbia's positive and productive collaboration with the Republic of Turkiye, driven by common economic interests in the Balkans, provides an additional leverage point. This cooperation can contribute to regional stability and facilitate diplomatic efforts aimed at addressing separatist aspirations.

Furthermore, the Republic of Serbia's current approach towards the Bosniak community deserves recognition. The state's firm stance against all forms of ethnic and religious extremism reinforces the importance of tolerance, respect, and the rejection of divisive ideologies.

In addition, the Republic of Srpska and Montenegro can serve as instruments of pressure for the Republic of Serbia in case of foreign support for separatist aspirations within its borders.⁴

When it comes to Albanian separatism, we can separate several key factors that contribute to Albanian separatism. Firstly, ethnic and religious radicalization and extremism play a significant role in fueling separatist sentiments. These factors contribute to a sense of division and polarization within the Albanian population, leading to the pursuit of separatist agendas.

Secondly, historical circumstances, particularly the impact of war events in the SAP K&M and the territory of the so-called “Preševo Valley,” have shaped the perceptions of the population in the region. These events have influenced the collective memory and identity, fostering a desire for separation from the Republic of Serbia.

The concentration of the Albanian population in a distinct territory that is geographically separable from the rest of Serbia provides another underlying cause of separatism. This concentration creates a sense of distinctiveness and fosters aspirations for integration into the concept of a “Greater Albania.”

Furthermore, the unresolved issue of the SAP K&M poses a significant challenge. The lack of a comprehensive resolution and the ongoing political complexities contribute to the persistence of separatist tendencies.

The extremely strong influence of foreign factors, including the Albanian diaspora and their lobbying efforts towards major global powers, plays a significant role in promoting and supporting separatist aspirations. These external influences further exacerbate the separatist sentiment and contribute to the pursuit of a “Greater Albania” agenda.

Lastly, the existence of “sponsor states,” including the majority of western states and the Republic of Albania, indirectly supports the creation of a “Greater Albania” and provides logistical and financial

---

⁴ The international legal framework is also one of the strong levers that the Republic of Serbia can use, especially after the intervention of the Russian Federation in Ukraine. However, this example shows the sensitivity of this lever to geopolitical power games and double standards. Therefore, this lever is not mentioned, considering that it has become negligible due to the continuous violation of international law by major powers. In other words, the Republic of Serbia can invoke international law as much as it wants, but in the end, great powers will act in accordance with their national interests. If they want a special region like the so-called “Sandžak”, it will happen regardless of the international legal framework.

assistance to separatist actors. The example of the Fund for the so-called “Preševo Valley” highlights the external support received by separatist movements.

The Republic of Serbia possesses certain potential leverage that can be utilized in addressing Albanian separatism. Firstly, the dependence of the Albanian separatist movement on foreign factors, particularly the influence and interests of major powers, primarily the United States, plays a significant role in shaping the dynamics of the separatist movement. Understanding and effectively managing these external factors can provide the Republic of Serbia with leverage in mitigating the impact of separatist aspirations.

The current attitude of the Republic of Serbia towards the Albanian community is crucial. The state emphasizes the importance of sanctioning all forms of ethnic and religious extremism, while simultaneously displaying a high level of tolerance for the violation of the Constitution of the Republic of Serbia by Albanian political leaders in the so-called “Preševo Valley”. This approach allows for a delicate balance where the state does not oppress the separatist group directly, potentially influencing their motivations and actions.

The Republic of Serbia can also draw upon strategic partnerships with neighboring countries, including the Republic of North Macedonia, Montenegro, and Greece, to counter Albanian separatism. These nations share similar concerns and face similar separatist aspirations, enabling collaborative efforts to suppress and address separatist tendencies in the region.

Furthermore, the Republic of Srpska and Montenegro serve as instruments of pressure that the Republic of Serbia can employ in response to external support for separatist aspirations within its borders. The influence and actions of foreign factors can be met with coordinated responses and countermeasures, utilizing these strategic alliances to protect the territorial integrity and stability of the Republic of Serbia.

If key actors from all sides demonstrate political will, several key policies can be implemented to reconcile seemingly irreconcilable parties and pave the way for a solution. Firstly, it is essential to strengthen national unity by actively suppressing any form of polarization and division within the nation. This includes countering artificial political and other divisions that may be instigated by foreign factors or by the

state itself. The focus should be on fostering a sense of shared identity and common purpose.⁵

A crucial aspect of the solution lies in implementing genuine decentralization within the Republic of Serbia at the level of municipal self-government units. Decentralization should be based on administrative and functional considerations rather than religious or ethnic divisions. Reforming the current electoral law of the Republic of Serbia is necessary to reduce the influence of partitocracy and enhance the democratic process.

A “zero tolerance” policy should be adopted towards any form of ethnic and religious extremism, firmly addressing and confronting such ideologies and actions. This approach sends a clear message that such divisive behavior will not be tolerated within the Republic of Serbia.

Creating more favorable economic conditions is paramount to improve the well-being of all citizens. This involves promoting balanced regional development, implementing measures to reduce taxes, enhancing infrastructure connectivity, and fostering entrepreneurship to stimulate economic growth and prosperity.

The development of analytical capacities within the national security system of the Republic of Serbia is crucial. Strengthening these capacities will enable improved prevention policies, enhancing the state’s ability to identify and address potential challenges and threats to security. Additionally, other preventive (hard) policies should be considered, including the withdrawal of investments from regions where separatist tendencies emerge, enhancing security and military capacities, actively

---

⁵ Strengthening of national unity prevents the creation of new identities and suppresses secessionism before it appears. Currently, the existence of peculiarities in the form of Herzegovinian, Vojvodinian, and others should be directed towards the centralization of the same in one Serbian identity, with complete respect for the peculiarities that each of them brings. However, for the strengthening of national unity, joint action of all state authorities and citizens is necessary, who would through the education system and similar activity, fight against prejudices (the attitude towards Serbs refugees in the Republic of Serbia and the attitude towards Serbs from the Republic of Serbia outside its borders) and point out the importance of Serbian in relation to special regional identities. The primary reason for the current distancing of regional identities, besides the influence of the foreign factor, is the lack of an integrated policy that would actively work on bringing together and integrating all Serbian peculiarities into one. That policy would certainly have positive effects given that the differences within the Serbian ethnic and national corpus in the Balkans are far less and trivial than some other examples (Romanian, Hungarian, Croatian, etc.).

fragmenting secessionist groups, and supporting the emergence of alternative secessionist movements that focus on autonomy building.

The solutions in question do not represent the final strategy that the state should apply in the fight against separatism, as creating such a strategy would require a serious commitment from the state and the involvement of the entire society in the process of its development.

CONCLUSION

In the first part of the paper, the concept of separatism and its phases were defined in order to successfully distinguish it from other similar security phenomena. The second part of the paper presented the MIST, which may be used for the identification of specific separatist tendencies and important vectors that affect them. In the third part of the paper possible applications of the model were shown through concrete examples of Bosniak and Albanian separatism in Republic of Serbia, as well as the way in which it can serve as an auxiliary tool in defining a particular phenomenon using the example of the Vojvodina factor.

The application of the model has determined that the most serious separatist tendency in the Republic of Serbia is present within Albanian separatism, which is at the threshold of very high intensity of action and represents a kind of point of no return for the separatist group. When separatist tendencies reach a very high intensity of action, we come to a situation in which the state can either regain control over its part of the territory by force or accept the demands of the separatist group. Returning to the previous situation is almost impossible, considering that the critical mass is present in the separatist group to such an extent that the perception of the population changes, and it can only be pacified, but never “tamed”.

On the other hand, the so-called “Sandžak” has the potential to be used for an attempt to disintegrate the Orthodox Christian and Serbian corpus. This stems from the fact that Bosniak separatism is primarily manifested on a religious, and then ethnic basis. Thus, legitimate dissatisfaction of the Bosniak people with the overall situation in the Republic of Serbia could be exploited by powerful Islamist and terrorist groups, which would not be directed towards directly threatening the territorial integrity and sovereignty of the Republic of Serbia, but would be used as an instrument for sowing fear in European states, as well as

a gathering place for certain terrorist groups in Bosnia and Herzegovina and SAP K&M.

At the end of the paper, key solutions in fighting against separatist tendencies were proposed that, according to the authors' estimation, would have the greatest impact on giving effective answers to separatist actions.

Based on the presented analysis, it seems clear that some volatile regions in the Republic of Serbia require urgent attention and finding of comprehensive solutions. The problems in these regions have been perpetuated by a variety of factors, including economic stagnation, political manipulation, and ethnic tensions. Failure to address these challenges will only lead to further destabilization, which could be exploited by domestic and foreign actors for their own gain. It is crucial that all parties involved work together to find sustainable and equitable solutions that will promote stability and prosperity for all.

REFERENCES

- Agneman, Gustav. 2022. "How economic expectations shape preferences for national independence: Evidence from Greenland." *European Journal of Political Economy* 72: 2–59. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2021.102112>.
- Cambridge Dictionary. 2023. "Meaning of separatism in English." *Cambridge Dictionary*. Last access 1 May 2023. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/separatism>.
- Clark, Robert M. 2019. *Intelligence Analysis: A Target-Centric Approach 5th Ed.* Washington: Sage Publications Inc.
- Dačić, Dušan. 2022. "Bosniaks in the territory of the former Yugoslavia according to the 2002/11/13 population census year." *Twitter*. 23rd of February. Last access May 01, 2024. <https://twitter.com/Duyo96/status/1496559679002095616>.
- Dubnov, Arie M, and Laura Robson. 2019. *A Transnational History of 20th Century Territorial Separatism: Partitions*. Stanford: Stanford University Press.
- Gehring, Kai, and Stephan A. Schneider. 2020. "Regional resources and democratic secessionism." *Journal of Public Economics* 181: 1–18. doi: [10.1016/j.jpubeco.2019.104073](https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2019.104073).

- Golubović, Marko, and Radiša Saković. 2023. "The Comparative Analysis of the State Strategic Documents in the Field of Security." *Vojno delo* 1 (23): 1–17. doi: 10.5937/vojdela2301001G.
- Griffiths, Ryan D. 2017. *Age of Secession: The International and Domestic Determinants of State Birth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kingsbury, Damien. 2021. *Separatism and the State*. New York: Taylor and Francis Group.
- Kobayashi, Audrey. 2020. *International Encyclopedia of Human Geography (2nd Edition)*. Amsterdam: Elsevier.
- Krause, Peter. 2022. "The strategies of counter-secession: How states prevent independence." *Nations and Nationalism* 28 (3): 788–805. doi: <https://doi.org/10.1111/nana.12822>.
- Krnetić, Helena. 2017. *Theory of secession – case study: Catalonia and Scotland*, Master Thesis, Banjaluka: University of Banjaluka – Faculty of Political Sciences.
- Lewis, Jacob S. 2022. "What drives support for separatism? Exposure to conflict and relative ethnic size in Biafra, Nigeria." *Nations and Nationalism*: 1–25. doi: <https://doi.org/10.1111/nana.12907>.
- Luknar, Ivana. 2022. "Education as an Aspect of Soft Power in Solving the Kosovo–Metohija Problem." *Vojno delo* 5: 83–92. doi: <https://doi.org/10.5937/vojdela2205083L>.
- Malbašić, Zoran, and Milovan Trbojević. 2020. "Defining Irredentism as a Security Phenomenon." *Journal of Criminalistics and Law* 25 (2): 39–51. doi: <https://doi.org/10.5937/nabepo25-25836>.
- Medvedev, Nikolay, Dimitriy Slizovskiy, Viktor Glebov, Vadim Medvedev and Abdul R. Amini, A. R. 2019. "Ethno–Language Issue as a Source of Separatism and Instability in Ukraine." *Journal of Politics and Law* 12 (5): 111–117. doi: <https://doi.org/10.5539/jpl.v12n5p111>.
- Muro, Diego. 2018. *Strategies of secession and counter-secession in Secession and Counter-secession: An International Relations Perspective (19–26)*. Barcelona: Barcelona Centre for International Affairs.
- Oxford Learner's Dictionary. 2023. "Definition of separatist noun from the Oxford Advanced American Dictionary." Oxford Learner's Dictionary. Last access May 01, 2023. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american-english/separatist>.

- oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/separatist.
- Oxford Reference. 2019. "Definition of Separatism". Oxford Reference. Last access 1st of May 2023. <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780191848124.001.0001/acref-9780191848124-e-182;jsessionid=84C246A3B418CEF981C23F23DB8D959B>.
- Pang, Qin, and Fan Jiang. 2019. "Hong Kong's growing separatist tendencies against China's Rise: Comparing mainland and Hong Kong college students' national identities." *Journal of Current Chinese Affairs* 48 (1): 3–28. doi: <https://doi.org/10.1177/1868102619886597>.
- Panonian. 2009. "Irredentist territorial pretensions towards Serbia (1919–2009)." *Wikiwand*. Last access March 07, 2023. https://www.wikiwand.com/sr/Иредентистички_национализам.
- Pavković, Aleksandar. 2012. "Secession and its diverse definitions", Hobart: Australian Political Studies Association Conference, 24–26 September.
- Petrović, Rajko. 2022. *Španija – suzbijanje secesionizma*. Belgrade: Catena Mundi and Institute for European Studies.
- Politika. 2023. "In Washington, they are looking for a community of Albanians in Pristina." *Politika*. Last access May 01, 2023. <https://www.politika.rs/scc/clanak/540253/vasington-alnabci-presevo>.
- Rae, Danielle. 2019. "The Causes of Separatist Violence." *The Undergraduate Journal of Politics, Policy and Society*. Last access May 05, 2023. <https://www.ujpps.com/index.php/ujpps/announcement/view/29>.
- Reddit. 2020. "FlagMap of Europe if all separatist movements were successful." Last access May 01, 2023. https://www.reddit.com/t/MapPorn/comments/gyywlh/flagmap_of_europe_if_all_separatist_movements/.
- Roehner, Bertrand M., and Leonard J. Rahilly. 2016. *Separatism and Disintegration: A comparative investigation*. Paris: University Pierre and Marie Curie.
- Roth, B. R. 2023. "Self-determination as the basis for a right to secession." In *The Routledge Handbook of Self-Determination and Secession*, edited by Ryan D. Griffiths, Aleksandar Pavković and Peter Radan, XX–XX. New York: Taylor and Francis Group.

- Ryabinin, Yevgeny. 2017. "The Basic Causes of Contemporary Separatism." *Journal of Geography, Politics and Society* 7 (1): 5–9. doi: <https://doi.org/10.4467/24512249JG.17.001.6200>.
- Tilly, Charles. 2004. *Social Movements 1768 – 2004*. London: Paradigm Publishers.
- Voronovici, Alexandr. 2020. "Internationalist Separatism and the Political Use of "Historical Statehood in the Unrecognized Republics of Transnistria and Donbass." *Problems of Post– Communism* 67 (3): 288–302. doi: <https://doi.org/10.1080/10758216.2019.1594918>.
- Wellman, Cristopher H. 2005. *A Theory of Secession: The case for political self–determination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Xhardez, Catherine. 2020. *Divided Belgium: Flemish nationalism and the rise of pro–separatist politics in Separatism and Regionalism in Modern Europe*. Berlin: Logos Verlag Berlin.

Марко Голубовић*

Министарство одбране Републике Србије

Рајко Петровић**

Институт за европске студије, Београд

Радиша Саковић***

Министарство одбране Републике Србије

МОДЕЛ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ СЕПАРАТИСТИЧКИХ ТЕЖЊИ: ПРАКТИЧНИ И ТЕОРЕТСКИ ПРИСТУП

Сажетак

Географски положај Републике Србије, њена историја, као и припадање региону Југоисточне Европе, стављају је у незавидан положај када су у питању војни и невојни изазови, ризици и претње безбедности државе. Једне од таквих претњи представљају и сепаратистичке тежње у Републици Србији које су у потпуности испољене на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија, а које се у различитим облицима појављују и у осталим деловима Републике Србије. Основни циљ рада јесте стварање модела којим ће се на једном месту идентификовати сепаратистичке тежње на територији Републике Србије, утврдити њихов интензитет, као и разрадити кључни узроци и последице, али и изложити потенцијална решења.

Применом Методе идентификације сепаратистичких тежњи (МИСТ) утврђене су две кључне сепаратистичке тежње, од којих је бошњачки сепаратизам у Рашко–полимској области (тзв. Санџак) у раној фази развоја ка (не)оружаном отпору, док је албански сепаратизам у тзв. „Прешевској долини“ у касној фази (не)оружаног отпора са тенденцијом преласка на стварање паралелних безбедносних институција и захтевања међународног признања или одређеног вида специјалног статуса. Поред наведеног, анализиран

* Имејл- адреса: marko.golubovic@mod.gov.rs.

** Имејл- адреса: rajko.petrovic@ies.rs.

*** Имејл- адреса: radisa.sakovic@mov.gov.rs.

је и војвођански фактор, где је утврђено да исти има потенцијал преливања ка фази стварања идентитета, што потенцијално представља рану фазу сепаратистичког деловања.

На крају рада предложени су и одређени начини борбе Републике Србије против сепаратистичких тежњи. Поменута решења су само нека од кључних који би, по процени аутора заснованој на примени МИСТ–а, имала највећи утицај на решење сепаратистичких деловања.

За стварање свеобухватног решења неопходан је заједнички наступ свих институција Републике Србије, међународне заједнице, политичка воља, као и воља становништва која у доста случајева зависи од воље политичких лидера различитих заједница. У супротном, кризни региони Републике Србије ће и даље остати подложни инструментализацији и злоупотреби од стране, како домаћих политичких актера, тако и великих сила.

Кључне речи: сепаратизам, Република Србија, безбедност, изазови, ризици, претње

---

* Овај рад је примљен 18. марта 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

Сања Лазаревић Радак*

Институт за политичке студије, Београд

ГАВРИЛО ПРИНЦИП У УЛИЧНОЈ УМЕТНОСТИ: ПРИМЕР ИДЕОЛОШКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ**

Сажетак

Упркос томе што је инструментализован кроз писане наративе и званичну историју сећања, како у Краљевини Југославији, тако у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, Гаврило Принцип, у Србији, упоредо са званичном, историјском улогом постаје супкултурни јунак и херој улице, о чему сведочи континуирана употреба његовог лика у уличној уметности. Како би се разумеле употребе његове биографије у популарној култури и у јавном простору, анализом су обухваћени мурални сликарства на којима је Принцип представљен као: 1. мученик; 2. морални победник и 3. заштитник навијачке супкултуре. Анализа показује да све три фигуре остају међузависне, па се садржаји једне препознају у другој, творећи тако сложена репрезентација отпора који надилази идеолошке, политичке и културне границе. У том смислу, репрезентације „моралног победника” и „заштитника навијача”, могу се схватити као подваријанте представа о херојству и мучеништву које припадају ширем политичком контексту. Ослањањем на концепте златног доба Раула Жирардеа и, празног означитеља Ернеста Лаклоа, ауторка

* Имејл-адреса: sanjalazarevic7@gmail.com.

** Реферат под насловом: *Gavrilo Princip and Street Art. A Path of Ideological Transformation*, ауторке Сања Лазаревић Радак и Дејана Вукасовић, изложиле су на конференцији: *Visual Cultures in Southeast Europe: Globalization, Gender, Power and Resistance*, која је одржана 15-18. септембра 2022., на Универзитету у Грацу, у организацији удружења антрополога Југоисточне Европе (InASEA).

интерпретира визуелна прилагођавања lika Гаврила Принципа различитим хронолошким и културним приликама.

Кључне речи: Гаврило Принцип, улична уметност, репрезентација, мит, историја

УВОД

Савремена историјска наука у Србији одређује Сарајевски атентат као напад на надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу Софију Хотек од Хохонберга 28. јуна 1914. године, који је резултовао смрћу царског пара. У организовању и извршењу атентата, учествовали су припадници друштва *Млада Босна*. Претпоставке о улози других организација, као што је *Уједињење или смрт*, предмет су контроверзи, те се до данас Недељко Чабриновић, Васо Чубриловић, Трифко Грабеж, Данило Илић, Мухамед Мехмедбашић, Цвјетко Поповић и Гаврило Принцип, сматрају организаторима и извршиоцима чина у којем је осим надвојводе и његове супруге, страдало још неколико особа које су се у том тренутку налазиле у њиховој пратњи (Trivanovitch 1929, 987–992). Савременој и још увек неуједначеној интерној перцепцији Сарајевског атентата, претходиле су промене, прилагођавања, идеолошке и интерпретацијске корекције, које се у протеклих стотинак година, у региону, крећу између оштрих осуда, употребе еуфемизама, глорификације и идеализације атентата, омогућујући успостављање дискурса о „варварском”, „херојском чину”, или су пак, превођене у формулације попут „младачког идеализма”, уз неретко посматрање атентатора као јединих реалних жртава (Halilovich and Pippas 2015, 29–40). Спољашња перцепција овог чина као догађаја који је иницирао Први светски рат, дискретно је мењана у складу са идеолошким трендовима и политичким околностима, што је резултовало унутрашњом потребом за произвођењем све већег броја интерпретација и стога, готово компулсивним организовањем конференција и округлих столова чији су учесници настојали да оправдају и образложе улогу Србије у конфликтима светских размера. Од самог атентата до данас, рецепција репрезентација о неправди, неједнакости и експлоатацији, у Србији је остајала функционална услед компатибилности ових представа са већ присутним легендарним

наративима, али је једновремено запамћена као несагласна и конфронтирајућа са тумачењима која су јој, са променљивом динамиком, приписивана од стране великих сила (Matić 1998, 193). У историјској перспективи, од чина атентата најпре су се оградиле српски угледници, а по окончању Првог светског рата, поводом преношења Принципових костију у домовину, симболички и практично је неутрализован његов револуционарни потенцијал. Како примећује Соња Дујмовић, свака наредна власт тумачила је и пласирала митолошки идентитет Гаврила Принципа, изољујући га од историјске стварности (Дујмовић 2021, 13–40). Трансформација Принципове симболичке слике наставила се 1930-их, у Краљевини СХС и у Краљевини Југославији, а потом се надовезивала на стварање социјалистичке Југославије у чијем су јавном дискурсу успостављане асоцијативне везе између учесника Сарајевског атентата и носилаца „југословенске народне револуције”. У оквирима југословенског образовног система, припадници Младе Босне и Гаврило Принцип представљени су уз помоћ општих места југословенског социјализма – храбрости, младалаштва, идеализма, борбе за слободу. Латентно, систем репрезентација који је подржавала ова идеологија комуницира, не само са тада актуелним представама партизанске борбе, већ и са наративима о хајдучији, настављајући своју стабилизацију у слици Титовог супротстављања Стаљину и, утемељивању политике несврставања као форме антиколонијализма (Lazarević Radak 2016, 541–554). Упркос бројним конференцијама и округлим столовима који имају за циљ успостављање историјског и етичког консензуса у вези са овим догађајем, још увек актуелна инструментализација Сарајевског атентата, како у региону, тако изван њега, доприноси умножавању политичких, идеолошких, националних и религијских подела. Упоредо са овим, у појединим постјугословенским друштвима, попут Србије и Босне и Херцеговине, конотација неправде, доминантна је у оквирима историје сећања на атентат, што доприноси перформативности Принциповог лика, те његовом укључивању у популарну културу и уличну уметност. На периферији ових збивања Гаврило Принцип се премешта у јавном говору невидљиве просторе, или пак опстаје као херој улице који, са мурала и графита, уједињује појединце и групе који себе препознају као маргиналне субјекте на позорници, било глобалног поретка, било унутрашњег система заснованог на неједнакој пре-расподели моћи. Привремено задобивши функционално место у

политичким наративима региона, Сарајевски атентат успоставља виртуелни континуитет између Краљевине Југославије, Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Републике Србије. Овоме инхерентни модел уједињења два, потом три и најзад више народа привремено је преместио на маргину политичког дискурса наративе о „проклетству раскршћа” и од њих неодвојиву слику о завађеним становницима Балканског полуострва (Lazarević Radak 2017, 105–119). Тако, упоредо са, несагласним представама Сарајевског атентата у историјским дискурсима држава региона, фигура Гаврила Принципа задобија идеолошку и симболичку моћ и задржава је чак и када ове државе престају да постоје, постајући самостални и/или делови нових административних целина (Žirarde 2000, 2). У овако еластичним оквирима, Гаврило Принцип остаје историјска личност, али прилагођавајући се новим политичким, економским трендовима и превазилазећи историјске уџбенике, постаје сличан стрип јунаку – заштитник обесправљених и маргинализованих субјеката (Lazarević Radak 2013, 17). Сам Сарајевски атентат, у овом контексту од секундарне је важности, а особине које он добија у таложењу историјског дискурса, измештају га у имагинацију у којој субалтерни субјекти, у популарном постколонијалном дискурсу, постају латентни „принципи” и потенцијални деструктивни субјекти који делују независно од центара моћи. Разнолике ситуације, догађаји и репрезентације постају део Принципове замишљене личности, допуштајући физичке и симболичке манифестације једнако конфликтних форми отпора. Упркос привидној разноликости ових манифестација, Принцип постаје вишеслојни карактер и социјални критичар који се слободно креће кроз време и простор, сигнализујући разнолике видове незадовољства грађана. Семантичке и визуелне форме у којима се препознаје у јавном дискурсу и у јавном простору Србије сигнализују широко схваћено социјално незадовољство испољено од стране идеолошки неједначених и, у практичном смислу, наизглед, непомирљивих група. Његово слободно кретање кроз простор илуструје и употреба његовог лика, како у Србији, Босни и Херцеговини, тако у другим деловима постјугословенског простора, што сугерише употребљивост Принциповог лика у потенцијално јединственом простору сећања. Ова могућа сличност такође може подстаћи промишљања о сродним формама незадовољства грађана у некадашњим административним целинама које се налазе у различитим политичким и економским контекстима, а које данас називамо постјугословенским просторима.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Улична уметност је увек асоцирана са политичким и економским аспектима периода у којем настаје (Pogrmić and Đerčan 2021, 122–131). Она је постмодерни жанр одређен социјалним околностима које не носе једнозначну поруку, већ су њихови елементи применљиви на различите историјске тренутке и превазилазе оквире једног друштва (Irvine 2012, 235–278). Визуелни вокабулар ове уметности препознаје се у масовној култури, кроз хибридне форме локалних и глобалних културних политика које надилазе јавне просторе (Conklin 2012, 761). Политички садржаји уличне уметности и слогани, визуелни су маркери комплексних дискурса повезаних са контракултурама које успостављају нове реалности и који су подстакнути актуелним околностима (Tsilimpounidi 2015, 71–91). Ови садржаји обухватају актуелне и прошле догађаје, колико и историјске личности и укључују различите перцепције прошлих догађаја. Историјске личности и догађаји у које су биле укључене изнова оживљавају како би скренуле пажњу, изазвале асоцијацију, или повукле паралелу са актуелним тренутком. У својој студији *Политички митови и митологије*, Раул Жирарде се позива на формулацију Фредерика Мистрала, пређашња времена, алудирајући на године детињства које су претходиле убрзаном индустријском развоју (Žirarde 2000, 36). „Давно прошла времена”, означавају културне форме које изазивају осећања припадања и тако постају део „историјског сећања”. Њихова објективност и сличност са стварним догађајима није од значаја колико евокативна моћ понуђеног обрасца, или репрезентације (Miñea 2017, 63–76). Током протеклих неколико деценија, некада неупитна подела на левицу и десницу, заправо постаје симболичка подела на либерално и конзервативно коју је транзиција умногоне релативизовала. (Kim 2023, 1–14). Увођење хибридних политичких модела и чињеница да се, у Србији, носталгични дискурс као форма отпора, јавља, како на „левој”, као такозвана југоносталгија, тако на „десној” страни политичког спектрума као повратак патријархалним вредностима и обнављање религијског дискурса, умногоне релативизује ову некада јасну и политички функционалну поделу (Reckford 1958, 79–87). Овако Гаврило Принцип постаје херој, како левице, тако деснице, како конзервативних и либералних, тако анархистички заснованих група које су противници глобалног капиталистичког система. Реторика

златног доба која се најчешће везује за конзервативизам, асоцирана је са „националним траумама, али се у дискурсу самопрепознате левице, са једнаким ентузијазмом употребљава кроз репрезентације о напуштеним вредностима солидарности, етичности, једнакости и замишљеног југословенског благастања” (Elgenius Rydgrén 2022, 1230–1243). Независно од претпостављеног идеолошког оквира, овај дискурс, прошлост представља као бољу и морално супериорнију у односу на садашњост, те је политика носталгије, овде усмерена ка производњи прошлости у терминима славе коју су одржавале заборављене врлине. Постјугословенска друштва попут Србије, пролазе кроз такозвану транзицију током које се у оквирима ових земаља успостављају капиталистички односи, што постаје предмет критике, како левице тако деснице па улична уметности постаје катализатор отпора различитих група. Оба контекста укључују фигуре жртава и мученика као чувара наратива и полисемичних симбола који оперишу у простору друштвених промена. Позиције жртве и агресора релативизоване су латентним, интерним разумевањем атентата као ситуације нужног отпора у којој надвојвода Франц Фердинанд представља поредак који се, зарад успостављања бољег друштва, мора укинути, док су починиоци атентата фигуре савремености, те субјекти који добровољно пристају на жртву зарад постизања промене. Лакоћу кретања субјеката кроз нове друштвене околности, како у Србији, тако у другим деловима региона, омогућује стална флуидност и релативизација значења, те чињеница да она нису унапред дефинисана и једнозначна, а да јавни консензус о његовој интерпретацији изостаје. Умножавање тумачења Сарајевског атентата и потреба за изналажењем фигуре отпора којој се може приписати релативни континуитет омогућује да Гаврило Принцип постане контроверзни јунак популарне културе. Преузет од Ернеста Лаклоа, термин плутајући означитељ део је идеолошког простора који се састоји од елемената без повезивања, па је његов идентитет увек отворен (Laclau 2005). Његово буквално значење зависи од метафоричког, док елементи који су неповезани плутају, постајући чворишне тачке које укључују различите слободне елементе у једну серију еквиваленција. Разноврсни термини попут „богатства”, „слободе”, „моћи”, „јединства”, „солидарности”, „контроле”, „хегемоније”, могу легитимизовати борбу, било против империјализма, било против капиталистичког система. Ови дискурси заснивају се на фундаменталном недостатку, на

радикалној негацији која онемогућава да значења буду фиксирана (Laclau 1996, 31). Плутајући означитељ јавља се као неутрална структура, у смислу артикулација два конфликтна дискурса и позициониран је између наизглед конфликтних политичких пројеката, какви су левица/ десница; либерално/конзервативно, омогућујући да они буду коришћени као део борбе за стварање и одржавање одређене слике света (Laclau 2005, 96). Фиксирањем одређених значења, симбол губи снагу која би потенцијално могла да зближи различите идеологије и политичке позиције и стога његов идентитет остаје политички и идеолошки неодређен, док гравитира око универзалних појмова „слободе”, „јединства” и „једнакости,, (Сар 2023, 73). Упркос различитим идеолошким и политичким контекстима, Принцип, у Србији, постаје нека врста константе којом се превазилазе различитости између центара моћи и периферије, те мејнстрим политике и маргинализованих група, левице и деснице, анти-националиста и националиста, Краљевине Југославије, Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Србије.

Циљ овог текста је указивање на резонантност лика Гаврила Принципа у оквирима постојећег политичког и уопште, културног система у Србији, увидом у уличну уметност Србије и ослањањем на концепт плутајућег означитеља. На темељу претпоставке да „традиционалне форме” уметности подразумевају нетренираног уметника који ствара функционалне објекте, истраживачи закључују да се савремени уметници улице, примарно усмеравају на производњу емоционалне реакције, или визуелног формулисања политичког става. Ове слике у јавном простору, постају нека врста опсесивног понављања једне мисли (Semenov 2020, 318–324). Будући да не захтевају дозволу цивилног друштва, или ауторитета, њихов садржај не пролази културне, социјалне и друге консензуалне филтере. Они пружају увид у ставове народа, па су неке од луцидних, сатиричних досетки најчешће исписане на зидовима зграда. Анонимни, креативни и експанаторни ставови испољени у визуелним формама откривају уверења појединаца и припадника супкултура због чега је ауторство, овде, од секундарне важности.

ПРЕДСТАВА МУЧЕНИКА: ПРИНЦИП КАО ХЕРОЈ НЕКРОПОЛИТИКЕ

Средином децембра 2018. године, Гаврило Принцип постао је заштитно лице новосадске пекара *ПринциП11*, када је насликан мурал димензија 2,5 x 1, 6 м на којем је Принципово лице покривено маском Анонимуса, легендарног јунака Барутне завере.¹

Слика 1: Принцип као Анонимус

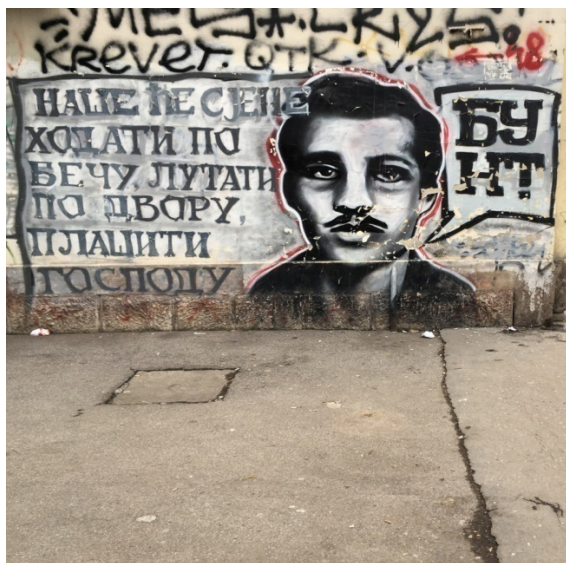

Извор: Facebook 2018.

Симболичка веза између биографије Гаврила Принципа и Гаја Фокса, не изостаје, с обзиром да се легендарни наратив усмерава на расплет у којем је Гај Фокс ухапшен и заједно са осталим завереницима осуђен на мучну смрт. Својим романом *V for Vendetta*. Дејвид Лојд креира широко употребљавани симбол отпора – анархистички оријентисаног протагонисту, па Анонимус са широким осмехом, брковима и танком вертикалном брадом, постаје један од глобалних симбола отпора дискриминацији, опресији, корупцији и широко схваћеној неправди. У исти мах, позиционираност неких од најпознатијих мурала на којима је представљен Гаврило Принцип, аутора Бунта, учествује у дискурзивној изградњи Београда, дајући веома одређено тумачење Принциповог чина и смештајући га у улици Гаврила Принципа, у старом језгру града (Hubbard 2008, 71–79).

¹ Аутор мурала славкоарт. Мурал се налази на адреси Темеринска 35.пV: fb stranica PrincIP 11.

Слика 2: Принцип у центру Београда

Извор: Eyes on Belgrade 2019.

Принципова улога у Сарајевском атентату, како у јавном, тако у популарном дискурсу, није представљена као пуки чин извршења, већ је контекстуализована у мешавини про-левичарских, анархистичких и нихилистичких концепата који допуштају мистификацију његовог патриотизма (Stanković Pejnović 2016, 383–395). Романтизам, патриотизам, тираноубиство и револуционарне идеје, остају нека од општих места којима се Сарајевски атентат интерпретира, како у јавном и научном дискурсу, тако у свакодневици (Gaćinović 2014).

Ни Гај Фокс, ни Гаврило Принцип нису били вође завереника, али су, у практичном смислу, имали значајну улогу. Свирепа егzekуција Гаја Фокса јача његову позицију жртве, па иако Гаврило Принцип није осуђен на смрт, већ је, по званичним подацима, умро од последица туберкулозе у затвору Терезин, југословенски историјски дискурс, како ројалистички, тако социјалистички наглашава његово мучеништво. Ову перцепцију у транзицијском и посттранзицијском раздобљу преузима Србија, што документују називи улица и споменици као материјални учесници у изградњи и чувању историје сећања. Београдске и улице других градова Србије, најчешће од окончања Другог светског рата, или након смрти

извршиоца Сарајевског атентата носе њихова имена. Смештање и симболичко позиционирање њихових имена у простор главног града, открива интерну перцепцију њиховог појединачног значаја за извршење атентата, па улица Гаврила Принципа заузима централну позицију у старом језгру града, док се, рецимо, улица Недељка Чабриновића налази на Бановом Брду, а Ваца Чубриловића у Земуну. Мало је онога што, спољашњем посматрачу, може објаснити како је Гаврило Принцип ушао у пантеон жртава и хероја-мученика, будући да не постоји објективна, емпиријски доказива реалност која обликује мученика. Њега чини перспектива сагледавања његове појавности.

Слика 3: Мурал у Крагујевцу са Принциповим цитатом

Извор: Exusite 2021.

Представе, како мучеништва, тако херојства уопште, у различитим системима веровања, подразумевају одустајање од нечега што друштво конструише као вредно – попут личног живота, ради постизања циља или спровођења одређеног принципа (Houmanfar and Ward 2012, 6–7). У оквирима ове политике хероизма произведени су Че Гевара, Махатма Ганди, Индира Ганди, Џон Кенеди Мартин Лутер Кинг, Абрахам Линколн, Гај Фокс. Растућа популарност такозваних конзервативних дискурса, без обзира

на тумачење доминантних историјских дискурса, допушта да се у овај ред уврсте и они чија је потенцијална рехабилитација била табу тема. Да ли их доминантни историјски дискурс представља као добре, или лоше, није од важности. Оно што их чини херојима јесте употреба њихове смрти у репродуковању одређеног тумачења прошлости и отворена могућност да постану хероји неке друштвене групе (Mbembe 2019, 17).

Упркос својој једноставности ова дефиниција могла би објаснити зашто је лик Гаврила Принципа инструментализован, како у Краљевини Југославији, тако у државама ствараним после Другог светског рата, током транзиције и у посттранзицијском периоду. Јунаци некрополитике жртвују своје животе ради нације, домовине, државе, или ради отпора режиму и супротстављања империјалној, или колонијалној сили. Они се трансформишу и прилагођавају различитим контекстима и условима усвајањем секуларних или религијских референци (Yilmaz and Erturk 2021). Дијалог конзумације и производње значења креира флуидни митски простор како би, у себе, укључио разнолике групе. Међу јунацима некрополитике могу се издвојити многи револуционари или бунтовници који су најчешће изгубили живот у оквирима индивидуалног или групног супротстављања доминантној политици. Флуидност лика Гаврила Принципа између јавног и популарног дискурса, обезбеђују комеморативне праксе. Обележавања датума, церемоније и реферирања на догађаје у јавном дискурсу део су сећања која стварају трајну обавезу и превазилазе државну политику, доводећи до тога да емоције које најпре филтрира држава, учествују у креирању идентитета над којим она нужно нема монопол (Mbembe 2019, 21). Из подсећања настаје обавеза која превазилази формални политички дискурс, те тако постаје облик дисрупције државног монопола над симболима правде који црпе политичку енергију (Buckner and Khatib 2014, 368–384). Принципова резонантност препознаје се у капацитету да генерише захтеве супротстављених група. Ово доводи до тога да се одређени број грађана, нарочито младих идентификује са Принципом упркос томе што он не представља њихове појединачне реалности. Тако се у популарном, па и јавном дискурсу, мучеником постаје, не због жртвовања, већ због могућности да се у појединачну жртву инвестирају значења која могу бити од важности за успостављање конститутивне моралне реалности (Ghannam 2014, 630–648). Принцип је, стога, као историјска личност конструисан

у садашњости, било зарад инвестирања у будућност, било услед потребе да се нагласи незадовољство садашњим тренутком. Представа Принципа – мученика заправо је полазишна тачка из које настају даље обухватне и флуидне репрезентације. Она омогућује његово несметано кретање како у политичком, тако популарном дискурсу и упркос критици опстаје у новим формама деловања капиталистичког система.

Слика 4: Отпор капитализму

Извор: обрада аутора

Попут других политичких фигура и супкултурних хероја, лик Гаврила Принципа ће се услед истовремене испражњености од значења и потенцијала да му се нова значења увек изнова придружују, наћи у савременом конзумеризму, на мајицама, чарапама или као популарна тетоважа.

ПРИНЦИП КАО МОРАЛНИ ПОБЕДНИК

Принцип се на једном зиду у Републици Српској нашао у улози „дизелаша” – припадника најбројније супкултуре која је у Србији деведесетих година упркос декларативном бунтовништву била део мејнстрим културе и која је нестала са културне сцене упоредо са демократским променама. Принцип на муралу опонаша држање

револвера, док крст око његовог врата, иако од секундарног значаја, конотира са појмовима жртве и правде. Улоге центра и маргине у овом случају изнова су изместиве, али се њихови садржаји преливају творећи хибридни простор у којем је тешко разликовати прошлост, садашњост и будућност.

Слика 5: Принцип као супкултурни херој

Извор: Banjaluka.com 2016.

Рат који је водио распаду, Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, био је прекретница за већину становника региона јер је по његовом окончању уследило посттранзицијско раздобље подразумевајући нове, капиталистичке односе и нове идеолошке дезинвестиције грађана, некада социјалистичке Југославије (Matković 2020, 114–13). Изнутра, становници Србије су деценију деведесетих препознавали као економски и идеолошки прелазни период током којег је било нужно поднети жртву зарад изградње бољег, хуманијег и богатијег друштва. Из ревизионистичког угла генерација рођених током транзиције, деведесете добијају нова значења као деценија изневерених очекивања и доба током којег је, упркос социјалној нестабилности и сиромаштву опстајао нешто стабилнији систем вредности, од оног који успоставља пост-транзицијско доба. Изнова, на снази је оно што Раул Жиранде назива златним добом – перцепција прошлости као боље и праведније, супротстављена млакој садашњици у којој одсуствују мерила људскости и правде (Volčić 1994, 139–14).

Слика 6: Принцип- мурал у Београду

Извор: Dnevno.hr. 2016.²

Перцепција Сарајевског атентата повезана је са историјским догађајима који имају своје место у усменим наративима Србије. Гаврило Принцип и други атентатори проглашени су видовданским херојима, а њихови остаци су 1939. године пребачени у заједничку гробницу која је смештена у капели светог Арханђела, познатијој као Капела видовданских хероја. Већ тада, 1920. године када је подигнута ова капела, атентат извршен на Видовдан 1914, недвосмислено је повезан са побуњеништвом и мучеништвом. Неки од кључних догађаја који данас омогућују реконструкцију историје Србије, са референцом на улазак у кризна раздобља, везани су за Видовдан. Тако опстаје историја сећања и од ње неодвојиви дискурси о видовданским жртвама, Видовданском уставу, па чак и улазак у транзицију и турбулентно раздобље деведесетих година коју обележава говор Слободана Милошевића на Газиместану. Кључни елементи видовданског наратива који је по мишљењу Миодрага Поповића обликован између 14. и 15. века, чине окосницу идентитетских формула будући да успостављају историјски континуитет и изнова учвршћују репрезентације „нас” и „других” (Huaristi 2002, 73–105). Уверење у континуитет заједнице почива на низу идеолошких легитимизација које омогућују да се, било имагинарни, било стварни историјски догађаји повежу са тренутном ситуацијом у датом друштву. У овом контексту, репрезентација часне смрти

² На овом месту вест преноси хрватски портал што би могло говорити у прилог формирању релативно јединственог постјугословенског простора сећања када је реч о Гаврилу Принципу.

уместо нечасног живота, успоставља се као форма трансценденције, па тумачење смрти кнеза Лазара улази у историјски дискурс са конотацијом мучеништва као легитимног ратничког избора. Дан његове смрти обележен је у календарима 18. и прве половине 19. века, па се Видовдан као празник препознаје захваљујући романтичарском тренду сакупљачке делатности током 19. века и бележи у алманасима и књижевним часописима тог периода (Роровић 2007, 11). Од 1860-их када су тријумфовале идеје Вука Караџића, а интересовање за историјско и митско расло, косовска традиција, заједно са Видовданом постаје све популарнија. Епске песме које је сакупио Вук Караџић, примарно описују дела предака и борбе против странаца и непријатеља, функционишући као усмена предаја и легитимна историја, те извор за представљање идентитета и потврда културне традиције. Како примећује Миодраг Поповић, у 19. веку песници и национални идеолози отпочињу романтизацију прошлости прихватајући наративе о Косовској бици и Видовдану и дајући им значајно место у социјалном, духовном и политичком животу Срба (Роровић 2007, 160). Сарајевски атентат почињен на Видовдан 1914. године, уклопив је у еластични и прилагодљиви митопоетски модел заснован на идеалу одбијања да се прихвати пораз. Ово одбијање постаје нека врста константе која се попут самог плутајућег означитеља бескрајно изнова прилагођава новим ситуацијама и историјским контекстима. Попут сличних означитеља она се згушњава око појмова правде, слободе, отпора, једнакости, поноса и трансценденције. Слика експлоатисаног и маргинализованог субјекта који мора преузети улогу агресора како би утицао на динамику односа моћи и у неравноправној позицији изменио места центра/периферије, постаје једна од кључних у популарној култури пост-транзицијског периода у Србији. Мурал на којима је представљен Гаврило Принцип и који се уочавају на улицама Београда и других градова Србије, не само да настају упоредо са уличним херојима и историјским јунацима који су популаризовани захваљујући историјском ревизионизму. У центру Неготина, насликан је мурал на којем се Гаврило Принцип налази поред Драже Михаиловића. У транзицијском раздобљу Дража Михаиловић не конструише се више као непријатељ, већ као жртва послератног система социјалистичке Југославије, чији су се творци, зарад властитих интереса, на суров начин решавали идеолошке и политичке конкуренције. За разлику од дискурса о Гаврилу Принципу, они

о Дражи Михаиловићу нису били уједначени у протеклих седамдесет година, па се репрезентације о њему, у зависности, од историјског и политичког контекста, крећу између оних о издајнику и оних о мученику.

Слика 7: Победници/поражени

Извор: Eastside 2015.

Његове представе на муралима, могле би се сврстати како у контекст конзервативних и десничарских, тако у контекст левичарских перспектива, када се узме у обзир употреба његовог лика као симбола отпора империјализму и капитализму. Флуидност овог дискурса заснована је на идеолошком својатању Гаврила Принципа, а не Драже Михајловића, но његов потенцијал празног означитеља омогућује синтезу наизглед несагласних идеологија. С обзиром да је Гаврило Принцип у интерном дискурсу већ приказан као побуњеник, ови мурални постају подсетник, ознака значаја и потенцијалне неопходности бунтовништва. Сведен на ове критеријуме, Гаврило Принцип је бар делимично, политички, културно, а нарочито на нивоу материјалне културе, испражњен од историјског садржаја. Попут посуде у коју се нови садржаји и значења, увек изнова додају, он се адаптира новим, транзиционим и пост-транзиционим контекстима, попут оних који остају у вези са неслободом, ропством капиталу и отпором субординацији.

ПРИНЦИП КАО ЗАШТИТНИК НАВИЈАЧА

Средином прве деценије трећег миленијума навијачи фудбалског клуба Партизан почињу користити слоган „Из Принципа”, а 2019. године навијачи фудбалског клуба Земун ухватили су и пребили младића који је прекречио земунски мурал Гаврила Принципа. Током наредних десетак дана „вандализам” уништавања мурала и „херојски чин” навијача ФК Земун постали су једна од ударних вести на порталима и у информативним емисијама.

Крајем деведесетих година и почетком трећег миленијума, слика Гаврила Принципа и реченице које му се приписују, неки су од неизоставних делова навијачке културе.

Слика 8: Принцип као заштитник навијача

Извор: Telegraf.rs 2019.

Као и у претходном случају, Принцип се јавља као заштитник и представник субкултуре. И овде је насиље једно од кључних обележја, док су активности навијача неретко биле политички инструментализоване. Деведесетих година навијачи играју значајну улогу у дисеминацији националистичких слогана на простору република које су улазиле у састав СФРЈ, па се и сам почетак рата на тој територији доводи у везу са инцидентима на стадионима. Навијачко насиље део је широког социјалног и културног контекста са коренима у Великој Британији. Прихваћено широм Европе, навијачко насиље има своје локалне варијанте и зависно је од социјалног контекста у којем се јавља (Ђогић 2012, 45–61). У Југославији су конфликти између различитих навијачких група забележени већ педесетих година 20. века, док се шездесетих година

поље идентификације премешта на спортске клубове и навијачке групе које их подржавају. Упркос релативно касној појави навијачког насиља, оно је забележено већ у Краљевини Југославији 1936. (Dimovski 2015, 119–131). Антрополог Иван Ђорђевић сматра да у пост-транзицијском периоду, у Србији навијаштво има функцију креирања тензије међу наративима „за” и „против” Европске уније, те би се „за” и „против” мурала на којима је лик Гаврила Принципа, такође могло тумачити у терминима прихватања и/или отпора Европској Унији. Санкционисање навијачког насиља постало је платформа за производњу ситуације у којој се навијачи препознају као жртве репресије државног апарата који санкционише овај вид испољавања агресије (Ђорђевић 2015, 20).

Спорт ритуализује насиље, па идентификација са навијачима омогућује каналисање агресивности и њено преумеравање изван простора резервисаног за ауторитете и етаблиране социјалне вредности. Мета постају означени спољашњи непријатељи, најчешће навијачи друге групе, или припадници других културних, идеолошких, националних и уопште, социјалних група (Čolović 1997, 269). У протеклих тридесет година, у Србији, институције изнова проглашавају борбу против навијачког насиља, што постаје платформа на којој ове групе производе властиту позицију жртве као неоправдано означеног државног непријатеља.

Слика 9: Из Принципа

Извор: DeviantArt 2019.

Пост-транзицијски период критикује се као пост-идеолошки, те као време током којег „племенити” идеали и етика нестају. У слогану навијачког клуба Партизан, име Гаврила Принципа пролази кроз семантички филтер који сугерише неодвојивост принципа и Принципове биографије. Ова принципијелност има релативно дугу традицију засновану на произведеним етно-националним карактеристикама којима се интерпретирају тешкоће са којима се грађани Србије сусрећу (Lazarević Radak 2011, 282). Из угла критичког дискурса, идеологије су замењене капиталом и алијенацијом, а политика преузима доминацију над идеологијом, па се Принцип, у овој визури, посматра као једна од последњих жртава идеализма.

Ова репрезентација има релативно комплексну историју која се може пратити кроз процес изградње социјалистичке Југославије и политичког и идеолошког система на којем се темељи. Идеализам се махом приписује народним херојима: партизанима, припадницима Покрета отпора, групама и појединцима чији су подвизи били описани у усменим наративима, у школским уџбеницима и другим инструментима социјализације, омогућујући одређени степен идентификације са вредностима које је промовисао југословенски социјализам. У овом контексту, принципијелност постаје једна од кључних карактеристика народних хероја (Lazarević Radak 2020, 65–89). Њоме се реферише на спремност да се властити живот жртвује зарад највиших вредности попут оних за које се везују празни означитељи – слобода, част, равноправност, будуће генерације. Глорификација, идеализација и репрезентације мучеништва у секуларним формама, допринесе очувању сакралне логике која је ојачавала југословенске институције. На овај начин, југословенски политички наративи комуницирали су са симболима из прошлости, формално их трансформишући и у функционалним формама измештајући у садашњост. Придруживањем сакралних значења прошлости, југословенски политички митови су структурисали колективна сећања и давали им кохерентност (Ricketson 2001). Након дезинтеграције Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, оваква конотација храбрости и херојства депласирана је и постала је предмет подсмеха. Стари хероји замењени су новим – неретко ситним криминалцима који су окончавали своје животе у уличним пуцњавама. Крајем 90-их година, они добијају своје дистрикте, у зависности од насеља у којем су живели, па и мурале, служећи као привремени супститут за херојство које је некада

контекстуализовано у оквиру Другог светског рата. На снази је хибридна и културном контексту прилагођена форма политичке регресије која отвара простор за анахронистичке идеје (Matić 1998, 311). У преформулисању прошлости и придруживању нове семантике херојству, Принципова личност се прилагођава новим биографијама, именима, симболима, репрезентацијама и фрагментима наратива. Хероизам трагедије комбинован је са политичком митологијом која допушта фаворизацију „принципа”. Попут других плутајућих означитеља, овај „принцип” у себе укључује разнолике и наизглед неспојиве идеологије, концепте и циљеве.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Упркос томе што се доводи у везу са вредностима које се са лакоћом могу инструментализовати у транзицији и посттранзицијском раздобљу, Принцип остаје политички и идеолошки употребљив у периодима који им претходе, отварајући могућности за политичке употребе у будућности. Значења која му се придружују како у Краљевини Југославији, тако у Социјалистичког Федеративној Републици Југославији, показују одсуство стабилних референтних тачака. Плутајући означитељ подразумева неодређени квантитет сигнификаната, флуидност значења и стога је отворен за примање и пражњење од семантичких садржаја (Lévi-Strauss 1987). Одсуство кохерентности у историјској перспективи подразумева нулту симболичку вредност, али и истовремени потенцијал да функционише и оперише упркос контрадикцијама које су му инхерентне (Каџар 2021, 209–228). Укључивање различитих мотива у политичке дискурсе, у наративе и митове, омогућује делимичну промену значења и контекста која може превазићи иницијална и уобичајена значења. Упркос појединачним значењима присуство плутајућег означитеља у политичком контексту може означити потребу за превазилажењем различитости. Званични дискурс који претпоставља униформне идеолошке идентитете у Србији, заснива се на неконзистентним и ексклузивним наративима. Наративи о држави и државности, засновани на замишљеним континуитетима у доброј мери се могу ослонити на овакве фигуре и њихове биографије. У мрежи идентитетске међуповезаности, Први и Други српски устанак, Балкански ратови, Први и Други светски рат постају део истог наратива – о жртви, обнови и континуитету. На местима на којима

би се могле уочити руптуре, успостављају се дискурси о жртви и њеним резултатима, о спремности на одрицање и другим општим и универзално-политичким местима. Историјски континуитети захтевају означитеље који имају капацитет да помире радикалне разлике и превазиђу појединачне кризе, а Гаврило Принцип остаје један од њих.³ У пост-транзицијском раздобљу, одвија се убрзано стварање историјских фигура, које су прилагођене новонасталим потребама и околностима. Парадоксална испуњеност значењима и инклузивност ове фигуре омогућује укључивање универзалних наратива о отпору, неправди, жртвованој младости, што омогућује њену инструментализацију, како у јавном, политичком дискурсу, тако од стране субкултура. Кретање „хероја”, „ратника”, „песника”, бораца, у увек обновљивим серијама наратива који легитимизују друштвену стварност, налази пригодно место на зидовима зграда, сведочећи о преплитању политичких митова са хибридном формама уметности у глобалном свету.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bolčić, Silvano. 1994. „O svakodnevici razorenog društva Srbije početkom devedesetih iz sociološke perspektive.” U *Kulture u tranziciji*, ur. Mirjana Prošić Dvornić, 139–145. Beograd: Plato.
- Buckner, Elizabeth, and Lina Khatib. 2014. „The Martyrs’ Revolutions: The Role of Martyrs in the Arab Spring.” *British Journal of Middle Eastern Studies* 41(4): 368–384. doi: 10.1080/13530194.2014.918802.
- Cap, Piotr. 2023. *Handbook of Political Discourse*. Massachusetts: Elgar Handbooks in Political Science.
- Conklin, Renée Tiffany. 2012. *Street Art, Ideology, and Public Spaces*. Portland: Dissertations and Theses
- Čolović, Ivan. 1997. *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*. Beograd: Radio B92
- Dujmović, Sonja. 2021. „Kako je nestala revolucija – slučaj Gavrila Principa.” *Tokovi istorije* (29):13–40. doi: 10.31212/tokovi.2021.1.duj.13-40.

---

³ У извесној мери, ово се постиже обележавањем Сретењског устава као прве демократске институције у Србији.

- Dimovski, Darko, i Ivan Ilić. 2015. „Nasilje u sportu u Republici Srbiji – primer područja višeg suda u Nišu.” *NBP Žurnal za kriminalistiku i pravo* 20 (1): 119–133.
- Dorić, Marija. 2012. „Huliganizam kao međunarodni fenomen.” *Revija za bezbednost: stručni časopis o korupciji i organizovanom kriminalu* (6): 45–61.
- Dorđević, Ivan. 2015. *Antropolog među navijačima*. Beograd: XX vek.
- Elgenius, Gabriella Jens Rydgren. 2022. “Nationalism and The Politics of Nostalgia.” *Sociological Forum* 37 (1): 1230–1243. doi: <https://doi.org/10.1111/socf.12836>.
- Gaćinović, Radoslav. 2014. *Mlada Bosna*. Beograd: Medija Centar Odbrana.
- Ghannam, Farha. 2014. “Technologies of Immortality, ‘Good Endings’, and Martyrdom in Urban Egypt, Ethnos.” *Journal of Anthropology* 80 (5): 630–648. doi: 10.1080/00141844.2014.938091.
- Halilovich, Hariz, and Peter Phipps. 2015. “Atentat! Contesting histories at the one hundredth anniversary of the Sarajevo assassination.” *Journal of Communication, Politics and Culture*, special issue: *The Politics of Remembering Violence* 48 (3): 29–40.
- Huaristi, Jon. 2002. „Izmišljanje baskijske tradicije: esej o sintezi.” U *Identitet i nasilje: ogledi o baskijskom nacionalizmu*, ur. Mikel Asurmendi, Beograd: XX vek.
- Hubbard, Philip. 2008. „Prostor/mjesto.” U *Kulturna geografija: kritički rječnik ključnih pojmova*, ur. David Atkinson, Peter Jackson, et al. 71–79. Zagreb: Disput.
- Houmanfar, Ramona, and Todd Ward. 2012. “An Interdisciplinary Account of Martyrdom as a Religious Practice.” *Revista Iationamericana de Psicologia* 44 (1): 65–75.
- Irvine, Martin. 2012. “The Work on the Street: Street Art and Visual Culture.” U *The Handbook of Visual Culture*, eds. Barry Sandywell and Ian Heywood, 235–278. London & New York: Berg.
- Kaçar Aşci, Fatmanur. 2021. “Migrants as Floating Signifiers In And Through Right-Wing Populist Political Style: The Case of AFD.” *Marmara Journal Of European Studies* 29 (2): 209–228.

- Kim, Seongcheol. 2023. "Movement parties of the left, right, and center: A discursive-organizational approach." *Constellations* 1–15. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12705>.
- Lévi-Strauss, Claude. 1987. Introduction to Marcel Mauss. London, New York: Taylor and Francis.
- Lazarević Radak, Sanja. 2016. „Veliki rat i inverzija rodnih uloga: uloga ženskih pokreta i organizacija u oblikovanju evropske i američke slike o Srbiji 1914-18.” U *Veliki rat 1914-1918: uzroci, posledice, tumačenja*, ur. Aleksandar Rastović, 541–554. Niš: Filozofski fakultet.
- Lazarević Radak, Sanja. 2013. *Otkrivanje Balkana*. Pančevo: Mali Nemo.
- Lazarević Radak, Sanja. 2020. „Zapadni Balkan kao puer aethernus: prilog čitanju jednog mita.” *Politička revija* 64 (2): 47–60. doi: <https://doi.org/10.22182/pr.6422020.3>.
- Lazarević Radak, Sanja. 2011. *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata*. Pančevo: Mali Nemo.
- Lazarević Radak, Sanja. 2017. „Dekonstruisanje Srbije: od postkolonijalizma do poluperiferije.” *Srpska politička misao, posebno izdanje: Postmodernizacija srpske nauke: politika postmoderne/politika posle postmoderne* (32): 105–119.
- Laclau, Ernesto. 1996. *Emancipation(s)*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto. 2005. *On Populist Reason*. London: Verso.
- Matić, Milan. 1998. *Mit i politika*. Čigoja štampa: Beograd.
- Matković, Aleksandar. 2020. *Evolucija i socijalnopatološke karakteristike nasilničkih grupa u Srbiji* 10 (1): 114–135. doi: [10.22182/pr.6422020.3](https://doi.org/10.22182/pr.6422020.3).
- Mihnea, Stoica. 2017. Political Myths of the Populist Discourse. *Journal for the Study of Religions and Ideologies* (16): 63–76.
- Mbembe, Achille. 2019. *Necropolitics*, London, New York: Duke University Press.
- Pogrmić, Zorica, i Bojan Đerčan. 2021. „The Role of Street Art In Urban Space Recognition.” *Researches Review DGTH*, 50 (2): 122–131. doi: [10.5937/ZbDgth2102122P](https://doi.org/10.5937/ZbDgth2102122P).
- Popović, Miodrag. 2007. *Vidovdan i časni krst*. Beograd: XX vek.
- Pavlović, Aleksandar. 2015. *Epika i politika*. Beograd: XX vek.

- Reckford, Kenneth J. 1958. "Some Appearances of the Golden Age." *The Classical Journal* 54 (2): 79–87.
- Ricketson, Peter. 2001. *Political myth: the political uses of history, tradition and memory*, Wollongong: University of Wollongong Thesis Collection. <http://ro.uow.edu.au/thesis/1438>.
- Stanković Pejnović, Vesna 2016. „Gavrilo Princip – revolucionarni heroj” U *Veliki rat 1914-1918: uzroci, posledice, tumačenja I*, ur. Aleksandar Rastović, 383–395. Niš: Filozofski fakultet.
- Semenov, Constantin. 2020. Reiterating the Message in Graffiti Art. Poslednji pristup 03. Februar 2024. 10.2478/9788366675193-029. https://www.researchgate.net/publication/347690748_Reiterating_the_Message_in_Graffiti_Art/citation/download.
- Vaso. 1929. "The Responsibility for the Sarajevo Assassination." *Current History (1916-1940)*, 29 (6): 987–992.
- Tsilimpounidi, Myrto. 2015. "If These Walls Could Talk': Street Art and Urban Belonging in the Athens of Crisis." *Laboratorium* (7): 71–91.
- Žirarde, Raul. 2000. *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: XX vek.
- Yilmaz, Ihsan, and Omer Erturk. 2021. "Authoritarianism and Necropolitical Creation of Martyr Icons by Kemalists and Erdoganists in Turkey." *Turkish Studies* 23 (2): 243–260. doi: <https://doi.org/10.1080/14683849.2021.1943662>.
- Facebook. 2018. „Princip je isti, sve ostalo su nijanse.” *PrincipII-Novi Sad*. Poslednji pristup 16. Decembar 2023. <https://www.facebook.com/search/top?q=princip%2011%20-%20novi%20sad/>.
- Eyes on Belgrade. 2019. „Gavrilo Princip, Serbian Hero.” Poslednji pristup 26. Februar 2024. <https://eyesonbelgrade.com/en/belgrade-tips/street-art#images-1/26>.
- Exusite. 2021. „Gavrilo Princip: Hero for some: criminal for others.” Poslednji pristup 22. februar 2023. <https://exyusite.net/2021/02/14/gavrilo-princip-hero-for-some-criminal-for-others/>.
- Banjaluka.com. 2016. „Crveno-plava Nova Varoš.” Poslednji pristup 6. februar 2024. <https://www.banjaluka.com/drustvo/crveno-plava-nova-varos-foto/>.
- Dnevno.hr. 2016. „Princip je predak frontmena benda miljenika zagrebačke publike: Gavrilo je dao život da bismo svi mi živjeli

- zajedno.” Poslednji pristup 11. februar 2024. <https://www.dnevno.hr/magazin/gavrilo-princip-je-predak-frontmena-benda-miljenika-zagrebackoj-publici-gavrilo-je-dao-zivot-da-bismo-svi-mi-zivjeli-zajedno-1520157/>.
- Eastside. 2015. „Novi mural na fasadi u Negotinu.” Poslednji pristup 09. Januar 2024. <http://www.arhiva.eastside.rs/index.php/drustvo/1450-novi-mural-na-fasadi-u-negotinu/>.
- Telegraf.rs. 2019. „Slika vandalizma u Zemunu: Uništen mural sa likom Gavrila Principa, krivac ubrzo uhvaćen.” Poslednji pristup 09. februar 2024. <https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/3130939-slika-vandalizma-u-zemunu-unisten-mural-sa-likom-gavrila-principa-krivac-ubrzo-uhvacen/>.
- DeviantArt. 2019. „Iz principa by draganabv on DeviantArt.” Poslednji pristup 20. februar 2024. <https://www.deviantart.com/draganabv/art/Iz-principa-864814992/>.

Sanja Lazarević Radak*

Institute for Political Studies, Belgrade

GAVRILO PRINCIP AND STREET ART: AN EXAMPLE OF IDEOLOGICAL TRANSFORMATION

Resume

Despite being instrumentalized through written narratives and the official history, both in the Kingdom of Yugoslavia and in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Gavrilo Princip, in Serbia, along with the official, historical role becomes a subcultural hero, as evidenced by the continuous use of his image in street art. In order to understand the use of his biography in popular culture and in the public space, the analysis included murals in which Princip is represented as: 1. Martyr; 2. Moral winner and 3. Protector of football fan subculture. Analysis shows that all three figures remain interdependent, so the contents of one are present in the other, thus forming a complex representation of resistance that transcends ideological, political and cultural boundaries. In this sense, the representations of the “moral winner” and the “protector of the fans” can be understood as subvariants of the notions of heroism and martyrdom belonging to the broader political context. Relying on the concepts of Girardet golden age and the Laclau empty signifier, the author interprets the visual adaptations of Gavrilo Princip’s character to different chronological and cultural circumstances.

Keywords: Gavrilo Princip, street art, representation, myth, history

---

* E-mail address: sanjalazarevic7@gmail.com.

* Овај рад је примљен 13. марта 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

Aleksa Filipović*

Institute of European Studies, Belgrade

FINNISH AND SWEDISH NATO MEMBERSHIP – A PATH TOWARDS MORE REGIONAL SECURITY OR INSTABILITY?

Resume

With the ascension of both Finland and Sweden to NATO, the Scandinavian and Baltic regions are facing the restructuring of the security architecture that can lead either toward more regional security or instability. This research aims to identify potential points of conflict between NATO and Russia that can develop after Finland and Sweden joined NATO, and to give an assessment of the possibility of military escalation between Russia and NATO. This is achieved by employing content analysis during the research of the reports, strategies, and doctrines, as well as with employment of the case-study method, which was used when analyzing specific examples of the interaction between the Nordic countries, NATO, and Russia in the Scandinavian and Baltic regions. With three potential regional conflict points between NATO and Russia identified, which are the Baltic Sea/Kaliningrad, the Russo-Finnish border, and the Arctic region, it can be concluded that Finnish and Swedish NATO membership applications, as well as their ascension to NATO, are a cause for the increase of the conflict potential in the region, which can lead towards NATO-Russia military escalation and probable employment of nuclear weapons.

Keywords: Finland, Sweden, NATO, Russia, NORDEF, Kaliningrad, Baltic Sea, Arctic, A2/AD

---

* E-mail address: aleksa.filipovic@ies.rs.

INTRODUCTION

The escalation of the Ukrainian Crisis at the beginning of 2022 effectively became a proxy war between Washington and Moscow as of the first half of 2024, with NATO countries providing significant material and military support to Kiev. These developments also signalled the end of European security architecture as it existed in the first two decades of the XXI century. In Europe, there are only a few remaining military-neutral countries that are not yet part of NATO, such as for example Serbia, Bosnia and Herzegovina, Moldavia, Ireland, Austria, and Switzerland, among others, and until recently – Finland and Sweden. Both Finland and Sweden were considered long-time military-neutral countries, with Finland usually acting as a bridge between Moscow and the Western world. However, since the start of the Ukrainian Crisis in 2014, in the society and political elites of both countries, once again the question of NATO membership was raised, but no significant steps were made towards it until the beginning of 2022. With Finland becoming a NATO member in April 2023, and Sweden in March 2024, the whole of Scandinavia is now effectively under the Washington-led military alliance. While the political leadership of both Finland and Sweden is in favor of such development as they perceive that it increases the national security of their own respective countries, Moscow sees this as a move forced by Washington to utilize the resources of Nordic countries against Russia's security interests in the Baltic Sea and the Arctic region.

The aim of this research is to identify potential points of conflict between NATO and Russia that can develop after Finland and Sweden became both part of NATO members and to give an assessment of the possibility of military escalation between Russia and NATO. With the ascension of Finland and Sweden to NATO, the threshold for the military conflict between NATO and Russia has decreased, and it is important to understand the consequences of further militarization of Northern Europe from all involved parties, as they can lead toward the most dangerous scenario imaginable – nuclear escalation and employment of tactical nuclear weapons on the battlefield. The methodology used in this research consists of content analysis, which was used in the research of documents such as reports, strategies, and military doctrines, and the case-study method, or the study of precedents and examples, which was used as a research method when analyzing specific examples

of the interaction between the Nordic countries, NATO, and Russia in the Scandinavian and Baltic Sea regions.

FINLAND AND SWEDEN – FROM NORDEFECO TO NATO MEMBERSHIP APPLICATION

Until the emergence of the Ukrainian crisis in 2014, the possible ascension to NATO was present in the internal discourse in Finland and Sweden, although it was not ranked so high in the political and security agenda of both countries. However, during the last decades, both Helsinki and Stockholm worked towards closer cooperation and integration into NATO structures (Danilov 2022, 31). This was achieved mainly through their participation in the Nordic Defense Cooperation (NORDEFECO), along with Iceland, Denmark, and Norway. Established in 2009, NORDEFECO was the result of a merger of three parallel initiatives, which were the Nordic Armaments Cooperation (NORDAC), the Nordic Coordinated Arrangement for Military Peace Support (NORDCAPS), and the Nordic Auxiliary Defense Structures (NORDSUP) (Dahl 2014, 4-5). Until 2014, NORDEFECO was mainly based on the economic cooperation between the Nordic countries. However, after the beginning of the Ukrainian Crisis, the focus shifted toward security and closer cooperation with NATO, with NORDEFECO countries participating jointly in various NATO-led military exercises (Møller, 2019, 2). For example, the goals that NORDEFECO set for its “Vision for 2025” include strengthening operative cooperation, total defense, military security of supply, Nordic defense industry cooperation, and Nordic cooperation in the European Defence Fund, along with the highest possible integration within NATO’s military and logistic structure (NORDEFECO 2022). This increased cooperation of neutral Finland and Sweden with NATO via Partnership for Peace programs and NORDEFECO corresponded with the emerging NATO Arctic policy, which aimed at containing the rising ambitions of Russia in the region (Danilov 2022, 31).

The period after the start of the Ukrainian Crisis was marked by increased defense cooperation both within the NORDEFECO and between Finland/Sweden and NATO. In 2015, during the Swedish chairmanship of NORDEFECO, steps were approved which aimed to ensure the highest possible levels of defense cooperation, in response to “Russia’s aggressive actions” (Danilov 2022, 32). The rising levels of cooperation between Finland/Sweden and NATO were confirmed also in 2014 during

the NATO Summit in Wales, which saw both countries becoming Enhanced Opportunities Partners (EOP). The EOP status for Finland and Sweden meant that they were connected to the system of regular political consultations on security issues, including the participation of both countries in the NATO Foreign and Defense ministers' meetings, while also participating in military and operational planning activities of NATO, coupled with the in-depth and rapid intelligence exchange. In effect, both Finland and Sweden were actively integrating into NATO, while maintaining the *façade* of neutral countries and retaining sovereignty over the national militaries (Danilov 2022, 32).

During the last decade, the prevailing public sentiment in both Finland and Sweden was against NATO membership in both countries. For example, in Finland from 2014 to 2021, public opinion shifted from around 60% of those citizens who were against Finnish NATO membership, to around 50% in 2021 (Kanniainen 2022). In Sweden, 47% of the citizens were against NATO membership in 2014 (as opposed to 33% of those in favor), and by the end of 2021, 35% of the population was against Swedish NATO membership, with 37% supporting it (Statista 2023). These sentiments, however, shifted strongly in favor of NATO membership in both countries with the military escalation of the Ukrainian Crisis in early 2022, and by May 2022, 76% of the Finnish citizens were in favor of their country's NATO membership, and in case of Sweden, 58% of citizens supported country's NATO membership (Kanniainen 2022).

The high support for NATO among the Finnish and Swedish populations was used by the political elites of both countries to evade the referendum on this question, limiting it to the discussions in their respective parliaments instead. For example, in April 2022, Finnish President Sauli Niinistö stated there wouldn't be a need for a referendum on joining NATO if the vote on this question received supermajority support in the Eduskunta¹ (RT 2022). At the same time, then-Swedish Prime Minister Magdalena Andersson stated that "*a referendum was a bad idea*", and that she did not think that it was a question that was suitable for the referendum, thus limiting Sweden's NATO membership debate only to the Riksdag² (Reuters 2022).

Before the voting on the application for NATO membership in May 2022, both countries released a report that analyzed the changing

¹ National parliament of Finland.

² National parliament of Sweden.

security environment in the region. Finland released a report in April 2022, titled “Government report on changes in the security environment”, in which the analysis was given of the consequences of Finnish NATO membership. The report identified Russia as a main threat to Finland, while it warned that Russian “hybrid warfare” activities may be used against both Finland and Sweden during the period of their NATO membership application (FG 2022a, 28). Already in the following month, a new report was published by the Finnish government titled “Report on Finland’s Accession to the North Atlantic Treaty Organization 15 May 2022” in which it stated that Finland will be part of NATO’s collective defense with security guarantees under Article 5, while Finnish NATO membership would also strengthen stability and security in the Baltic Sea region and Northern Europe (FG 2022b, 3).

In Sweden, similar reports were commissioned by the government, and in May 2022, a report titled “Deterioration of the security environment – implications for Sweden” was published. In it, it was stated that Sweden needs to strengthen its defenses and that NATO membership would provide security guarantees under NATO’s Article 5, which may prove as a deterrent for Russia, in case of any hostile intentions towards Sweden (MFAS 2022, 31). The report further states that if Sweden and Finland were both members of NATO, all Nordic and Baltic countries would be covered by security guarantees, and that in the hypothetical case of open war between NATO and Russia, Sweden would be either way involved in that conflict – whether if it’s a full-fledged alliance member or not. This report, in a similar fashion to Finnish ones, warned about potential Russian hostile activities against both Sweden and Finland during the period of both countries’ ascension to NATO, and it clearly defined Russia as a main foreign threat to Sweden (MFAS 2022, 35–36).

Both countries submitted their applications for NATO membership in May 2022, after overwhelming votes in favor of membership in both Eduskunta and Riksdag. Even some major political parties, such as for example Sweden Democrats or the Finns Party who were in their previous election campaigns either against NATO membership or in favor of the mandatory referendum, gave their support during the voting in their respective parliaments (Gotkowska 2022). While initially, the membership approval of both countries was blocked by Turkey, and later on Hungary, Finland became the 31st member of NATO in April 2023 (Reuters 2023). In January 2024, Turkey’s parliament approved Sweden’s NATO membership bid, with Hungary’s parliament following suit in

February, thus making Sweden officially the 32nd member of NATO in March 2024 (CNN 2024).

In the following chapters, three possible scenarios will be presented. These scenarios constitute the three potential conflict zones between NATO and Russia that were identified based on the recent developments in the region of Northern Europe, including the NATO membership applications of Finland and Sweden in May 2022, followed by their ascension to NATO in 2023 and 2024 respectively.

CONTESTED A2/AD ZONE OVER BALTIC SEA / KALININGRAD

One of the most sensitive issues in the Baltic region is the Russian enclave of Kaliningrad and Kaliningrad District (Калининградская область), and its lack of land communication with Russia proper. Moscow has access to Kaliningrad Oblast via the so-called Suwalki corridor (or Suwalki Gap), which separates the Kaliningrad Oblast from Belarus via a strip of land between Poland and Lithuania, and it is considered a strategic route that can allow or deny access to the Russian enclave (Deni 2022). The Russian military capabilities in the Kaliningrad Oblast significantly increased during the last decade, with the modernization and expansion of land, sea, and air forces that are garrisoned there. Some analysts believe that this Russian military expansion and reorganization will ensure that the forces located within Kaliningrad Oblast will be capable of conducting and maintaining offensive ground operations in the theatre and that they will also maintain pressure on NATO assets deployed in the region (Muzyka 2021, 8). However, from the Russian perspective, such military force expansion may be deemed necessary, as it can serve as a deterrent against any potential NATO military adventurism that can be directed against Kaliningrad Oblast, whether it takes the shape of a full-fledged invasion, or in a shape of land-and-sea blockade of Kaliningrad (Zverev 2021).

However, in order for any such hypothetical land-and-sea blockade of Kaliningrad to be introduced by NATO forces, the airspace above Kaliningrad Oblast and the Baltic Sea needs to be fully controlled by NATO. And in the hypothetical scenario in which Russia decides to establish the land corridor to Kaliningrad via the Baltic states (thus engaging directly with NATO forces in the area), Moscow also needs to establish control over the airspace of the Baltic region. Such hypothetical scenarios were

analyzed by RAND Corporation, which published a report in 2017 titled “What Role Can Land-Based, Multi-Domain Anti-Access/Area Denial Forces Play in Deterring or Defeating Aggression?”. In it, the important component of each presented scenario is Anti-access/Area-denial Exclusion Zone (or A2/AD for short). The report stated that if Russia challenges NATO’s A2/AD in the Baltic region, Russian forces are capable of defeating the NATO forces that are garrisoned in the region in 60 hours or less. Thus, Russia’s A2/AD capabilities in the Baltic region allow Moscow’s naval and air forces to conduct attacks and amphibious operations “in the rear areas of Estonia and Latvia, capture Gotland and other strategic islands, and block the sea communication from Stockholm to NATO forces in Riga and Tallinn” (Bonds et al. 2017, 92).

In such a hypothetical scenario that envisions the clash of Russia’s and NATO forces in the Baltic region, one small island plays almost a crucial role – the Swedish island of Gotland. Given its strategic position which is almost a central one between Sweden and Latvia, and close to Poland, Kaliningrad, Lithuania, Estonia, and Finland, Gotland was re-militarized by Sweden in 2016, and it is considered an important part of Swedish A2/AD capabilities against Russia. It is also considered to be a point of pressure towards Kaliningrad, and the potential first target for a hypothetical Russian naval/airborne invasion against Swedish A2/AD capabilities – which will lead towards the enhancement of Russia’s own A2/AD capabilities against NATO in the region once the island is under Russian military control (Bonds et al., 92). Since 2017, massive annual NATO exercises codenamed “Aurora” included the defense of Gotland Island as one of the hypothetical scenarios. This was also the case with the latest “Aurora 2023” exercise that lasted from April to May 2023, in which more than 26.000 NATO and Swedish personnel participated in scenarios revolving around the attack and defense of Gotland island, as well as other strategic positions on the Swedish territory (NATO 2023).

These kinds of hypothetical scenarios show two important things – Sweden was considered to be a NATO member in almost everything but in name, as the Swedish military is closely integrated with NATO military forces, and the defense and control of the Swedish territory (mainly Gotland island) are considered to be a crucial part of NATO’s A2/AD capabilities in the Baltic region. Thus, Sweden’s NATO membership is only finalizing the process that started years ago, while it is also enabling a legal mechanism for the potential establishment of NATO military bases on Gotland – including the presence of the navy, air,

and land forces of the United States. It can be also argued that with the Finnish and Swedish NATO membership, the Baltic Sea became almost fully *Mare Nostrum* for NATO (or “NATO lake”), barring the two areas around Kaliningrad and Saint Petersburg. Due to the fact that vital sea lines of communication run through the region, control of sea and air space would be a vital military priority for all sides in the potential confrontation (Swistek and Paul 2023). After the Swedish ascension to NATO, the alliance’s presence in the area will be significantly enhanced, and it will provide an additional security dilemma for Russia, which will certainly feel more pressure deriving from the potential blockade or invasion of Kaliningrad Oblast. This will, in turn, provoke additional military build-up of Russian forces in the region, and increase the tensions which can lead towards the military escalation and employment of nuclear weapons from the side of Moscow, as per Article 27 of Russian Defense doctrine (SCR 2014).

Some Russian experts also believe that there is a likely potential for an armed confrontation between the Russian and NATO forces in the Baltics, but mostly as a part of the wider, global conflict. From the perspective of Moscow, the main concerns regarding the Baltic Sea region are related to the deployment of the missile defense platforms in Poland by the United States, as well as the potential ability of Washington to deploy short and medium-range missiles in the vicinity of the Russian border (Khudoley 2023, 13–14). However, Russian experts also believe that NATO is also highly concerned about Russian A2/AD capabilities in Kaliningrad Oblast. Thus, they are of the opinion that there is a possibility that NATO forces, in order to suppress Russian A2/AD in Kaliningrad, may use cruise missiles such as AGM-158 JASSM, anti-ship and land-attack missile NSM, multi-purpose fighters of the fifth generation F-35A Lightning II, as well as self-propelled multiple rocket launchers systems such as M270 MLRS, HIMARS along with the military special forces of the region’s NATO members against the Russian weapon systems, anti-air/anti-ship missile batteries and command, communication, and logistic hubs (Zverev 2021). And while in recent years, there were several publications in the Western countries made by military and civilian experts who argued for a preventive strike against the perceived build-up of Russian “invasion forces” in Kaliningrad Oblast, there is hope among the Russian military and political elite that the NATO members are fully aware of Russia’s nuclear weapon capabilities, which are seen as the best deterrent against any such military adventurism from the side of NATO (Zverev 2021).

That such kind of scenario is not only a hypothetical possibility but perhaps reality, can be seen in the example of the economic blockade of Kaliningrad in 2022. In April 2022, in light of the escalation of the military conflict in Ukraine, Kiev requested Poland and Baltic states to completely close the borders with Russia, effectively placing Kaliningrad under land blockade, which was seen by Moscow as a hostile move from the side of countries that were members of the NATO. According to Russian experts, Moscow was prepared to respond militarily to the potential blockade of Kaliningrad (Volkova 2022). The situation escalated in June 2022, when Lithuanian Railways stopped transit deliveries to the Kaliningrad Oblast, as well as the export from it of a large list of goods that fall under the EU sanctions that were introduced against Russia in February 2022, which prompted Moscow to issue warnings that the “practical force” will be used instead of “diplomatic force”, if the transit is not resumed (RBC 2022). By the end of August of the same year, the situation partially deescalated, as some transit was allowed by Lithuania, but the tensions remained high in the region (TASS 2022a).

MILITARIZATION OF THE RUSSO-FINNISH BORDER

With the ascension of Finland to NATO, the Russo-Finnish border effectively became a NATO-Russian border, placing strategically important cities of Saint Petersburg and Murmansk close to the territory of the military alliance hostile towards Russia. Before 2014 and even sometime after it, Finland and Russia worked in close proximity on various cross-border cooperation (CBC) programs, which were aimed at the economic development of the border regions, as well as environmental cooperation, smoother cross-border traffic flows, and cooperation in education, culture, and research (MFAF 2023). Thus, the border between Finland and Russia was demilitarized and considered to be a zone of mutual economic cooperation and development (Sebentsov 2020).

Starting with the Finnish NATO membership application, and with the newly introduced EU sanctions against Russia, this kind of joint venture ended, and the State treaty on cross-border cooperation between Finland and Russia was suspended (MEAEF 2022). And while at the beginning of 2022, Moscow issued warnings to Helsinki that if Finland continues forward with the NATO membership bid there will be an adequate response from the Russian side, there weren't any significant developments in the border region, such as for example, rapid

accumulation of either Finnish or Russian military personnel or equipment (YLE 2022). Nevertheless, in September 2022, Russian Foreign Minister Sergei Lavrov stated that “if (US) military bases are deployed on the territory of these countries...we will make a decision to strengthen our capabilities in the north-west of the Russian Federation. In any case, the line of contact with NATO will radically increase” (Izvestia 2022).

However, as of 2023, there were new developments in this area, which demonstrated the increasing tensions between Finland, now a fully-fledged NATO member, and Russia. As of April 2023, Finland has started to fortify its border with Russia with barbed wire, infrared cameras, sensors, and increased border patrols, with the whole process of fortification expected to be completed by 2026 (VOA 2023). However, the major escalation of Finno-Russian tensions occurred in the following month when the Finnish government entered into negotiations with the United States over the question of deployment of their military forces and construction of their military installations on Finnish grounds. This was presented to the public as a “mutual agreement on cooperation in defense” by the Finnish government, with conformation that this agreement would allow US troops to stay in Finland, station military equipment and materials, as well as invest in infrastructure from the funds the US Congress provides the Pentagon (BNN 2023). However, in June 2023, the Finnish government stated that there were no negotiations regarding the deployment of US nuclear weapons on the territory of Finland (Helsinki Times 2023).

Naturally, this caused an alarm in Moscow, with the Russian Defense Ministry stating that the appropriate measures will be taken, such as the creation of a new army corps that will be garrisoned along the border, along with the saturation of the border zone with air defense systems and strengthening of military infrastructure in the region (Bainazarov 2023). The creation of the new army corps that will be stationed in Karelia was already announced by Russian Defense Minister Sergei Shoigu at the beginning of 2023, and by preliminary data, it would include three motorized-rifle divisions and two airborne-assault divisions (Kommersant 2023). Moscow is also highly concerned with Helsinki’s order of 64 F-35 Lightning II multirole combat aircraft from the United States, due to be fully delivered by 2030, and which are capable of carrying nuclear weapons (TASS 2022b).

One more issue led to the recent increase of tensions between Russia and Finland, which was the question of the potential Finnish remilitarization of Åland islands. Åland islands were demilitarized areas since 1856 (after the Crimean War), while the islands were granted autonomy by Finland in 1921. In April 2023, a debate in the Finnish public occurred regarding the militarization of the Åland islands, which means establishing a *de facto* NATO presence on the strategically positioned islands between Sweden, Finland proper, and Estonia, with Finnish politicians and military experts giving arguments both for and against such action (Vaalisto 2023). And while the Russian Ministry of Foreign Affairs issued a restrained message regarding such unilateral moves from the side of Helsinki, some Russian experts believe that the islands will be militarized either way, especially after Sweden joins NATO too, with the Åland island being used as a sort of anti-aircraft/anti/ship bastion that will be able to control air and sea routes from Saint Petersburg to Kaliningrad (Karpov and Medvedeva 2023).

ARCTIC REGION

The last significant point of confrontation between Nordic NATO members and Russia can be identified as the Arctic region, which includes the High North, as well as the strategic Northern Sea Route (NSR). In its foreign policy, Norway distinguishes between the Extreme Arctic, which refers to the North Pole and uninhabited areas in the so-called High Arctic, and the much more habitable parts of Northern Norway and Svalbard, which are considered as the “High North” (Nordområdene). Norway gained sovereignty over the Svalbard archipelago in accordance with the Svalbard Treaty (signed in 1920 in Paris and entered into force in 1925), and in 1977 the country created a Fish Protection Zone (FPZ) for the conservation and management of marine living resources (Østhagen and Raspotnik 2017, 104-105).

The Northern Sea Route was opened to the international community in 1991, and it was expected that by 2024, more than 80 million tons of cargo would be shipped through it. It is also expected that climate changes will especially affect the Arctic Ocean in the future, which will create additional opportunities for Arctic trade routes and especially underline the importance of the NSR (Karamperidis and Nikolaos 2022). Geographically, NSR includes the Russian-controlled Eurasian Coastline, as well as the entire Norwegian shoreline, and it is considered a

strategic route between the ports in Northwest Europe and Asia (Karamperidis and Nikolaos 2022).

The Arctic Institute, a Washington-based think-tank, published an analysis in January 2023, in which it argued for expanded NATO presence in the High North, mostly due to Russia's almost complete control of the NSR, which in their view would hand Moscow "an economic and diplomatic lever with which to extend their regional influence" (Karamperidis and Nikolaos 2022). The report acknowledges that besides the shipping and transportation routes, the most lucrative economic opportunity lies in the extraction of hydrocarbon and mineral resources from the Arctic, and that "critical for the geopolitical balance of the region", the majority of these resources are located in Russia's Siberian territory, while the total value of mineral resources in Russia's North "22.4 trillion US-Dollars" (Karamperidis and Nikolaos 2022).

The report further stated that NATO has directed increasing attention to the North Pole via military exercises and that the membership of both Finland and Sweden in NATO will "only bolster the resources NATO has to dedicate to the Arctic issue" (Karamperidis and Nikolaos 2022). Besides Russia, the report identified China as another regional competitor as Beijing strives to "advance its maritime power and economic influence through the founding of a Polar Silk Road", a move which can help in decoupling China's economic power from the US control of "important geopolitical chokepoints of global shipping like the Straits of Malacca and Gibraltar" (Karamperidis and Nikolaos 2022). Thus, the NSR under Russian control can help Beijing in asserting its maritime independence and accelerate China's rise as a "great maritime power", while the report underlines that the continuing Sino-Russian cooperation on economic and strategic factors "is a serious reason for NATO to redouble its efforts and attention" in the Arctic region (Mottola 2023).

That the Arctic region is becoming more of a focus for Washington is visible from the United States security strategy which was published in 2021, titled "Regaining Arctic dominance: the U.S. Army in the Arctic". In it, it is stated that "the United States is an Arctic nation. As such, the Arctic security environment contributes directly to homeland defense and is of vital importance to our national interests" (USA 2021, 1). In the report, it is further stated that "the Arctic has the potential to become a contested space where the United States' great power rivals, Russia and China, seek to use military and economic power to gain and maintain access to the region at the expense of US interests.

U.S. National Security Strategy highlights the Arctic as a corridor for expanded strategic great power competition between two regions – the Indo-Pacific and Europe” (USA 2021, 15). And in August 2022, NATO Secretary General Jens Stoltenberg stated that “NATO has a clear interest in preserving security, stability, and co-operation in the High North. The Arctic is the gateway to the North Atlantic, hosting vital trade, transport, and communication links between North America and Europe...Finland and Sweden’s (NATO) membership will significantly enhance our posture in the High North and our ability to reinforce our Baltic Allies” (NATO 2022).

Some Russian experts see the membership of Finland and Sweden in NATO as a strengthening of Washington’s own position within NATO, with the Arctic highly likely becoming one of the key areas of both military and economic confrontation between major powers in the near future (Narmaniya 2022). The reason for this is seen in the global problems with logistics, and the more accessible shipping routes in the Arctic which are occurring due to the rapid climate changes. Russian experts also note that with the growing importance of the NSR, non-Arctic Asian countries such as India and China are also interested in its development, while Russia at the same time sees this route as historically belonging to it, and with the West insisting on the withdrawal of NSR from national jurisdiction. Thus, with the growing mutual claims on the Arctic area and the resources attached to it, the chances of confrontation between the United States and Russia are growing – especially due to the ability of the United States to rely on the military and economic resources of its regional allies such as Canada and Nordic countries (Narmaniya 2022).

Moscow was concerned with what was understood as NATO pressure towards the non-aligned states of the region, i.e., Finland and Sweden, while the full membership of both countries in this US-led military alliance is seen by Moscow as a short-sighted policy that will destabilize the region (Vinokurov 2022). There is also a view among some of the Russian experts that the new NATO priority is the struggle for resources on a global scale, with the Arctic being an important source of them, and that it is the reason for increased NATO military presence in the region – to which Russia must naturally respond (Vinokurov 2022). This view is also shared by Russian military officials, with the addition that there is now an increased risk of military confrontation in the Arctic region between NATO and Russia since there is a possibility that the

United States will use Finnish and Swedish soil in order to base their own military assets in the region, including navy and aviation (Sokirko 2022). And that the tensions are continuing to increase in the region can be seen in Moscow's suspension of annual payments to the Arctic Council in February 2024, with the spokesperson of the Russian Ministry of Foreign Affairs, Maria Zakharova, stating that Russia may completely withdraw from the Arctic Council if it evolves into "an unfriendly institution" (RIA 2024).

CONCLUSION

As of the first half of 2024, there are no signs of de-escalation of the Ukrainian Crisis, but rather there is a prospect of further escalation of it – which can lead to an open military confrontation between NATO and Russia. Firstly, the NATO membership applications of Finland and Sweden in May 2022, and later the ascension of Finland to NATO in April 2023 and Sweden later on in March 2024 marked the end of the old North European security architecture. The lines are now clearly drawn between the US-led military alliance on the one side, and Russia on the other. This research aimed to identify three potential points of conflict between NATO and Russia after both Finland and Sweden became part of NATO. Based on the cases that were analyzed in the previous chapters, we can conclude that there are three possible points with high chances of confrontation between NATO and Russia, divided into the short-term, medium-term, and long-term periods. We can divide them as follows:

1. The possible point of NATO-Russia military confrontation within the short-term time period – this refers to the Kaliningrad Oblast and Baltic Sea region. It can be said that out of the three analyzed points, this one has the highest chance for military confrontation in the near future based on several factors, such as: the influx of military hardware and personnel in the region from the side of Russia, NATO, and NATO's newest member – Sweden; the militarization of the Swedish Gotland island and conduction of massive yearly NATO military exercises in the region; lack of land communication between Kaliningrad and Russia proper and turning of the Baltic Sea effectively into the "NATO Sea" (thus increasing the potential for blockade); the already introduced economic blockade against Kaliningrad in 2022 which almost lead to a military response from the side of Moscow, and significant presence

of literature and reports that are advocating for the suppression of Russian A2/AD capabilities in the Baltic Region. All of this can lead us to the conclusion that with both Finnish and Swedish NATO membership, Moscow will seek to increase its own defensive and offensive military capabilities in the region which can lead to further degradation of mutual trust and communication, thus lowering the threshold for the application of military force from all parties involved. Here it should be noted that the main danger comes not so much from the conventional armed conflict between the NATO forces and Russia, but from the use of tactical nuclear weapons from the side of Moscow, if its territory is threatened by any kind of military adventurism from the side of NATO members, such as Poland, Baltic States, and Nordic countries.

2. The possible point of NATO-Russia military confrontation within the medium-term time period – this refers to the militarization of the Russo-Finnish border, with both sides increasing their defensive capacities in the once peaceful region. While Finland announced the fortification of its 1340 km-long border with Russia, Moscow at the same time announced the formation of new military formations in the border region, along with the increased presence of the anti-aircraft systems. However, in 2023, Helsinki announced that it is willing to allow US-military presence on its territory, while at the same time, it will purchase F-35 fighter jets that are capable of carrying nuclear missiles. This can only lead to an increase in regional tensions, as there will be a high-security risk for Moscow to have American military bases, troops, and hardware so close to the strategic cities of Murmansk and Saint Petersburg. With the increased presence of both now NATO troops on Finnish soil and the Russian military on the other side, there is always a chance for the development of a hybrid-warfare environment, including cross-border recon and raids in order to mark or neutralize new military installations of strategic value, which can only lead to increased chances of military escalation. However, compared to the Kaliningrad scenario in which already there was a real chance of military escalation, the militarization of the Russo-Finnish border is a process that only started recently, with American troops not yet permanently present on the Finnish soil as of the first half of 2024.

3. The possible point of NATO-Russia military confrontation within the long-term time period – this refers to the Arctic and the gradual militarization of the region. In the coming decades, and mainly due to climate change, the accessibility and importance of the Northern Sea

Route will only grow, along with the accessibility to the vast resource deposits in this region. The Arctic is already a contested zone between major powers, such as the United States, Russia, and China, with Nordic countries playing a significant support role in advancing the ambitions of Washington in the area. At the same time, Moscow has its own economic and security interests, and it is willing to invest significant resources in achieving them. Finnish and Swedish NATO membership now means increased resources that NATO can deploy in the Arctic region in order to counter the Russian and emerging Chinese presence. This in turn will lead to increased military deployment on the Russian side, which is a move that always increases the chances for military clashes that can later on expand into open warfare. And although some experts believe that the Arctic is the battleground of the future between NATO and Russia, for now, there have been no significant cases of military confrontation between those two sides, but rather just gradual military build-up. That is why we can presume that compared to the cases of Kaliningrad, which is a possible point of NATO-Russia military confrontation within the short-term time period, and the Russo-Finnish border, which has the potential for escalation towards the military clashes in the medium-term time period, the Arctic can be considered sort of a “long game” of positioning, threats, warnings, and military build-up, which has potential for military escalation in the coming decades, rather than in the coming months or years.

By taking all three scenarios into account, it can be concluded that firstly, Finnish and Swedish NATO membership applications, and later on, Finnish and Swedish ascension to NATO, are a cause for the increase of the conflict potential in the region, rather than having a deterring effect for any kind of future military conflict between NATO and Russia. While both countries were officially neutral, they could still maintain normal relations with Moscow while at the same time integrating into the NATO structure. Now, after both Finland and Sweden became NATO members, it is expected from Moscow to adopt its stance towards Helsinki and Stockholm accordingly, as this US-led military alliance is *de facto* waging a proxy war against Russia in Ukraine. Thus, in case of any open military confrontation between NATO and Russia, there is a chance that weapons of mass destruction can be used against future NATO installations on Finnish and Swedish soil. And while perhaps the logic behind the application for NATO membership from the side of Helsinki and Stockholm was that in the short run, it solves their

national security issues by coming under the military and nuclear umbrella of the United States, in the long run, this will only create more mistrust, uncertainty, and conflict potential between Nordic countries and Russia, and therefore, by nature, significantly increase conflict potential between NATO and Russia which can lead towards the worst case scenario – employment of tactical nuclear weapons on the battlefield.

REFERENCES

- Bainazarov, Elnar. 2023. “Base sector: The Russian Federation will strengthen the military infrastructure at the Finnish borders”, *Izvestia*. Last accessed 04.04.2024. <https://iz.ru/1511020/elmar-bainazarov/sector-bazy-uf-ukrepi-voennuiu-infrastrukturu-u-finskikh-granits>.
- Baltic News Network* [BNN] 2023. “Finland and US prepare agreement on creation of military bases.” Last accessed 04.04.2024. <https://bnn-news.com/finland-and-us-prepare-agreement-on-creation-of-military-bases-245396>
- Bonds, Timothy M., Joel B. Predd, Timothy R. Heath, Michael S. Chase, Michael Johnson, Michael J. Lostumbo, James Bonomo, Muharrem Mane, and Paul S. Steinberg. 2017. “What Role Can Land-Based, Multi-Domain Anti-Access/Area Denial Forces Play in Detering or Defeating Aggression?” *RAND Corporation*. doi.org/10.7249/RR1820.
- CNN*. 2024. “Sweden officially joins NATO, becoming alliance’s 32nd member”. Last accessed 04.04.2024. <https://edition.cnn.com/2024/03/07/europe/sweden-join-nato-official-intl/index.html>.
- Dahl, Ann-Sofie. 2014. “*NORDEFCO and NATO: ‘Smart Defence.’ in the North.*” Research Division – NATO Defense College, Rome. https://www.files.ethz.ch/isn/180890/rp_101.pdf.
- Danilov, Dmitry A. 2022. “Finland and Sweden on Their Way to NATO.” *Observer*. 2022. №5-6 (388–389). DOI: 10.48137/2074–2975_2022_5-6_27
- Deni, John R. “NATO Must Prepare to Defend Its Weakest Point-the Suwalki Corridor.” *Foreign Policy*. Last accessed 04.04.2024. <https://foreignpolicy.com/2022/03/03/nato-must-prepare-to-defend-its-weakest-point-the-suwalki-corridor/>.

- Finnish Government [FG]. 2022a. 2022. *Government report on changes in the security environment*. https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/164002/VN_2022_20.pdf.
- Finnish Government [FG]. 2022b. *Report on Finland's Accession to the North Atlantic Treaty Organization 15 May 2022*. https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/164093/Gov_rep_EN.pdf?sequence=4&isAllowed=y.
- Gotkowska, Justyna. 2022. "Sweden and Finland on the threshold of NATO membership". *OSW*. Last accessed 04.04.2024. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2022-05-24/sweden-and-finland-threshold-nato-membership>.
- Helsinki Times*. 2023. "Finnish and US officials discussing defence deal that'd enable US to freely use Finnish soil". Last accessed 04.04.2024. <https://www.helsinkitimes.fi/finland/finland-news/domestic/23463-hs-finnish-and-us-officials-discussing-deal-that-d-enable-us-to-freely-use-finnish-soil.html>.
- Izvestia*. 2022. "Lavrov warned of the consequences when deploying NATO bases in Finland and Sweden". Last accessed 04.04.2024. <https://iz.ru/1388776/2022-09-01/lavrov-predupredil-o-posledstviakh-pri-razmeshchenii-baz-nato-v-finliandii-i-shvetsii> 2022.
- Kanniainen, Vesa. "Gallup Democracy in Exercising the NATO Membership Option: The Cases of Finland and Sweden." *CESifo Economic Studies* 68, 3 (2022): 281–96. doi.org/10.1093/cesifo/ifac008.
- Karamperidis, Stavros, and Nikolaos Valantasis-Kanellos. "Northern Sea Route as an Emerging Option for Global Transport Networks: A Policy Perspective." *WMU Journal of Maritime Affairs* 21, no. 4 (2022): 425–52. doi.org/10.1007/s13437-022-00273-3.
- Karpov Alexander, Medvedeva Alyona. 2023. "Two-faced position": Finland questioned the relevance of the agreement on the demilitarization of the Aland Islands". *RT*. Last accessed 04.04.2024. <https://russian.rt.com/world/article/1136811-finlyandiya-ostrova-militarizaciya>.
- Khudoley, Konstantin K. 2019. "The 'Cool War' in the Baltic Sea region: consequences and further scenarios." *Baltic Region*. T. 11 (3): 4—24. DOI: 10.5922/20798555201931
- Kommersant*. 2023. "An army corps will be created near the borders of Finland". Last accessed 04.04.2024. <https://www.kommersant.ru/doc/5773375>

- Ministry for Foreign Affairs of Finland [MFAF]. 2013. “Cross-Border Cooperation between Finland and Russia.” <https://um.fi/cross-border-cooperation-between-finland-and-russia>.
- Ministry for Foreign Affairs of Sweden [MFAS]. 2012. *Deterioration of the security environment – implications for Sweden* <https://www.government.se/contentassets/05ffb51ba6404a459d7ee45c98e87a83/deterioration-of-the-security-environment---implications-for-sweden-ds-20228/>.
- Ministry of Economic Affairs and Employment of Finland [MEAEF]. 2022. *State treaty on cross-border cooperation between Finland and Russia*. <https://tem.fi/en/state-treaty-on-cross-border-cooperation-between-finland-and-russia>.
- Møller, Joakim Erma. “Trilateral Defence Cooperation in the North: An Assessment of Interoperability between Norway, Sweden and Finland.” *Defence Studies* 19 (3): 235–56. DOI: <https://doi.org/10.1080/014702436.2019.1634473>.
- Mottola, Lee. 2023. “NATO’s Arctic Command: A Case for the Expansion of NATO’s Mission in the High North.” *The Arctic Institute – Center for Circumpolar Security Studies*, January 19. DOI: <https://www.thearcticinstitute.org/nato-arctic-command-case-expansion-nato-mission-high-north/>.
- Muzyka, Konrad. 2021. “Russian Forces in the Western Military District.” *CNA’s Occasional Paper*. CAN. June 2021. https://www.cna.org/archive/CNA_Files/pdf/iop-2020-u-028759-final.pdf.
- Narmaniya, David. 2022. “The Battle for the Arctic: what is the threat of Sweden and Finland joining NATO.” *RIA News*. Last accessed 04.04.2024. <https://ria.ru/20220603/arktika-1792735876.html>.
- NATO. 2022. “NATO Is Stepping up in the High North to Keep Our People Safe.” https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_206894.htm.
- NATO. 2023. “Swedish Armed Forces and Partners Conclude Exercise Aurora 23.” <https://shape.nato.int/partnerships/latest-news/2023/swedish-armed-forces-and-partners-conclude-exercise-aurora-23>.
- Nordic Defense Cooperation [NORDEFECO]. 2022. “NORDEFECO Annual Report 2022.” <https://www.defmin.fi/files/5713/nordefco-rapport-2022-screen.pdf>
- Østhagen, Andreas, and Andreas Raspotnik. 2017. “Partners or Rivals?: Norway and the European Union in the High North.” In *The*

- European Union and the Arctic*, edited by Nengye Liu, Elizabeth A. Kirk, and Tore Henriksen, 97–118. Brill. <http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h3gv.10>.
- RBC*. 2022. “The Kremlin urged to prepare for the worst in the transit situation in Kaliningrad.” Last accessed 04.04.2024. <https://www.rbc.ru/politics/24/06/2022/62b538c69a794768543c17a8>.
- Reuters*. 2022. “Swedish PM rejects referendum on possible NATO membership.” Last accessed 04.04.2024. <https://www.reuters.com/world/europe/swedish-pm-rejects-referendum-possible-nato-membership-2022-04-28/>.
- Reuters*. 2023. “Finland and Sweden’s path to NATO membership explained.” Last accessed 04.04.2024. <https://www.reuters.com/world/europe/steps-finnish-swedish-path-nato-membership-2023-03-30/>.
- RIA*. 2024. “Russia has suspended the payment of annual contributions to the Arctic Council.” Last accessed 04.04.2024. <https://ria.ru/20240214/vyplata-1927224969.html>.
- RT*. 2022. “Finland can join NATO without referendum – president.” Last accessed 04.04.2024. <https://www.rt.com/news/553181-finland-nato-membership-polls/>
- Sebentsov, Alexander B. 2000. “Cross-Border Cooperation on the EU-Russian Borders: Results of the Program Approach.” *GEOGRAPHY, ENVIRONMENT, SUSTAINABILITY* 13 (1): 74–83. DOI: <https://doi.org/10.24057/2071-9388-2019-136>.
- Security Council of Russia [SCR]. 2014. The Security Council of the Russian Federation. *Military doctrine of the Russian Federation*. <https://shorturl.at/fmrF1>.
- Sokirko, Victor. 2022. “The purpose of Finland and Sweden’s accession to NATO is to control the Russian Arctic”. *Gazeta*. Last accessed 04.04.2024. <https://www.gazeta.ru/army/2022/05/13/14851754.shtml?updated>.
- STATISTA*. 2023. “Do you think Sweden should join the military alliance NATO?”. <https://www.statista.com/statistics/660842/survey-on-perception-of-nato-membership-in-sweden/>.
- Swistek, Göran and Michael Paul. “Geopolitics in the Baltic Sea Region”, *SWP Comment* 2023/C 09, Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP). <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2023C09/>.

- TASS. 2022a. "An alternative payment option for cargo transit has been found in the Kaliningrad region". Last accessed 04.04.2024. <https://tass.ru/ekonomika/15534985>
- TASS. 2022b. "Media: the bill on Finland's membership in NATO does not exclude the deployment of nuclear weapons". Last accessed 04.04.2024. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/16156609>.
- The United States Army [USA]. 2021. *Regaining Arctic Dominance: The U.S. Army In The Arctic*. https://www.army.mil/e2/downloads/rv7/about/2021_army_arctic_strategy.pdf
- Vaalisto, Heidi. 2023. "Mitä nyt, Ahvenanmaa? 4 asiaa, joita Nato-Suomen pitää pohtia". *ILTA-SANOMAT*. <https://www.is.fi/politiikka/art-2000009508440.html>.
- Vinokurov, Vladimir I. 2022. "The Arctic: from cooperation to expansion." *Zvezda Weekly*. Last accessed 04.04.2024. <https://zvezdaweekly.ru/news/2022527920-Hb3Eo.html>.
- VOA. 2023. "NATO Member Finland Breaks Ground on Russia Border Fence." Last accessed 04.04.2024. <https://www.voanews.com/a/nato-member-finland-breaks-ground-on-russia-border-fence/7052017.html>.
- Volkova, Daria. 2022. "Kaliningrad is protected from the blockade by Russia's nuclear fist." *Vzglyad*. Last accessed 04.04.2024. <https://vz.ru/politics/2022/4/7/1144860.html>.
- YLE. 2022. "Russia Issues New Warning about Finland, Sweden Joining NATO." Last accessed 04.04.2024. <https://yle.fi/a/3-12410667>.
- Zverev, Yury. 2021. "Possible Directions of NATO Military Operations against the Kaliningrad Region of the Russian Federation (Based on Materials from Open Publications)." *Eurasia. Expert* 2: 44–53. doi.org/10.18254/s271332140015330-0.

Алекса Филиповић*

Институт за европске студије, Београд

ФИНСКО И ШВЕДСКО ЧЛАНСТВО У НАТО-У – ПУТ КА ВЕЋОЈ РЕГИОНАЛНОЈ БЕЗБЕДНОСТИ ИЛИ НЕСТАБИЛНОСТИ?

Сажетак

Ескалација украјинске кризе почетком 2022. године изазвала је значајну промену у европској безбедносној архитектури, а истовремено је означила и јасну поделу између такозваног „колективног Запада” и Русије. Оно што је постао “посреднички рат” између Вашингтона, као лидера НАТО војног савеза, и Москве на територији Украјине, имало је за последицу велике геополитичке промене и у северним регионима Европе, попут Скандинавије. Земље које су раније сматране за војно неутралне, попут Финске и Шведске, све више су почеле да усклађују своју спољну и безбедносну политику са интересима Вашингтона, што је довело до њиховог отвореног захтева за приступање НАТО-у у мају 2022. године.

Међутим, било би погрешно претпоставити да то није био очекиван потез са њихове стране, с обзиром да су се и Финска и Шведска скоро у потпуности интегрисале у НАТО војну и логистичку структуру, почевши од њиховог чланства у „Нордефку” (NORDEFKO) па до учешћа у регионалним војним вежбама НАТО-а. То је све водило ка томе да и Финска и Шведска постану чланице НАТО-а релативно брзо после подношења заједничког захтева за чланство маја 2022. године – Финска је постала 31. чланица НАТО-а у априлу 2023. године, док је Шведска постала 32. чланица НАТО-а у марту 2024. године.

Циљ овог истраживања је да се идентификују потенцијалне тачке сукоба између НАТО-а и Русије које се могу развити након што су Финска и Шведска примљене у НАТО, као и да изврши процену могућности војне ескалације између Русије и НАТО-а. Ово ће се постићи применом анализе садржаја током истраживања извештаја, стратегија и доктрина, као и применом студије случаја, која

---

* Имејл-адреса: aleksa.filipovic@ies.rs.

је коришћена приликом анализе конкретних примера интеракције нордијских земаља, НАТО-а и Русије у Скандинавском и Балтичком региону. Са уласком Финске и Шведске у НАТО, потенцијал за отворени војни сукоб између НАТО и Русије се повећао. Самим тим, потребно је разумети последице даље милитаризације Северне Европе, како од стране земаља чланица НАТО-а, тако и од стране Русије, јер такав развој догађаја може довести до остварења најопаснијег сценарија који се може замислити, а то је нуклеарна ескалација и употреба тактичког нуклеарног оружја на бојном пољу.

Ово истраживање је идентификовало три тачке могуће будуће конфронтације између НАТО-а и Русије – чији се потенцијал увећава са чланством Финске и Шведске у НАТО-у. Идентификоване тачке су Калињинградска област и регион Балтичког мора, руско-финска граница и арктички регион.

Калињинградска област и регион Балтичког мора већ су доживеле пораст тензија између Русије и земаља чланица НАТО-а, попут Пољске и балтичких држава. То се посебно видело током економске блокаде Калињинграда 2022. године, која је скоро довела до руске војне интервенције пре него што је спор донекле мирно решен. Међутим, шведске војне активности у региону, почевши од милитаризације острва Готланд и њеног учешћа у масовним годишњим војним вежбама под вођством НАТО-а, као што је то на пример „Аурора”, само воде ка већем неповерењу и порасту тензија између нордијских земаља и Москве.

Руско-финска граница, демилитаризована од краја Хладног рата, сада се активно утврђује од стране Хелсинкија, уз недавну најаву да ће Финска дозволити да трупе и базе Сједињених Држава буду стациониране у земљи. То је заузврат навело Москву да најави формирање нових корпуса војске који ће бити стациониран дуж границе, уз истовремено постављање значајног броја противваздушних система у региону.

У арктичком региону, већ дуже време постоји геостратешко ривалство између САД-а и њихових савезника попут нордијских земаља са једне стране, и Русије, али и Кине са друге стране. Вашингтон може да рачуна на јединствени безбедносни простор са Финском и Шведском као чланицама НАТО-а, као и на коришћење значајних војних и логистичких ресурса које ове земље поседују приликом ограничавања арктичких амбиција како Русије, тако и Кине. То све води ка повећању тензија у овом региону, и могућој будућој војној ескалацији

ради контроле над Северним морским путем и арктичким ресурсима који постају доступни захваљујући климатским променама. Узимајући све горе наведено у обзир, може се закључити да су пре свега захтеви Финске и Шведске за чланство у НАТО-у, а затим и приступање ове две земље војном савезу предвођеним Сједињеним Америчким Државама, узрок увећања конфликтног потенцијала у региону, што само по себи може довести до војне ескалације између НАТО-а и Русије, а тиме и до могуће употребе тактичког нуклеарног оружја.

Кључне речи: Финска, Шведска, НАТО, Русија, NORDEFCO, Калињинград, Балтичко море, Арктик, A2/AD

---

* Овај рад је примљен 10. јуна 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

УДК 323.173(=18)(497.11)“1981“

DOI: 10.5937/spm85-49976

http://www-old.ihist.bas.bg/sekcii/CV/naci_VBozhinov.htm

Осврт

Војин Божинов*

Историјски институт при Бугарској академији наука

ПОБУНА АЛБАНАЦА У САП КОСОВУ ТОКОМ 1981. ВИЂЕНА ОЧИМА БУГАРСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Сажетак

У раду се на основу архивских извора и релевантне литературе анализира став бугарске амбасаде у Београду према догађањима на Косову током 1981. Посебно су анализирани ставови бугарских дипломата по неколико важних питања: шта су узроци побуне и начини на који је она гушена, који су били циљеви албанских демонстраната, односи између српских и југословенских комуниста према овом питању, како догађаји на Косову могу да утичу на ситуацији у Македонији и какве су перспективе СФРЈ као државе након Устава из 1974?

Кључне речи: Албанци, Београд, Косово, Социјалистичка Југославија, Срби

* Имејл-адреса: voinbojinov@abv.bg.

Превод Бојан Симић.

Албански проблем у Титовој Југославији представља један од најкомплекснијих и најважнијих питања током целог постојања савезне државе. Албанци су били највећи народ у социјалистичкој Југославији који није имао сопствену републику. Били су насељени у републикама Србија, Македонија и Црна Гора. Ради историјске истине треба подвући да је у оквиру Народне републике Србије/Социјалистичке републике Србије која је била део Федеративне Народне Републике Југославије/Социјалистичке Федеративне Републике Југославије постојала аутономна Косовско-Метохијска област насељена претежно Албанцима која од 1945. имала сопствене органе самоуправе (Nikolić 2011, 195–196).

Југословенски устав из 1963. проширио је права области (Gatalović 2015, 84–93) која је добила име Аутономна покрајина Косово и Метохија а са променом основног федералног закона, оствареног 1968, из имена бива одстрањено (словенско) име „Метохија” (Simić 2018, 303) тако да је област названа Социјалистичка аутономна покрајина (САП) Косово, што је потврђено савезним уставом из 1974, када је од области направљена фактички република (Dimić 2017, 28). Између осталог, то је била тактика тандема Јосип Броз Тито-Едвард Кардељ настојећи да задовољи тежње Приштине за већом аутономијом све док то не води до успостављања Републике Косово, што би пореметило тековине АВНОЈ-а.

Под притиском околности Јосип Броз и његов идеолошки ослонац Кардељ правили су уступке албанским комунистима у Приштини. Косово (и Метохија) у себи је носило тежак историјски товар у виду компликованих и драматичних односа између Срба (и Црногораца) и Албанаца. И уместо да ти односи буду изглађени путем *братства и јединства* током целог Титовог управљања они су се заоштравали, што је терало маршала да буде предусретљивији пред захтевима Албанаца са Косова, остављајући по страни бриге Срба у покрајини, који су после одстрањивања Александра Ранковића 1966. остали без истакнутог заштитника у врху југословенског државног система (Dimitrijević 2020, 255–361). То је повећао албански институционални и људски притисак на српско становништво у области, што је доводило до одговора из Београда, материјализован у порасту репресивних облика управљања у покрајини, који су с друге стране подстицали албански национализам (Нугор, 1992, 88). Стварао се зачарани круг још више стегнут сложеним

економском ситуацијом у покрајини која је остала најсиромашнији део Југославије (Hetemi 2020, 125). Треба поменути и демографски бум код албанског становништва који је такође утицао на иселјавање многих српски и црногорских породица са Косова. На овај начин регион постаје неизлечива рана за савезну државу која се показала неспособном да заустави њено крварење, упркос циљаним улагањима у покрајину у циљу стабилизације тамошње економске ситуације и акцијама против албанске наводно крајње левице, али у пракси националистичких илегалних формација побуњених Албанцима у аутономној области.

Док је Тито био жив путем компромиса и сложених политичко-економских маневара ситуација у покрајини била је под контролом Београда. У октобру 1979. године, упркос здравственим проблемима, како би се лично уверио да се ствари у покрајини развијају по његовој визији, Јосип Броз је посетио Приштину где је својим ауторитетом покушао да блокира захтеве дела албанске интелигенције на Косову, који су тражили стварање седме (албанске) републике у СФРЈ. Тито је јасно ставио до знања да је Устав из 1974. дао довољно права аутономној покрајини и да би свако деловање у циљу још веће самосталности Приштине гледао као „антидржавни акт” (Џеку 2016, 130).

Кратко време изгледало је да би тешка ситуација у покрајини могла да буде превладана. Јосип Броз је обећао комунистичким првацима у Приштини још инвестиција из савезних фондова, поправљање инфраструктуре, отварање нових предузећа у покрајини у циљу подизања животног стандарда, што би требало да пригуши манифестације национализма у њој, како са албанске, тако и са српске стране (Централен државен архив [ЦДА], ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 642, 137–151). Тај план се није реализовао. Тито је био у критичном стању у љубљанској болници када су се у западној (француској) штампи појавиле вести везане за САП Косово (Mertus, 1999, 22). Писано је о масовним хапшењима албанских активиста под оптужбом за сепаратизам а који су имали „помоћ и подршку из иностранства”. Наводне акције органа безбедности биле су тако велике да су узнемиравале европску јавност, а Београд је био приморан да убеђује стране новинаре да су гласине о насиљу у покрајини „неосноване и лажне” (Архив на Министерството на вњшните работи [АМВНР], оп. 36, а. е. 5113, 19–21). Тирана није ћутала већ је искористила случај да компромитује СФРЈ пред међународном заједницом,

указујући на то „да је албански национални дух тврд орах и да не може да се сузбије грубим полицијским мерама” (АМВНР, оп. 36, а. е. 5073, 10). Хапшења у САП Косову и реакција албанских власти само су била увод у трагичније догађаје.

Дана 4. маја 1980. сви су могли да се увере да је Тито само човек а после његове смрти открила се истина односно право економско стање Југославије (Ćosić 2023, 307). Показало се да је савезна држава током последњег деценије управљања маршала живела искључиво на страним зајмовима, а да су дугови до момента Титове смрти достигли 20 милиона долара (Antić, 2023, 269). Такав терет приморао је властодршце у Београду да убрзо након смрти Јосипа Броза девалвирају динар да би тиме подстакли извоз у иностранство, чинећи тако југословенску робу, ресурсе и услуге јефтинијим за западно тржиште (Nikolić 2018, 42). Из свега је произилазило да се СФРЈ која је посматрана као излог „социјализма капиталистичког типа” налази у стању вештачке коме, а све је то утицало и на прокламовано „братство и јединство” које је постојало у држави до тог момента.

Смрћу Јосипа Броза у заборав одлазе и његова обећања приштинској елити за већом пажњом централе према аутономној покрајини. САП Косово остаје најсиромашнији део социјалистичке Југославије у којем се поврх свега шири неписменост, недостатак прехрамбених производа, у коме недостаје адекватна медицинска помоћ и слично. С друге стране, демографски бум Албанаца наставаља пуном снагом и ништа га не може зауставити. Према информацијама бугарске амбасаре у југословенској престоници у години после Титове смрти Албанаца у аутономној покрајини било је око 1.600.000 (74% од укупног становништва покрајине), док су Срби чинили око 210.000 људи (18,5%). За период од 10 година (1971-1981) албанско становништво у СФРЈ је порасло за скоро 422.000 људи, док се у истом периоду број Срба у савезној држави смањило за око 9.000. Огроман демографски прираштај Албанаца у САП Косово, али и у СР Македонији и СР Црној Гори, је био користан политици коју су водиле албанске вође настојећи да на тај начин ојачају не само албанске позиције у аутономној покрајини, већ у целом јужном делу СФРЈ. Почетком осамдесетих година прошлог века таква линија имала је пун успех – албанска нација у Југославији је по процени бугарских дипломата у Београду, који су анализирали

до у детаље демографске промене код Албанаца у СФРЈ, постала најмлађа нација у Европи (Воџинов 2019, 59–63).

Силазак маршала са политичке сцене уклонио је и последњу ограду пред радикалним елементима међу косовским Албанцима који су желели да се покрајина претвори у седму југословенску републику или да се област директно одвоји и присаједини Народној Социјалистичкој Републици Албанији. Само косовско руководство односно његов албански део, није показало посебну активност у циљу ширења тих идеја, остављајући тај посао Србима који су узимали управљачке позиције у Приштини или је директно пребацивала одговорност на централу. Уз ову благоданост неутралност коју су приказивали албански властодршци у Приштини и лошу економску ситуацију у области, као и незадовољство албанске интелигенције због одбијања захтева за већа права њиховој нацији, стварају се услови за нагли пораст тензија у покрајини.

***

Један од гестова добре воље од стране Тита према Албанцима био је отварање Универзитета у Приштини 1969. недуго после поменутих уставних промена претходне године (Mertus 1999, 17). Високошколска установа постала је јединствена у СФРЈ јер се на њој предавало на албанском језику, што за веома кратко време претвара универзитет у центар албанске интелигенције, а један његов део постаје средиште ширења антијугословенских и антисрпских схватања помешаних са нескривеним сепаратизмом (Jović 2009, 179). Ова осећања се развијају међу студентима албанске националности а преко њих остварује се шири утицај на друштво.

Охрабрена младошћу, албанска националистичка осећања отварају пут побуни. Тако су средином марта 1981. на Универзитету у Приштини почели протести. Повод пронађен у свакодневним проблемима – лоши услови живота и студирања у високошколској установи, недостатак довољно јефтених домова за студенте итд (Malcolm, 1998, 334). Протест се показао масован што доводи до интервенције полиције, а то опет до радикализације од стране студената. Дана 16. марта запаљен је стамбени део Пећке патријаршије – чин који је довео до екстремних акција (Лућић 2022, 153). Студенти излазе на улице Приштине узвикујући пароле којима показују жељу да САП Косово добије статус седме републике југословенске

федерације (Југославија, 2011, 746). Наредних дана напетост још више расте. Срби из Приштине али из целог региона, не смеју да изађу на улице плашећи се за сопствени живот. То тера Београд да предузме чвршће мере. Крајем марта тешко наоружана полиција је силом растерала окупљене студенте у Приштини. Присуство специјалаца повећава напетост на целом подручју (АМВНР, оп. 190, а. е. 5321, 69). Демонстрације и сукоби са органима реда проширили су се по свим већим косовским градовима (Ramet 1984, 164–165). Напетост је ескалирала до те мере да је почетком априла у покрајини проглашено ванредно стање. Одмах су сви новинари склоњени из аутономне покрајине, уведена је строга цензура, а на територији САП Косова деловале су јединице ЈНА које нису оклевалe да употребе ватрено оружје у циљу гушења побуне. До почетка априла након употребе оваквих метода и средстава немири су угушени, али је цена за то била превисока. Према званичним подацима у уличним борбама у покрајинским градовима погинуло је седам Албанаца и четири чувара реда, али нико не верује да су то све жртве тих догађаја. После Цазинске буне из 1950. година, косовски немири из 1981. су најкрвавији инциденти у Титовој Југославији (Kržišnik-Bukić 1991). Само овог пута на политичкој сцени је недостајала ауторитативна личност попут Броза да се избори са последицама превирања. Ротирајући систем државно-партијског руководства који је завештао маршал показао се неспособним да доноси адекватне одлуке остављајући косовску рану да обилно крвари.

***

У границама својих могућности бугарска дипломатија настојала је да прати дешавања на територији САП Косово. Не само што су се она дешавала у држави која је суседна Народној Републици Бугарској, већ и због тога што се ова побуна у великој мери огледала и у СР Македонији, где компактно живе албанске масе (овде је сувишно подсећати на место македонског проблема у односима Софије и Београда/Скопља). У том подухвату бугарској амбасадни у Београду био је отежан посао због блокаде које су југословенске власти увеле на територији покрајине и због информативне завесе коју је Београд спустио у вези са дешавањима у региону. Због тога бугарске дипломате су до информација долазили на следеће начине: 1) Разговори са званичним представницима југословенских

власти; 2) Разговори са обичним југословенским грађанима, вођени у лежерном окружењу; 3) Размена мишљења са колегама из амбасада тзв. сестринских земаља (чланица Савета за међусобну економску помоћ и чланица Варшавског пакта); 4) Састанци у званичним приликама за западним дипломата и представницима не-сврстаних земаља; 5) Прикупљањем гласина које некад изгледају превише фантастично, а некад веома логично.

На основу овако сакупљених информација бугарске дипломате у Београду представиле су Министарству иностраних послова у Софији следећу слику догађаја на Косову. Када су први извештаји о немирима у покрајини стигли до бугарске амбасаде у југословенској престоници бугарске дипломате у Београду нису биле изненађене. Већ дуго су њихови извештаји говорили о тешкој економској и политичкој ситуацији у покрајини и чак предвиђали озбиљне проблеме за централне власти. Чим је вест о немирима у САП Косову стигла у бугарску амбасаду у Београду дипломате су позивајући се на званичне југословенске изјаве биле непоколебљиве да ће побуна вероватно „отворити врата за отворено мешање у унутрашње ствари у Југославији, покренути питање граница, територијалног интегритета, независне и ванблоковске политике Југославије” (АМВНР, оп. 190, а. е. 5321, 69). Другим речима, састав бугарске мисије у југословенској престоници известио је Софију да је СФРЈ доспела у стање друштвено-политичке агоније где је само постојање савезне државе угрожено. Отуда предвиђање да уколико се немири наставе југословенске власти неће имати другог избора него да силом спрече деструктивне процесе у СФРЈ. То предвиђање се остварило.

Као пример наводимо како су бугарске дипломате описале догађаје после 26. марта када су милиција и ЈНА бескомпромисно интервенисале у косовским догађајима. Тог датума према речима бугарске мисије у рејон студентских домова у Приштини слетела су три хеликоптера југословенских снага безбедности са тешко наоружаним милиционерима који су користећи шок бомбе и сузавац покушали да растерају масу окупљених студената (АМВНР, оп. 38, а. е. 3291, 90–91). У почетку албанска омладина је била раштркана, али је овакво деловање уместо да заустави немире довело до њиховог гранања широм покрајине због употребе грубе силе над студентима у Приштини, укључујући и ватрено оружје. Чињеница да се на територији САП Косова пуцало навело је бугарске дипломате на следеће закључке: у аутономној

покрајини се води прави рат, постоје масовне гробнице Албанаца које су устрелиле власти, у покрајини постоји организовани албански отпор, који такође користи ватрено оружје против органа безбедности укључујући и аутоматске пушке (АМВНР, оп. 38, а. е. 3291, 121; 160). Наводимо и разговор који је стигао до бугарске амбасаде у Београду а који је наводно вођен између милиционера и војног лекара који су учествовали у гушењу побуне:

Полицајац: „Било је страшно. Нисмо знали на кога пуцамо. Учествовали су жене и деца. Камењем и пушкама. Тоне олова слиле су се у косовским планинама. Погинуле су стотине наших људи (полицајаца, војника, официра ЈНА итд)”.

Лекар: „Било је веома страшно. Било је много рањених. Болнице у Скопљу, војне болнице и касарне биле су преплављене рањеницима. Међу рањеницима било је много оних са откинутим длановима”.

Полицајац: „Да тако је било. Од почетка смо бацали бомбе на побуњене Албанце а они би их хватали и бацали назад, а бомбе би падале на нас. Касније смо добили нове напредне бомбе које би при покушају да их врате експлодирале при додиру. Албанци не знајући за то су хватали бомбе које смо ми бацали на њих и оне им или рањавају руке или убијају. У акције су били укључени и обучени полицајци „костоломци” за борбу против хулигана које смо ангажовали против Албанаца и они су то добро урадили. Ко буде ухваћен остаје сломљен” (АМВНР, оп. 38, а. е. 3292, 101–103).

Догађаји у САП Косово не остају затворени у оквиру покрајине. Функционери у Скопљу били су изузетно забринуте због дешавања на Косову и били су свесни да искра побуне може запалити и СР Македонију. Бугарска дипломатија одавно је приметила да се у најјужнијој републици СФРЈ уобличава „отуђење између словенских и албанских елемената”. Због тога се из Скопља предузимају појачане мере безбедности како би се спречило преношење немира са суседних територија на републику. Стога је појачана безбедност дуж административне линије са САП Косовом. Исто је урађено и према државној граници са Албанијом. Поред тога забрањено је слушање Радио Тиране и албанске телевизије. У Тетову, Гостивару и Дебру било је евидентно присуство милиције. И обични грађани су почели да гаје сумњу према Албанцима која је прелазила у страх а код неких и у мржњу. Неки становници републике почињу отворено да показују „мржњу

према Албанцима”, а поједини скопски интелектуалци сматрају да је дошло време да се „Албанци згњече и покољу као што су то чинили Бугари у прошлости”. Парадоксално за ”та времена грађани СР Македоније гледају са надом у Софију а не у Београд, јер Бугарска „држи до чистоте словенског дуга“. Игуману манастира Бигор претили су локални Албанци а он им је одговорио да ако нешто ураде светом манастиру да ће Бугари „доћи да га заштите” јер је „манастир бугарски” (ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 544, 38–45).

***

Шок због дешавања у САП Косову био је огроман, јер како пише у извештају бугарског дипломате у Београду, први пут од постојања СФРЈ власт приморава војску да „окупира и блокира читаво подручје како би се завео ред” (АМВНР, оп. 38, а. е. 3292, 253). Дошло је време за озбиљну анализу разлога који су довели до побуне у аутономној покрајини. Дана 7. априла 1981. непосредно након гушења немира у главном граду Југославије одржан је ванредни пленум Председништва Савеза комуниста Југославије. Главни извештај поднео је Стане Доланц. Према информацијама бугарске амбасаде у Београду изјава високог партијског функционера прати мере које су власти и савезна партија предузеле за нормализацију ситуације у области. Осим тога на пленуму су истакнута два главна разлога за оно што се десило у покрајини: висока незапосленост и концентрација огромног броја студената у Приштини, што је и извор лоших услова за живот студената у високошколској установи. Пленум је такође дао пуну подршку СК Србије у његовој борби како пише у резимеу бугарски дипломата у Београду „против националистичких манифестација у покрајини” (АМВНР, оп. 38, а. е. 3291, 113–115).

Дана 7. маја 1981, тачно годину дана након Титове смрти, сазван је нови пленум руководства СКЈ на коме је главни извештај поднео Лазар Мојсов, а који је своје излагање насловио „Непријатељска и контрареволуционарна делатност на Косову”. Запослени у бугарској амбасади у Београду успели су да добију текст Мојсовљевог реферата који се може сажети на следећи начин: у аутономној покрајини „контрареволуционарни, националистички и иредентистички елементи” су желели „кршење уставног поретка у СФРЈ, СР Србије и САП Косова”. Побуна косовских Албанаца имала је за

циљ „уништење система социјалистичког самоуправљања, угрожавања југословенске независности и њене политике несврстаности, стварање тензија на Балкану итд”. Бугарске дипломате истичу да је, према речима Мојсова, корен побуне у САП Косово национализам, и албански и српски. Национализам, у свим својим облицима означен је као „највећи непријатељ јединства, снаге и независности Југославије”. Казано је како он одавно представља „заставу под којом се окупљају све антисамоуправне и антисоцијалистичке снаге”. „Национализам”, наставио је, „као главно оружје политичке дестабилизације мултинационалних друштава, био је и главни елемент контрареволуционарне активности на Косову”. После изговарања уобичајених клишеа титовског типа, Мојсов је коначно скренуо пажњу пленуму на праве узроке протеста у аутономној покрајини. Навео је да „постоје недоследности у материјалном и друштвеном развоју САП Косова у последњој деценији, као и недостатак дугорочне политичке оријентације за развој подручја”. Управо сложену економску ситуацију у покрајини су искористили контрареволуционарни елементи за изазивање побуне чије циљ је био отцепљење југословенских територија и њихово прикључење Албанији.

Бугарска амбасада у Београду известила је Софију да је пленум пружио могућност да се извуче закључак да међу југословенском државном партијском елитом, посебном међу српским, црногорским и „македонским” комунистичким функционерима постоји мишљење да иза немира стоји Тирана (АМВНР, оп. 38, а. е. 3291, 178) стварањем и подржавањем илегалних организација као што су Албанска комунистичка марксистичко-лењинистичка партија, Црвени фронт и Народноослободилачки покрет Косова (АМВНР, оп. 38, а. е. 3291, 122). По мишљењу бугарских дипломата, Мојсов и они који су говорили на пленуму покушали су да створе утисак спољног утицаја у косовским дешавањима како би прикрили неуспех југословенских специјалних служби које су претрпеле потпуни неуспех у превентивним акцијама против сепаратистичких група. То је и урађено да би се „спасио ауторитет Југославије и оправдале оштре репресивне мере” предузете против албанских студената (ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 544, 48). У томе се види разлог због чега Мојсов закључује да неће бити дозвољени никакви компромиси у „уништењу непријатеља и пресецању његове контрареволуционарне активности”.¹

¹ Цео реферат Мојсова објављен је касније. Видети: Албанский 2006, 170–174.

Речи су се брзо претвориле у дела. И пре сазивања поменутог пленума Махмут Бакали шеф косовских комуниста „поднео” је оставку на своју функцију, а на његово место изабран је Вели Дева, који се сматрао противником албанском сепаратизма у покрајини (АМВнР, оп. 38, а. е. 3291, 145–154). Стотине чланова је избачено из СК Косова или је пребачено на „глуву” политичку линију (ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 544, 235–236). Превентивно је скоро двоструко смањен број студената у Приштини. Ове репресивне мере не само да нису дале жељене резултате већ су показале слабост центра и система јер је постало евидентно, како пишу бугарске дипломате, да југословенско руководство поступа „неспретно и некоординисано”, што доводи до „бесмислених активности на различитим нивоима, контрадикторних изјава, међусобних оптужби и дезинформација” (АМВнР, оп. 38, а. е. 3291, 185).

Покушаји Београда да административним путем контролише духове у САП Косово нису успели већ су напротив катализирали појаву „знака пропадања” у тој области. Аутономна покрајина остаје у опсадном стању што само појачава тензије. Биоскопи и позоришта остају затворени, спортски догађаји отказани, незадовољство међу студентима остаје, шире се гласине о бруталности полиције. Албанци настављају тихи отпор поткрепљен речима које преноси бугарска амбасада у Београду: „Човек се једном роди и једном ће умрети. Ако нам не дају републику зашто ћемо живети?” Они становници Косова који су отишли у затвор наводно су причали: „Држаће нас пет, десет година. Ми ћемо ипак изаћи и наставити борбу за републику” (ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 544, 240).

У исто време атмосфера страха владала је у Приштини. Албанци не излазе на улице да би избегли српску патролу, а српски студенти не иду на наставу да би избегли батине од албанских колега. Међу Србима који се не без разлога осећају потлачени круже гласине о албанској суровости. Према причама које су стигле до бугарских дипломата у Београду Албанци су у Урошевцу заклали 17 Срба. Чак је и заменик главног тужиоца САП Косово „побегао из Приштине са изјавом да се тамо неће вратити” (ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 544, 56). Спас су тражили и обични косовски Срби и Црногорци. Годину дана након нереди у покрајини у правцу Београда и Ниша отишло је близу 18.000 људи. Тај тренд се интензивирао наредних година (Лућић 2022, 393–394). Према писању бугарских дипломата неке српско-црногорске избеглице су им говориле: „1920.

смо отишли на Косово као колонисти а сада видимо да је време да се вратимо” (ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 544, 240). У социјалистичкој Југославији кружила је и једна анегдота како треба тумачити скраћеницу ЖАР која се појавила на фасадама кућа и зграда на Косову. За Албанце је то значило „Желимо албанску републику” а Срби су то видели као шифровану поруку „Живео Александар Ранковић” (АМВНР, оп. 38, а. е. 3291, 139). Иако шала она илуструје ескалацију страсти у СР Србији а самим тим и у целој Југославији.

Тешко да би било претерано рећи да се 1981. показала као кључна за СФРЈ. Недостатак ауторитета сличног Титовом, продубљивање економских проблема, велика разлика привредног и друштвеног развоја између југословенског севера и југа, шпекулације, корупција, неадекватност колективног државно-партијског руководства доводили су до тешкоћа које су у време Јосипа Броза биле прикриване. Косовски проблем уз сву своју сложеност показао се нерешивим, ни силом ни компромисима титовског типа. Тешко да је случајно што бугарске дипломате из Београда у својим извештајима указивале на два главна унутрашња разлога који би могли довести до распада Југославије. Један је компликован однос српског руководства и политичких елита у Љубљани и Загребу, а други неизвесна ситуација на Косову. На крају су се ова запажања показала потпуно тачним.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Antić, Čedomir. 2023. *The History of Serbia*. Beograd: Laguna.
- Čeku, Ethem. 2016. *Kosovo and Diplomacy since World War II*. I. B. Tauris 2016.
- Ćosić, Dobrica. 2023. *Knjiga o Titu*. Beograd: Laguna.
- Dimić, Ljubodrag. 2017. *Epilog. Kriza, raspad i razbijanje Jugoslavije, Srbi i propast Jugoslavije*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Dimitrijević, Bojan. 2020. *Ranković – drugi čovek*. Beograd: Vukotić Media.
- Gatalović, Miomir. 2015. „Prerastanje autonomne Kosovsko-Metohijske oblasti u autonomnu pokrajinu Kosovo i Metohiju 1959–1963.” *Istorija 20. veka*, 1: 84–93.

- Hetemi, Atdhe. 2020. *Student Movements for the Republic of Kosovo: 1968, 1981 and 1997*. Palgrave Macmillan.
- Jović, Dejan. 2009. *Yugoslavia. A State That Withered Away*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Kržišnik-Bukić, Vera. 1991. *Cazinska buna – 1950*. Sarajevo: Svjetlost, Biblioteka Refleksi.
- Lučić, Dejan. 2022. *Tajne albanske mafije*. Beograd: Laguna.
- Malcolm, Noel. 1998. *Kosovo. A Short History*. London: Papermac.
- Mertus, Julie. *Kosovo. 1999. How Myths and Truths Started a War*. Berkeley: University of California Press.
- Nikolić, Kosta. 2011. *Srbija u Titovoj Jugoslaviji 1940-1980*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Nikolić, Kosta. 2018. *Jugoslavija – poslednji dani 1989-1992*. Knjiga prva. Svi Srbi u jednoj državi. Beograd: Službeni glasnik.
- Ramet, Sabrina. 1984. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963-1983*. Indiana University Press.
- Richard F., Nyrop (ed.). 1992. *Yugoslavia. A country study*. Washington, D.C.: Federal Research Division, Library of Congress.
- Simić, Pero. 2018. *Tito i Srbi. Knjiga 2, 1945-1972*. Beograd: Laguna.
- Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Том I. Москва 2006.
- Архив на Министерството на външните работи [АМВНР], оп. 36, а. е. 5073, 5113; оп. 38, а. е. 3291, 3292; оп. 190, а. е. 5321.
- Божинов, Войн. *Социалистическа Югославия в агония 1980-1989*. София 2019.
- Централен държавен архив [ЦДА], ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 544, 642. *Югославия в XX век*, Москва 2011.

Voin Bojinov*

Institute of History Bulgarian Academy of Sciences

THE REVOLT OF THE ALBANIANS FROM KOSOVO THROUGH THE EYES OF THE BULGARIAN DIPLOMACY

Resume

Based on scientific literature and archival materials, the article analyzes the attitude of the Bulgarian embassy in Belgrade about the events in Kosovo since 1981. A special attention is paid to several important questions: what were the reasons that led to the rebellion of the students in Kosovo and by what methods the riots were quelled; what were the demands and goals of the demonstrators; what was the attitude of the Serbian and Yugoslav Communists towards the unrest in the autonomous region; how the complex situation in Kosovo may affect the neighboring Socialist Republic of Macedonia and what were the prospects for the Socialist Federal Republic of Yugoslavia after the adoption of the 1974 constitution.

Keywords: Albanians, Belgrade, Kosovo, socialistic Yugoslavia, Serbians

---

* E-mail address: voinbojinov@abv.bg.

* Овај рад је примљен 01. априла 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

УДК 323.1

DOI: 10.5937/spm85-50372

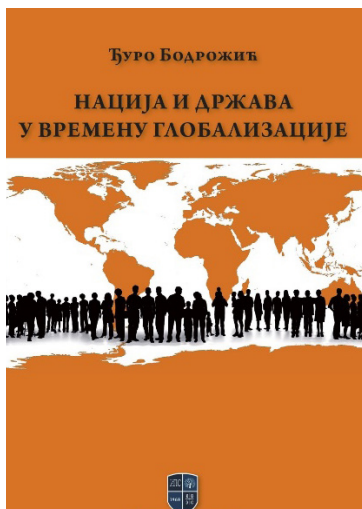
ORCID: 0009-0001-2534-450X

Приказ

Дајана Лазаревић*

*Институт за политичке
студије, Београд*

НАЦИЈА И ДРЖАВА У ПОЛИТИКОЛОШКОЈ МИСЛИ ДР ЂУРЕ БОДРОЖИЋА**

Ђуро Bodrožić. 2024. *Nacija i država u periodu globalizacije*.
Beograd: Institut za političke
studije, 169 str.

У речнику и правцу деловања савремених руских научника одомаћила се синтагма „патриотизам у науци”, док у Србији то није случај. Осим незаступљености термина, чини се и да је читав тај концепт прошао испод радара савремених српских научника. Чита се и цитира већином страна (западна) литература, чак и када се врло мало или пак никакo не може применити на наше данашње политичке услове. Да не говоримо и о случајевима када нас та литература окривљује или нам наноси штету неке друге врсте. Помодарство или реална потребна – остаје питање за дискусију, али довољно је узети у руке било који савремени научни и стручни часопис и уверити се у веродостојност изреченог.

Свега неколицина научника даје примат домаћој литератури над страном, као и актуелној проблематици свог народа и државе, у односу на глобалну. У питању је права дефиниција „патриотизма у науци”, како би је руски научници дефинисали. Да

* Имејл-адреса: dajanalazarevic93@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

бисмо унапред одбацили могуће негативне критике, напоменућемо да се не ради о доказивању да су „Срби старији од амеба” и да су „најбољи народ на свету”, већ је у питању тежња истини, вери и правди, светли путоказ, који показује место нашег народа у историји и савремености, као и питање како да се „одбранимо” и опстанемо у будућности.

Као један добар пример научног патриотизма у Србији може да послужи др Ђуро Бодрожић, а у наставку овог осврта базираћемо се на његовој недавно објављеној књизи „Нација и држава у времену глобализације”, у издању Института за политичке студије (2024).

Наиме, Бодрожић се ослања првенствено на домаћу литературу, поуке из српске историје, чиниоце српског националног идентитета и начине њиховог очувања. Према политиколошкој мисли коју заступа, близак је реду истакнутих српских геополитичара – др Зорана Милошевића и др Миломира Степића (Milošević 2024; Stepić 2020). У специфичним историјским околностима чије последице (и позитивне и негативне) видимо данас, Бодрожић размишља о судару српских националних вредности са глобалним. А процес глобализације, на овај или онај начин, јесте свеprisутан и неизбежан, питање је само да ли смо довољно

јаки да му се одупремо, прилагодимо га себи и својим потребама, или ће нас тај процес савладати и прогутати.

Бодрожић се мисаоно слаже са др Сањом Шуљагић у погледу чинилаца српског националног идентитета (Šuljagić 2020), истичући Православље као један од најважнијих чинилаца идентитета, који је наш народ сачувао и чува у многим кризним ситуацијама. Међутим, чини се да присуство свести о Вери Православној и духовним оцима и свитељима такође нема примат у савременој српској политиколошкој науци (све, опет, у складу са горепоменутом читаном литературом и погледима на свет). Ту су и незаобилазна питања српског језика као најважнијег културног чиниоца, у чему видимо линију мисаоног подударења са др Драгољубом Петровићем и др Момчилом Суботићем (Petrović 2023; Subotić 2023).

Бодрожић користи разноврсну литературу у својим научним истраживањима, обједињује источну и западну политичку мисао, али остаје доследан патриотизму у науци. У погледу на глобализацију остаје оправдано скептичан, сагледавајући њене последице из свих углова. Осврће се на утицаје европских интеграција и Европске уније уопште, колонизацију демократије, империјалистички став европских

држава према државама које теже њиховој унији, култури или су пак сврстане у групу „слабије развијених”. Са наведеним ставовима сложили би се Миша Стојадиновић и Живојин Ђурић са својим коауторским научним публикацијама: „Политички митови неолиберализма” и „Анатомија неолибералног светског поретка” (Stojadinović 2017; Stojadinović 2022).

За Бодрожића је идеја национализма „питање части”. Основна улога интелектуалаца јесте да чувају своје, али и да га унапреде, развију, и на прави начин презентују другима. Бодрожић оставља питање да ли ће се такав човек појавити међу српским интелектуалцима, који би могао на прави начин да покрене, односно поведе друге као прави лидер. Међутим, додаћемо још једну мисао ауторовој: ако би се такав појавио (или можда већ постоји) који проценат колега интелектуалаца и „обичних људи” би био довољно отвореног ума да га слуша и следи?

У књизи „Нација и држава у времену глобализације” Бодрожић се бави теоријским приступима нацији и националном идентитету, односу историје, нације и државе, упоређује национализам и тенденције глобализације, улогу интелектуалаца у очувању националног идентитета. Разматра и будућност

националне државе, предности и вредности национализма и његовог однос према империјализму. Ова монографија, за коју су позитивне рецензије написали истакнути научници попут др Зорана Милошевића, др Мише Стојадиновића и академика проф. др Косте Чавошког, надовезује се на ранија Бодрожићева дела, која су се бавила српским идентитетом и државом (Bodrožić 2008; 2015; 2018).

„Одбацивање националне свести ни на који начин не може бити служење човечанству и цивилизацији, већ је дубоко антицивилизацијски чин. То је одбацивање онога што нас чини културним људским бићима. (...) Колективно памћење зове се историја”, наводи аутор (Bodrožić 2024, 156). Као аутор овог осврта верујем да ће књига „Нација и држава у времену глобализације” наћи своје место у научним библиотекама, али и умовима политиколога који озбиљно и без претензија теже прво разумевању, а потом и очувању, српског националног идентитета и државности. „Улог” је превише велики, да бисмо га препустили у руке силама које теже да нас промене, а не да нас прихвате; да нас потчине, а не да нас подрже; као и да трајно од нас направе послушнике и, на крају, искорене, јер тако бескичмени нећемо бити потребни ни себи, ни њима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bodrožić, Đuro. 2008. *Nacionalna država*. Beograd: Srpska književna zadruga : Partenon.
- Bodrožić, Đuro. 2015. *Srpski identitet*. Beograd: Srpska književna zadruga; Podgorica: Književna zadruga Srpskog narodnog vijeća.
- Bodrožić, Đuro. 2018. *Srpski identitet – 2. dopunjeno izdanje*. Beograd: Srpska književna zadruga. Milošević, Zoran. 2024. *Svetost – kultura – geopolitika: Susret koji vodi ka Spasenju*. Zvornik: ASoglas.
- Petrović, Dragoljub. 2023. *Pohara srpskog jezika*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stepić, Milomir. 2020. *Kroz balkanski durbin*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stojadinović, Miša i Živojin Đurić. 2017. *Politički mitovi neoliberalizma*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stojadinović, Miša i Živojin Đurić. 2022. *Anatomija neoliberalnog svetskog poretka*. Beograd: Institut za političke studije.
- Subotić, Momčilo. 2023. *Srbistika i geopolitika*. Beograd: Institut za političke studije.
- Šuljagić, Sanja. 2020. *Ogled o srpskom identitetu : raspoznavanje izvorišta srpskog identiteta u drevnoj istoriji*. Beograd: Institut za političke studije.

---

* Овај рад је примљен 10. априла 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

УДК 32:316.774/776

DOI: 10.5937/spm85-49624

ORCID: 0000-0002-3642-0731

Приказ

Никола Перисић*

*Институт за политичке
студије, Београд*

НАДЗИРАЊЕ ДЕМОКРАТИЈЕ**

Slaviša Orlović. 2023.
Nadziranje demokratije. Bеоград:
Fakultet političkih nauka i Clio,
str. 377.

Књига „Надзирање демократије” Славише Орловића у издању Факултета политичких

наука и издавачке куће „Клио (Clio)” на специфичан начин показује испреплетану везу између политичких елита, традиционалних и дигиталних медија и демократије. Аутор примећује да је заједнички именитељ ова три елемента – да теже ка „већини”. Књига је подељена у десет поглавља. У књизи „Надзирање демократије” аутор комбинује актуелне примере из друштвеног и политичког живота на домаћем и међународном нивоу, али и из популарне културе, књижевности и медија, са теоријским приступима који су развили и утемљили светски признати теоретичари као што су Дал, Арент, Пипа Норис, Инглхарт, Крастев, Зубоф, Хабермас, Кастелс, итд... Због тога се ова књига Славише Орловића може сматрати пионирским подухватом у Србији када говоримо о изучавању и спони свих политиколошко-комуниколошких концепата који утичу на развој демократије, готову у нашој држави која још

* Имејл- адреса: nikola.perisic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

увек није развила све демократске капацитете.

У првом поглављу „Пољубљано поверење: медији-политика-демократија”, аутор указују на жељу сваке власти да „контролише јавни дискурс и проток информација” (15). Такође, Орловић објашњава зашто се демократија показала као „најмање лош” начин владавине, као и који су неопходни услови да би се одређено друштво конституисало као демократско. Истовремено, представља како је захваљујући технолошком напретку дошло и до трансформације комуникационих канала и медија, чиме се повећава могућност промоције рада и идеја политичких субјеката што последично утиче и на то какав ће имиџ ти субјекти имати у јавном мњењу. Они желе да медије користе као своје пропагандне и ПР канале. Због свега тога моћ медија расте, али и жеља политичких актера да утичу на њихов рад. Аутор, на крају, овог дела отвара важно питање да ли се интернет може сматрати медијем или само платформом за развој нових медија.

У другом поглављу „Медији и политика – питање моћи” разграничава се питање „јавности” и „тајности”. Орловић запажа да свака власт „по својој природи тајновита”, али да се једино може контролисати кроз

„артикулисану јавност” за шта су неопходни „активни и добро информисани грађани” (26–29). Јасно је да су за то потребни слободни и критички медији. Орловић подсећа да важан предуслов за развој јавности представљају интелектуални кругови и да интелектуалци треба „слободно да размењују мишљења и јавно депају” (30). Ипак, указује да превелике медијске активности могу да доведу до „медијског популизма који представља само привид демократије у којем политичари желе да упрегну медије зарад остваривања својих циљева” (30–31). Управо због те стратегије политичких елита долази до све мањег поверења грађана у медије, али и у политичаре. Такође, апсурдно, у времену када је међусобна комуникација никада лакша и бржа, комуникација између грађана и политичара је све лошија. То све представља погодно тло за развој популизма и ауторитаризма. У другом делу овог поглавља аутор показује како је трансформација медија у дигиталном свету омогућила трансформацију моћи, а као главне предности тог начина протока информација Орловић истиче што су бесплатни и теже се контролишу (37). Као главну предност која произилази из интернета, Орловић види „грађанско новинарство” које омогућава

сваком да захваљујући свом мобилним телефоном буде новинар. Међутим, ту лежи и замка ширења „лажних вести” и управо је то још један од разлога због чега је у данашњем времену потребно да грђани буду медијски писмени. Још један изазов на које новинарство треба да одговори јесте ПР индустрија која „својим материјалима засипа медије” (50).

Треће поглавље „Политичка инструментализација медија” подробно објашњава утицај медија на политичке процесе кроз коришћење различитих пропагандних средстава. Као кључне догађаје који су развили моћ медија Орловић позиционира рат у Вијетнаму и аферу „Вотергејт”. У овом делу се указује и на значај *спиновања*, као и на његовог зачетника Едварда Бернајса. Политичари највише користе „услуге” *спин доктора* како би успели да „наметну сопствену верзију догађаја” (66). *Спиновање* је „омогућило” развој њуз-менаџмента и злоупотребу јавних извора.

У четвртном поглављу „Медијска трансформација политике” аутор говори колико су политичари морали да се прилагоде променама које су настале у функционисању медија, а то прилагођавање се одвија у процесу „медијатизације” и „то у три фазе: 1) креирање политике и програма; 2) *самопрезентација* планова и

резултата; 3) медијско представљање” (80). Такође, прилагођавање политичара огледа се и у визуелизацији која је потребна за већину дигиталних медија што доводи до стварања визуелне културе. Још једна последица која је произашла из оваквог начина вођења политике јесте да је дошло до персонализације политике јер се појединци појављују у медијима, а политичке партије губе на значају и структури које су имале. Све то је утицало и на промену начина вођења изборних кампања где централну улогу имају медији попут телевизије и интернета (што се најбоље показало током пандемије COVID-19) и све су сличније са кампањама које се воде у Сједињеним Америчким Државама. Главна предност политичког оглашавања на интернету огледа се у чињеници да је јефтиније и допире до већег броја људи (103). Неретко је базирана и на негативној кампањи и говору мржње. Аутор Орловић говори о двосмереном односу политике и медија, где неретко власници медија оснивају политичке странке и за то даје пример Берлусконија и Карића. Орловић закључује у овом делу да су „политичари и политичке странке изгубили битку од медија у контроли политичке агенде” (119).

У петом поглављу „Медији и друштвене, политичке и

демократске промене” аутор у жижу ставља улогу друштвених медија приликом различитих револуција које су се одиграле током XXI века. Он подсећа да су се током револуције у Украјини 2004. и 2005. године објављивале интернет новине „Украјинска правда”, да би свој пун капацитет приликом револуционарних деловања друштвени медији достигли током *Аранског пролећа* и тај начин коришћења технике назван је „ослободилачка технологија” (135–137). Такође, указује се и на чињеницу да су нови начини комуникације омогућили развој различитих друштвених покрета и протеста. Орловић запажа да „развој интернета и све већи број његових корисника променио размишљања и деловања у политици и демократији” (138). Међутим, оно што остаје највећи проблем јесте што развој дигиталних медија није унапредио делиберацију у јавној сфери (142).

У оквиру шестог поглавља „Политика и демократија у време дезинформација” указује се на апсурдну ситуацију да има никада више информација, а информисаност грађана никада није била некавалитетнија, јер иза великог броја информација се крије пропаганда или „лажне вести”. То произилази из лагања које је постало карактеристика политике и политичара због

тога Орловић оцењује да живимо у свету „постчињеница” и „постистине” (165). Оно што производи такав вид информација је и недостатак жеље да се трага за истином, као и развој друштвених медија. Уз то, аутор уводи један значајан појам као што је „јавни интелектуалац” у које се сврставају новинари, професори (чланови академске заједнице) и сви други који имају јавни, а не политички ангажман. Њихов главни задатак је да „учествују у јавним дебатама и расправама и да буду аналитичари политике и друштва” (155).

Управо у седмом поглављу „Интернет, друштвени медији и демократија” аутор додатно разруђује однос и утицај друштвених медија на политичке процесе. Орловић сматра да је интернет негативно утицао на развој истраживачког новинарства, јер је „интернет ширина без дубине” (173). Аутор супротставља низ аргумената како друштвени медији могу утицати на развој демократије. Као позитивни аспекти утицаја на развој демократије издвајају се: лакше и брже информисање и организовање појединаца, повећање партиципације и лакше откривање „тајни”. С друге стране друштвени медији могу бити контролисани од стране ауторитарних власти, стварање лажне слике „ефекта већине”,

злоупотребе у виду хакера и/или ботова, итд... (191–199). Још једна карактеристика друштвених медија јесте да су грађани истовремено креатори и конзументи тих садржаја и управо то је довело до „електронске демократије” (201).

У осмом поглављу „Тоталитаризам друштвених медија и надзирање грађана” приказано је на које начине интернет сакупља и складишти податке о својим корисницима како би их користио у комерцијалне сврхе, али све чешће и у политичке. У том предњачи пет највећих интернет компанија: *Епл*, *Гугл*, *Мајкрософт*, *Фејсбук* и *Амазон*. Такво деловање тих компанија потврдили су Едвард Сноуден и Џулијан Асанж. Тако да је то још један показатељ апсурда деловања дигиталне ере, где су „друштвени медији довели до највећих медијских слобода, али представљају највећи потенцијал за надзирање људи и масовног подешавања понашања људи” (246).

У деветом поглављу „Опадање поверења у демократију” Орловић уочава да је светска економска криза 2008. године изазвала кризу унутар деловања Европске уније што је довело до раста популизма и самим тим изазвана је криза демократије и економије либерализма. Док су последњи догађаји као што су Брејзит, COVID криза и рат у

Украјини додатно допринели неповерењу грађана у демократске процесе и политичке елите. Неповерење се осликава кроз све већу апстиненцију и мању заинтересованост за политичке процесе код грађана широм света. Све то је омогућило раст анти-системским и екстремним (пре свега деснирачским) опцијама унутар бирачког тела. Посебан део поглавља посвећен је популизму и елементима на којима је он базиран као што су: нетолеранција, клијентелизам, изазивање страха код бирача, занемаривање институција и владавине права (301–302). Изнети су забрињавајући подаци који показују да је од 165 анализираних држава и територија, у 89 забележен пад степена демократије (317).

У десетом поглављу „Медији – од контроле власти до креирања свести” аутор подсећа да се кроз враћање улоге које медији треба да имају у друштву, последично може вратити поверење грађана у политичке процесе и подићи њихова заинтересованост. Проблем је што медији функционишу по „мери укуса масовне публике” (329). У супротном, док медији буду средство у рукама најмоћнијих политичара и јурили за тиражима и пиплметрима, имаћемо „политичке партије без спроводивог програма, политичаре без идеја и карактера, без

политике и без садржаја” (331). „Такво стање довело је до последица да је аматеризам надвладао професионално новинарство” (333). Управо то је погодно тло да апсолутистички настројени политичари успоставе „контролу над свим што њихови поданици чине” (Orlović 2023, 338). Та контрола се пре свега односи на креирање и проток информација, јер Орловић констатује да живимо у „информатичкој ери” (344). На крају се отвара важно питање вештачке интелигенције и на који начин она може да се умеша у све даље друштвене процесе. Ипак, оно што је најпозитивнија ствар вештачке интелигенције, по ауторовом мишљењу, то је да

вештачку интелигенцију и даље контролише човек (354).

На крају треба истаћи да књига „Надзирање демократије” представља својеврсни уџбеник за све будуће политикологе, комуникологе и новинаре, јер је аутор Орловић дао јасне смернице како медији и медијски радници треба да се позиционирају у односу на политичке актере и задрже своју најзначајнију друштвену улогу – контролора власти и самим тим допринесу развоју демократије у друштву. На тај начин се ствара слободно друштво које је просперитетно, а у супротном се конституише систем који је „заснован на присили и не може дуго да опстане” (39).

---

* Овај рад је примљен 3. марта 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

УДК 329.11:141.7

DOI: 10.5937/spm85-49260

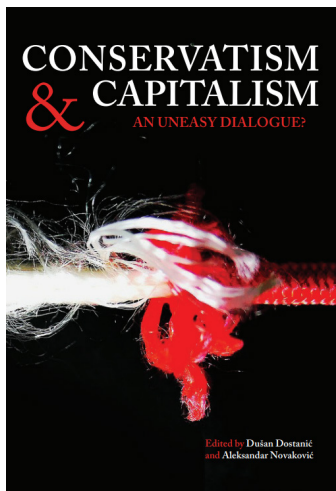
ORCID: 0000-0002-1392-4427

Приказ

Петар С. Ћурчић*

*Институт за европске
студије, Београд*

ДА ЛИ СУ КОНЗЕРВАТИВИЗМ И КАПИТАЛИЗАМ У ПРИЈАТЕЉСКОМ ОДНОСУ?

Dušan Dostanić and Aleksandar Novaković, eds. 2022.
Conservatism and Capitalism. An Unease Dialogue? Belgrade: Institute for Political Studies, 135 p.

Амерички социолог конзервативне оријентације Роберт

Низбет је међу првима однос конзервативизма и капитализма означио као нелагодни (uneasy) дијалог. Премда се мислило да конзервативизам и капитализам имају више додирних тачака поготово од времена Маргарет Тачер и Роналда Регана, чини се да је овај однос умногоме комплекснији него ли што се раније претпостављало. Тим поводом октобра 2021. године у просторијама Института за политичке студије организован је велики скуп о односу конзервативизма и капитализма који је, упркос тадашњим здравственим мерама, окупио представнике из неколико земаља Европе и света. Годину дана касније изашао је важан зборник за академску заједницу у Србији и шире.

У уводној студији Суштина конзервативизма аустријски економиста Фридрих Ромиг је покушао да одговори на питање шта је основа конзервативног покрета данас. Конзервативизам се посматра као контратежа главном току прогресивизма који је постао идеологија савременог човека. Посебно важну улогу у

* Имејл-адреса: petar.curcic@ies.rs.

маргинализацији конзервативизма имала је и идеологија пост-модернизма која је релативизовала идеју апсолутне истине о чему су писали не само Фјодор Достојевски, него и Јозеф Рацингер (каснији папа Бенедикт XVI). Као представник римокатоличког учења, Ромиг се позивао и на Отмара Шпана, Ернста Албрехта Гинтера и Едгара Јулијуса Јунга који су били заговорници традиционалних вредности органске заједнице и критичари секуларног поретка. У практичној политици Ромиг је код Виктора Орбана препознао Шпанове идеје о повратку хришћанству насупрот савременим прогресивистичким тенденцијама. Сличне ставове Ромигу делио је професор Гледен Папен са Универзитета у Даласу, уредник *American Affairs*, који је отворио скуп говорећи о савременом човеку који је у процесу културне деградације. Опадање се манифестовало пре свега конзумеристичком идејом о задовољењу потреба инстант садржајима стриминг платформи и мобилних сервиса. За Папена, врло важан је повратак америчке деснице породичној политици (у духу римокатоличког учења у теорији и мађарског искуства у пракси), уместо досадашњег ослањања на велике корпорације.

У тексту Милијардерски социјализам, Давид Енгелс је

изнео мишљење, позивајући се на конзервативне ауторе, да се **Big Business** окренуо левичарским идејама. Као примере овог преокрета, Енгелс је навео идеје великог ресета, заштите животне средине, мултикулурализма и других идеја из овог корпуса. У складу са Марксовим предвиђањима о преласку капитализма у монополе и Шпенглеровим тезама о повезивању англосаксонског индивидуализма са немачким бирократизмом, Енгелс је сматрао да је социјална стратификација досегла велике размере будући да је средња класа пауперизирана и лишена власти. Истовремено, приватна иницијатива почела је да уступа место планској привреди великих компанија и богатих појединаца. Слично позној римској републици у којој је друштвена криза досегла велике размере, у савременом свету основно питање (а на трагу Шпенглерове идеје о социјализму као коначној судбини Запада) јесте ко ће постати цезаристички лидер новог система. Давид Енгелс је сматрао да ће се милијардерски социјализам (левичарске идеје великих корпорација) од аутономног политичког система трансформисати у инфраструктуру цезаристичког ауторитаризма. У том погледу Енгелс је отворио и могућност окретања ка новом феудализму који би у великој мери подсећао на каролинску реформу.

У раду „Нови синдикализам, нови светски поредак и структурални образац светске трансформације” Кристијан Зајц је уочио динамичност промена које су наступиле са пандемијом Sars-COV19. Међутим, ковид није изолован случај већ би могао, према Зајцовом тумачењу, да се означи и као последица процеса који се одвијају у задње 3 деценије. Наиме, већина комунистичких партија се окренула социјалдемократији, а у многим земаљама се догодила приватизација, а чак је и Кина напустила централизовану економију. Продор западних компанија у банкарство, осигурање, аутомобилску индустрију, довело је до радикалне промене у комунистичким земљама. Неолибералне мере довеле до тога да се дерегулише привреда, и да се државе дисциплинују преко мастрихтских критеријума задуживања. Даља темељна трансформација догодила се са уговорима у Мастрихту, Амстердаму и Ници који су довели до потпуне идеолошке рedefиниције ЕУ пре свега у смеру левих политика (посебни у домену антидискриминације и заштите мањина) и слабљања надлежности националних држава. Лево политике нашле су своје уточиште и у великим корпорацијама посебно због (наизглед парадоксалне) могућности имплементације

сопствених идеја у пракси. Неоиндикализам је, према томе, подразумевао међусобну међународну испреплетеност у власништву великих компанија и велику, робусну, структуру одлучивања и обухватио је три нивоа: мале компаније, велики бизнис и политичке номенклатуре (преко структуре ЕУ институција).

Александар Новаковић је у чланку „Три линије одбране капитализма: одговор конзервативцима” покушао да да сопствено виђење односа капитализма и конзервативизма. Конзервативци су имали балансирану критику заснивајући је на улози капитализма у разарању традиционалних друштава. Конзервативци цене трансцендентност, љубав, лојалност, скромност, а левичари правду, једнакост и солидарност и заједничка им је била моралистичка критика капитализма. Новаковић је тврдио да конзервативизам није разумео феномен везу између човекове природе и капитализма. Наиме, људска природа је спонтана и несавршена, а слободно тржиште је средство људске несавршености и израз сарадње међу појединцима. Тржиште познаје људске потребе и жеље, а како је Лудвиг Мизес говорио слободно тржиште је демократско и креира посебне вредности. Посебно су грађанске вредности оснажиле међуљудске односе

у оквирима тржишне привреде. Конзервативци нису прихватили позитивне стране капитализма, поготово са појавом државе која је водила рачуна о друштву и националној економији. Проблем са конзервативном мишљу почивао је и у томе што мислиоци ове оријентације нису могли да својим идејама утичу на доносиоце одлука. Истовремено Ричард Вивер је упозоравао на модерну монолитну полицијску државу која руши права појединаца, а проблем конзервативаца према Новаковићу је почивао у томе што су у државама као што су Русија и Кина видели алтернативу идејама савременог либерализма и капитализма.

Золтан Пето је у раду Британске критике капитализма (Белок и Честертон) покушао да представи мисао двојице аутора. Жозеф Пијер Рене Белок је био британско-француски интелектуалац који је, иако је био члан Либералне партије почетком XX века, одбацивао апстрактне формуле либерализма верујући у аутономију појединца. Белок је посебно критиковао индустријски капитализам сматрајући да су капитализам и социјализам само привидно били противречни и да им је главна заједничка црта било материјалистичко схватање света. Као присталица римокатоличког социјалног учења,

Белок је у делу Сервилна држава изнео закључке да је капитализам природна последица не индустријске револуције, већ распада манастирских имања током владавине Тјудора. Због тога, Белок се залагао за повратак хришћанским слободарским вредностима, индивидуалном духу и концепту одговорности према заједници. Поред Белока, важан је био и Гилберт Кенет Честертон који је капитализам видео као економску структуру где мала група капиталиста држи под контролом масе надничара. Честертон и Белок су као израз капитализма видели конзорцијуме и трустове који су монополисали економску и политичку моћ, користећи се чак и левичарским идејама енглеских социјалиста о организацији рада. Белок је као решење понудио дистрибутивну државу, односно повратак на доминацију ситног поседа, пре свега кроз поделу великих имања и рушење трустова. Међутим, испитујући могућу примењивост Белокових и Честертонових идеја у пракси, Пето је сматрао да савремени развој не оставља простор за утопијски аграризам због природе економског развоја, технократске рационалности и индустријализације. Пето је истакао да је Белокова и Честертонова критика капитализма била контрадикторна, анахрона и слаба, али да

постоји нада да ће у одређеним историјским околностима она моћи да се спроведе у дело.

Један од уредника зборника др Душан Достанић је у свом раду покушао да испита да ли слободно тржиште и конкуренција припадају корпусу конзервативних вредности. Иако поједини савремени конзервативни мислиоци сматрају да тржиште може бити извор друштвене стабилности, његов уговорни карактер у великој се мери коси са конзервативним вредностима. Конзервативци, поготово из времена XVIII века и романтизма, са неповерењем су гледали на урбанизацију, омасовљивање мануфактуре и индустрије, као и јачање монетарне економије и банкарства (поготово зеленашења). Јустус Мезер, а касније и Хердер, Адам Милер, Фридрих Шлегел, Алексис де Токвил и Едмунд Берк, критиковали су трговачки дух сматрајући да он може да уништи заједницу. Страх конзервативаца почивао је у томе да ће раслојавање друштва довести до класних сукоба, а Луис де Боналд је тврдио да јакобинска идеологија наставља да живи кроз јаке градове и индустрије. Душан Достанић сличне ставове је уочио и код Лоренца фон Штајна који је писао о систематском материјалном и духовном сиромашењу. Као могуће решење

Штајн је предлагао социјално краљевство у коме је владар био отац нације и гарант друштвеног мира и развоја. У првој половини XX века Ханс Фрејер, Артур Моелер ван дер Брук, Освалд Шпенглер и Шарл Морас били су део истог фронта против либерализма и социјализма. Иако су конзервативци и либерали имали међусобно ривалски однос, својеврсни *rapprochement* је уследио након 1945. године посебно због опасности од комунизма. Премда је већина конзервативаца прихватила идеју слободног тржишта, поједине групе су остале критичне према овој тековини либерализма. Међу критичарима капитализма, Достанић је уочио Ернста Нолтеа и Роцера Скрутона који су установили дијаболичку природу тржишта и захтевали су његово дисциплиновање. Исто-времено, контрола тржишта за конзервативце није значила да би држава требало да буде спроводитељ егалитаристичких идеја, већ би требало да (како је веровао и Отмар Шпан) привреду потчини интересима нације.

Економска мисао Адама Милера била је посебно обрађена и у раду Арона Чопфа. Адам Милер у многим је аспектима био сложена фигура, а у својим радовима он је био претеча Маркса. У основи Милерове тезе, сугери-сао је Чопф, налази се критика

англосаксонске економске теорије која је у средиште ставила индивидуализам. За Милера либерализација трговине земљишта и продор капиталистичких снага нису могли да буду корисни за државу будући да је основни циљ требало да буде опште добро свих грађана. Иако би се могао сматрати критичарем капитализма, Чопф је сматрао да у Милеровој економској теорији нема капитала као средишњег појма, већ су присутни старији термини као што су богатство, новац и средњовековни немачки концепт власништва. Ипак, Милер је пре Маркса приметио да је новац довео до ропства радника, као и да је дошло до комодификације и отуђења.

Премда се у међународној академској јавности ретко или готово уопште не спомиње православна традиција конзервативне мисли, Марко Пејковић је у последњем чланку у зборнику покушао да актуелизује мисао и праксе конзервативизма и капитализма код православних нација такозваног византијског комонвелта. Оваква збирна анализа не би требало да чуди будући да су православни народи имали снажне византијске традиције и да су истовремено били лишени либертаријанизма. Византија је имала посебно важну улогу у дефинисању слободне

трговине, али и установа колективног власништва. Такво искуство проширило се и на Србе и остале православне народе који су умели да приватно и колективно власништво ускладе. Пејковић је тврдио да је од кључне важности у српском историјском искуству средњег века и модерне било одсуство комунизма и плутократских картела. Заједничко свим православним конзервативним мислиоцима је нарочито размехање за државу што их је разликовало од либертаријанских аутора. Истовремено искуство византијске државе подразумевало је асиметричну регулацију привредног живота који је био јачи у центру него ли у периферијама што је омогућио далеко фелксибилнији однос према (политичкој) економији у односу на земље запада.

Обимом невелики зборник *Conservatism and Capitalism. An Unease Dialogue?* представља једну новину у студијама капитализма и конзервативизма код нас. Настављајући заједнички рад, Душан Достанић и Александар Новаковић су након објављивања зборника *Поредок и слобода: разговори конзервативаца и либертаријанаца* наставили да афирмишу проучавање конзервативизма (али и либертаријанизма) у Србији. Међународни састав скупа и зборника додатно

је успешно повезивање аутора из Србије, Мађарске, Аустрије, Немачке, Пољске и Сједињених Држава. Према се у појединим областима може повести полемика око природе закључака појединих аутора (посебно у погледу везе левице и крупног капитала, стварне улоге Великог ресета и природе савремених друштвених подела), овај зборник нуди пажње вредне погледе на савремене важне феномене поготово имајући у виду да је у Србији деценијама била доминантна марксистичка традиција критике капитализма.

* Овај рад је примљен 13. фебруара 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. маја 2024. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском језику.

Часопис се објављује шест пута годишње. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. април, 1. јун, 1. август, 1. октобар и 1. децембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Радови се Редакцији достављају њиховим постављањем на CEON платформу користећи следећи линк: <https://asestant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву о ауторству. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Сви пријављени радови проверавају се на плагијаризам или аутоплагијаризам.

Различити облици Chat box-а и други облици софтвера вештачке интелигенције не могу бити (ко)аутори радова који се прилажу на разматрање. Ови алати се могу користити само за стилистичке дораде језика, не и за писање делова рада, а аутори који их користе су у обавези да назначе сврху употребе оваквих алата на месту где су исти употребљени.

Аутори су у обавези да, уз (пожељно) институционалну имејл адресу коју достављају у тексту рукописа у фусноти уз име и презиме, доставе и своје ORCID бројеве.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацама.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацама.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на латиничном писму.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Subotić 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Subotić, Momčilo. 2010. *Politička misao srbistike*. Beograd: Institut za političke studije.

(Subotić 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Stojanović, Đorđe, i Živojin Đurić. 2012. *Anatomija savremene države*. Beograd: Institut za političke studije.

(Stojanović i Đurić 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.
(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Milisavljević, Bojan, Saša Varinac, Aleksandra Litričin, Andrijana Jovanović, i Branimir Blagojević. 2017. *Komentar Zakona o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama: prema stanju zakonodavstva od 7. januara 2017. godine*. Beograd: Službeni glasnik; Pravni fakultet.
(Milisavljević i dr. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.
(Stepić 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23–46. Belgrade: Institute for Political Studies.
(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Đurić, Živojin, i Miša Stojadinović. 2018. „Država i neoliberalni modeli urušavanja nacionalnih političkih institucija.” *Srpska politička misao* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.
(Đurić i Stojadinović 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.
(Ellwood 2018, 11)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*.
Место издања: издавач.

Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije [MEIRS]. 2018. *Vodič za korišćenje EU fondova u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije.

(Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije [MEIRS] 2018) – прво навођење

(MEIRS 2018) – свако следеће навођење

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – прво навођење
(ISO 2019) – свако следеће навођење

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.“, „ст.“, „тач.“, „Art.“, „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила“ и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 98/06.

(Ustav Republike Srbije 2006, čl. 33)

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja [ZOSOV], „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 88/2017, 27/2018 – dr. zakon, 10/2019 i 27/2018 – dr. zakon.

(ZOSOV 2019, čl. 17, st. 4)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institut za političke studije [IPS]. n.d. „Predavanje dr Fridriha Romiga.” *Institut za političke studije*. Poslednji pristup 10. oktobar 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Institut za političke studije [IPS], n.d.) – *prvo navođenje*

(IPS, n.d.) – *svako sledeće navođenje*

Tanjug. 2019. „Evropska svemirska agencija povećava fondove.” 28. novembar 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Tanjug 2019)

Посебни случајеви навођења референци

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Stepić, Milomir. 2012. „Srbija kao regionalna država: reintegracioni geopolitički pristup.” *Nacionalni interes* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абееде која се користе и у библиографској парентези.

Gaćinović, Radoslav. 2018a. „Vojna neutralnost i budućnost Srbije.” *Politika nacionalne bezbednosti* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Gaćinović, Radoslav. 2018b. *Mlada Bosna*, drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Evro Book.

(Gaćinović 2018a, 25), (Gaćinović 2018b)

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Subotića (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Subotić (2010, 45) наводи: „...”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „...”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна. Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.
(Stepić 2015, 61; Knežević 2014, 158)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обработити у програму *Word*, на следећи начин:

- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- сачувати рад у формату .doc.

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикона/слике центрирано написати: Табела/
Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи начин:
1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:*
и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према *Начину цитирања*.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта и приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне**.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику предње корице**;

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања.
Наслов. Место издања:
издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

За детаљно упутство о цитирању и форматирању видети на интернет презентацији часописа (https://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/)

AUTHOR GUIDELINES

The journal *Serbian Political Thought* publishes papers that represent the results of the latest theoretical and empirical scientific research in the field of political science. When writing papers, authors should refer mainly to the results of scientific research published in scientific journals, primarily in political science journals.

Papers are published in Serbian and Cyrillic script or in English.

The journal is published six times a year. The deadlines for submitting the manuscripts are: February 1, April 1, June 1, August 1, October 1 and December 1.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Papers are submitted to the Editorial Board by uploading them to the CEON platform using the following link: <https://asees-tant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Authors are obliged to submit a signed and scanned declaration of authorship when submitting their works. The declaration form can be downloaded from the journal's website: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

All submitted works are checked for plagiarism or auto-plagiarism.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list. Exceptionally, a monographic study can be larger in scope in accordance with the provisions *of the Rulebook on procedure, method of evaluation and quantitative presentation of scientific research results*.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

CITING AND REFERENCING

The journal *Serbian Political Thought* publishes papers that represent the results of the latest theoretical and empirical scientific research in the field of political science. When writing papers, authors should refer mainly to the results of scientific research published in scientific journals, primarily in political science journals.

Papers are published in Serbian and Cyrillic script or in English.

The journal is published four times a year. The deadlines for submitting the manuscripts are: February 1st, April 1st, June 1st, August 1st, October 1st, and December 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Papers are submitted to the Editorial Board by uploading them to the CEON platform using the following link: <https://asees-tant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Authors are obliged to submit a signed and scanned declaration of authorship when submitting their works. The declaration form can be downloaded from the journal's website: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

All submitted works are checked for plagiarism or auto-plagiarism.

Various forms of chat boxes and other artificial intelligence software cannot be (co)authors of the papers under consideration. These tools can only be used for stylistic language editing, not for writing sections of the paper, and authors who use them are obliged to specify the purpose of using such tools at the point where they are used.

Authors are required to provide their ORCID numbers along with their (preferably) institutional email addresses, which they include in the manuscript text in a footnote alongside their names and surnames.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list. Exceptionally, a monographic study can be larger in scope in accordance with the provisions of the *Rulebook on procedure, method of evaluation and quantitative presentation of scientific research results*.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

CITING AND REFERENCING

The journal *Serbian political thought* uses a partially modified Chicago style of citation (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), which implies specifying bibliographic parentheses (brackets) according to the author-date system in the text, as well as a list of references with full bibliographic data after the text of the paper.

Data in bibliographic parentheses and the list of references should be written in Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author's surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. “Title of the chapter.” In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Surname, Name. Year of publication. “Title of the article.” *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of publication. *Title of the publication*. Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Legal Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], “Official Gazette of the state” and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], “Official Gazette of the Republic of Croatia”, No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site*. Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS] n.d.) – *First in-text citation*

(IPS n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

Special cases of referencing

Multiple sources of the same author

1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "..."

3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or

at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semi-colons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

- Paper size: A4;
- Margins: Normal 2.54 cm;
- Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;
- Line spacing: 1.5;
- Footnote line spacing: 1;
- Title font size: 14 pt;
- Subtitles font size: 12 pt;
- Text font size: 12 pt;
- Footnote font size: 10 pt;
- Tables, charts and figures font size: 10 pt;
- Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;
- Text alignment: Justify;
- Font color: Automatic;
- Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;
- Do not break the words manually by inserting hyphens to continue the word in the next line;
- Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

*Name and surname of the first author**

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER**

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written; 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source:* and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source:* Processed by the author.

Use in-text references according to *Citing and referencing*.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора *

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

*Name and surname
of the author**

* In the footnote: E-mail address:
The institutional e-mail address is
strongly recommended.

Affiliation

**TITLE OF THE BOOK
REVIEW**

Below the title **place the image
of the front cover**;

Below the image of the front cover list the book details according to the following rule:

Name and surname of the author.
Year of publication. *Title of
the book*. Place of publication:
Publisher, total number of pages.

The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у обасмера. Рок зарецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме: У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно: Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА 2024. ГОДИНУ

СПМ 1/24

1. **Виолета Рашковић Таловић**, редовни професор,
Факултет за дипломатију и безбедност, Београд;
2. **Вишња Стојадиновић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
3. **Драган Станар**, ванредни професор,
Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет Унион Никола Тесла;
4. **Ђуро Бодрожић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
5. **Зоран Милошевић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
6. **Иван Матић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
7. **Ивана Лукнар**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
8. **Марија Ђорић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
9. **Ненад Стекић**, научни сарадник,
Институт за међународну политику и привреду, Београд;
10. **Петар Матић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
11. **Радојица Лазич**, редовни професор,
Факултет за дипломатију и безбедност, Београд.
12. **Срђан Старчевић**, ванредни професор,
Универзитет одбране, Београд;

СПМ 2/24

1. **Александра Колаковић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
2. **Весна Станковић Пејновић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
3. **Виолета Рашковић Таловић**, редовни професор,
Факултет за дипломатију и безбедност, Београд;
4. **Владимир Ристановић**, научни сарадник,
Институт за европске студије, Београд;
5. **Драган Станар**, ванредни професор,
Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет Унион Никола Тесла;
6. **Иван Магић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
7. **Марија Ђорић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
8. **Марина Костић Шулејић**, научни сарадник,
Институт за међународну политику и привреду, Београд;
9. **Марко Тмушић**, ванредни професор,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
10. **Нада Радушки**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
11. **Петар Магић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
12. **Сања Стошић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Миша Стојадиновић. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- .
- Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Београд : Донат граф). - 23 cm

Двомесечно. - Текст на срп. и енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. - Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM изд.) =

ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО

THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXXI vol. 85 број 3/2024.

9 770354 598003